

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Випуск 79

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2018

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень**

**Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus international (Варшава, Польща). Статті збірника
привірюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях**

Редакційна колегія

Шемшученко Ю. С. – доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії);
Кресіна І. О. – доктор політичних наук (головний редактор); **Акуленко В. І.** – доктор юридичних наук;
Андрійко О. Ф. – доктор юридичних наук; **Бабкін В. Д.** – доктор юридичних наук; **Батанов О. В.** – доктор юридичних наук; **Батлер Уільям Елліот** – доктор юридичних наук, іноземний член НАН України (США); **Голосов Г. В.** – доктор політичних наук (Європейський університет, м. Санкт-Петербург, РФ); **Горбатенко В. П.** – доктор політичних наук; **Денисов В. Н.** – доктор юридичних наук; **Кваша О. О.** – доктор юридичних наук; **Коваленко А. А.** – доктор політичних наук; **Костенко О. М.** – доктор юридичних наук; **Кресін О. В.** – доктор юридичних наук; **Кулинич П. Ф.** – доктор юридичних наук; **Лойко Л. І.** – доктор політичних наук; **Малишева Н. Р.** – доктор юридичних наук; **Нагребельний В. П.** – кандидат юридичних наук; **Оніщенко І. Г.** – доктор політичних наук; **Оніщенко Н. М.** – доктор юридичних наук; **Пархоменко Н. М.** – доктор юридичних наук; **Прилуцький С. В.** – доктор юридичних наук; **Сіренко В. Ф.** – доктор юридичних наук, член-кореспондент НАН України; **Скрипнюк О. В.** – доктор юридичних наук; **Тимченко Г. П.** – доктор юридичних наук; **Усенко І. Б.** – кандидат юридичних наук; **Хуторян Н. М.** – доктор юридичних наук; **Шкляр Л. Є.** – доктор політичних наук; **Ющик О. І.** – доктор юридичних наук.

Д 36 Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Юридичні науки. Випуск 79 /
Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юри-
дична думка», 2018. 284 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного і підприємницького, аграрного та екологічного права, кримінології, кримінального і кримінально-процесуального права.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних наук.

Адреса редакції

01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
тел. 279-73-96, факс 278-54-74

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

Н. М. ОНИЩЕНКО

**ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ОСОБИ:
ДЕКЛАРАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ**

Лейтмотивом запропонованого статейного викладу є аналіз категорії «гідність людини». Розгляд факторів та умов, що впливають на її сутнісне, змістовне «насичення» в правовій площині. Окремий вектор присвячений європейському досвіду нормативного закріплення гарантії права на людську гідність

***Ключові слова:** гідність людини, честь, основоположні права людини, принцип рівність в праві.*

Онищенко Н.Н. Честь и достоинство личности: декларации и реали

Лейтмотивом предложенного статейного изложения является анализ категории «достоинство человека». Рассмотрение факторов и условий, влияющих на ее сущностное, содержательное «насыщения» в правовой плоскости. Отдельный вектор посвященный европейскому опыту нормативного закрепления гарантии права на человеческое достоинство

© **ОНИЩЕНКО** *Наталія Миколаївна* – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений юрист України, академік НАПрН України

Ключевые слова: *достоинство человека, честь, основополагающие права человека, принцип равенство в праве.*

Onischenko Natalia. Honor and dignity of the person: declarations and realities

The leitmotif of the proposed article is an analysis of the category of "human dignity". Consideration of the factors and conditions that affect its essential, meaningful "saturation" in the legal plane. A separate vector is devoted to the European experience of standardizing the guarantee of the right to human dignity

Keywords: *human dignity, honor, fundamental human rights, principle of equality in law.*

Однією з людських якостей, безумовно, є гідність. Поряд з такими якостями, як чесноти, совість, добропорядність, гідність – це одне з найбільших надбань людства: загальнокультурних, загальноісторичних цінностей.

В площині наукового доробку гідність належить до кроссекторальних, міждисциплінарних феноменів, що підлягали вивченню протягом століть представниками філософської, соціологічної і правничої думки.

Не боячись певних і цілком, можливо, слухних зауважень представників юридичного наукового осередку, все ж ризикнемо констатувати, що мабуть на цьому етапі історико-політичного розвитку важливим, а скоріше, більш важливим є аналіз не стільки дефініції (поняття) гідності, (зосередимо на цьому увагу далі), скільки аналіз умов і факторів її забезпечення. Отже, акцентувати увагу слід на аналізі умов і факторів впливу на гідність людини з метою її збереження і відтворення у відповідних координатах часу і простору.

Задля такого аналізу (аналітичного дослідження) зауважимо, що використовувався загальнодоступний словниковий доробок, де під гідністю розуміється: сукупність рис, що характеризуються позитивні моральні якості; усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку¹.

Аналізуючи фактори умови забезпечення гідності людини, що знаходяться в юридичній площині, в першу чергу наведемо текст статті 28 Конституції України «кожен має право на повагу до його гідності».

Які ж фактори в першу чергу, можна сьогодні виокремити для забезпечення гідності, для забезпечення гідного існування людини в сучасних умовах. Відразу хочемо наголосити, що цей перелік не є сталим, він може змінюватися залежно від економічної ситуації, освітнього, культурного рівня у відповідних просторово-темпоральних вимірах, наявності та розвитку інституцій що захищають права і свободи людини, подолання культурного «невігластва» тощо. Все ж, не претендуючи на істину в останній інстанції, розуміючи, що такі фактори є в усіх сферах життєдіяльності людини, ми б до таких умов в юридичній площині віднесли: 1) ефективний захист основоположних прав, свобод і законних інтересів людини; 2) розвиток інститутів громадянського суспільства; 3) правокультурний рівень особи; 4) освітній рівень, можливості оволодіння не азбукою, а «енциклопедією» права; 5) удосконалення системи органів, покликаних здійснювати запобігання та боротьбу з корупційними проявами; 6) стабілізаційні засоби щодо покращення економічної ситуації в країні тощо.

Спробуємо в цьому контексті звернутися до розвинених європейських демократій розглядаючи ці питання не тільки й не стільки в юридичній площині, скільки в практичному форматі. Розуміючи обмеженість статейного викладу зосередимо увагу на першій позиції (захист основоположних прав, свобод і законних інтересів людини), розглянувши інші в наступних публікаціях.

Слід зазначити, що в умовах демократичної правової держави відносини «особа-держава» зазнають суттєвих змін. Ці відносини не мають на меті забезпечити для однієї частини суспільства більший ступінь гідного існування, ніж для іншої; отже необхідно вести мову про забезпечення умов гідного існування для всіх членів суспільства, всіх громадян держави.

З політичної точки зору відносини соціальної справедливості, при яких тільки і можлива справжня гідність людини, реалізуються при умовах дійсного народовладдя, реалізації права народу на належне урядування.

Права і свободи, встановлені демократичною державною владою, здійснюються в інтересах всіх громадян і кожної людини окремо.

Демократична державна влада – це постійний партнер особи, що самовдосконалюється. Вона дієвий і активний прибічник свободи, фізичного, духовного, культурного і правового розвитку людини.

Саме за допомогою права встановлюється відповідний баланс у взаємовідносинах «державна - особа», передбачається правове становище його учасників, необхідні гарантії здійснення їх прав і виконання ними обов'язків, в тому числі забезпечення гідного існування.

Розглядаючи взаємозв'язок держави, права і гідності особи, необхідно зазначити, що існують права і свободи, які ні в якому випадку не повинні обмежуватися - це природні права і свободи людини. Вони не створюються державою і не можуть бути нею обмежені, а належать людині від народження, є виявом її природи. Це перш за все право на життя, честь, гідність, а також вибір місця проживання, свободу думки, совісті і релігії, а також деякі інші, що містяться в ст.4 Міжнародного пакта про громадянські і політичні права. Конституція України (ст.32) встановлює більш широке коло прав, що не підлягають обмеженню. Це і право на недоторканість приватного життя, особисту і сімейну таємницю тощо.

Основний зміст багатьох юридичних гарантій свободи особи полягає в забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності громадян в суспільстві. З цією метою повинно систематично поновлюватися, приводитися у відповідність з вимогами часу діюче законодавство, повинні вдосконалюватися правові форми і методи охорони прав громадян, повинні зростати можливості уча-

сті громадян в обговоренні законопроектів, а також в їх прийнятті і проведенні в життя.

Непересічного значення в цьому контексті набуває вивчення європейської практики реалізації прав, свобод і законних інтересів людини. Зокрема, права і свободи, їх реалізація та захист, відображені в трьох групах джерел європейського права:

- а) джерела первинного права;
- б) джерела вторинного права;
- в) джерела прецедентного права.

Ще раз наголосимо, що весь комплекс основних прав людини і громадянина включає: а) особистісні, б) політичні, в) економічні, г) соціальні і культурні права, регульовані відповідними документами (Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод – 1950; Установчими договорами, Хартією Європейського Союзу про основні права 2000 р., прецедентним правом судів Європейського Союзу тощо).

Говорячи про засади правового становища особи в Європейському Союзі, слід віддавати належне і розуміти, що це питання досить складне, кроссекторальне і потребує системного викладу, а також дослідження певної системи прав, свобод і законних інтересів особи.

Важливою складовою нашого розгляду є принципи правового становища людини і громадянина, які являють собою основоположні начала, керівні засади права².

Зокрема, принцип рівності - покликаний забезпечувати однакові умови реалізації прав і свобод всіма рівними суб'єктами права, запобігати дискримінації, відповідати за необхідну диференціацію права (правомірне полегшення правового становища особи, що на це заслуговує в рамках діючого законодавства).

Принцип рівності передбачає наступні складові:

а) юридичну рівність (рівність усіх перед законом, тобто процедурну рівність; ст.20 Хартії 2000 р.);

б) соціальну рівність, тобто рівність людей незалежно від приналежності до певної соціальної групи чи категорії, зокрема, неза-

лежно від статі, раси, кольору шкіри, етнічного походження, мови, віросповідання, політичних переконань чи поглядів, майнового становища, віку чи сексуальної орієнтації;

в) політичну рівність, тобто рівність незалежно від державної приналежності.

В юридичній літературі неодноразово підкреслюють, що принцип рівності в першу чергу – це відсутність дискримінаційних проявів (§2 ст.21 Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р.)

Цікавим і дуже принциповим питанням є питання рівності статей. Рівність жінок і чоловіків повинна забезпечуватися в усіх сферах: оплати праці, трудовій, політичній, науковій діяльності тощо. В ст.2 Договору про Європейський Союз зазначено, що спільними для всіх держав-членів є цінності у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків.

Удосконалення гендерної рівності, пов'язаної з захистом прав, свобод та законних інтересів людини – одна з основних тем експертного, наукового та владного обговорення.

Однією з особливостей людини є така її фізіологічна властивість, як стать. Втім те, що має бути цінністю і для людини, і для держави, іноді стає перешкодою до реалізації своїх прав.

Гендерна рівність – складова загального принципу рівності як принципу демократичної побудови суспільства. Право розуміється сьогодні як рівна міра свободи всіх і кожного – жінок і чоловіків. Втім, нажаль, в нашому суспільстві, ні в громадській, ні в науковій доктринальній думці не сформовано відношення та оцінка гендерних прав як першоосновних. Сьогодні вони ще залишаються другорядними, не «першого сорту» та «гатунку». Зокрема, слід зазначити, що більш важливих або менш важливих прав, коли мова іде про права людини, існувати не може». Сучасне суспільство повинно характеризуватися здатністю до забезпечення системи існуючих прав, свобод та законних інтересів, що безумовно, забезпечить гідне існування «в просторі, свободи, безпеки і правосуддя»³.

Продовжуючи тему розгляду пропонуємо дещо більшу увагу зосередити на наступних положеннях.

Зокрема в Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р. особистісні права і свободи закріплені в основному в перших главах: «Гідність» (гл.І) і «Свобода» (гл.ІІ) .

Право на людську гідність - одне з «найболючіших» прав, що потребує детального вивчення. Важливою гарантією права на людську гідність слугує безумовна заборона тортур, приниження людської гідності, нелюдських покарань (ст.4 Хартії).

Гарантією права на життя (ст.2 Хартії) слугує заборона смертної кари, яка не може бути видом кримінальної відповідальності, а отже запроваджуватися і виконуватися на практиці (§2 ст.2).

Особливу цікавість сьогодні викликає «право на цілісність особи (без якого також неможливе гідне існування) – нове особистісне право, необхідність якого викликана науково-технічних прогресом, особливо в сфері медицини і біологічної науки» (ст.2 Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 р.)

Це право включає поінформованість і згоду людини щодо застосування медичних препаратів, процедур, а також інших заходів в межах медицини і біології. Одним з трактувань цього розгляду є право людини та якісні медичні препарати.

Проте, нажаль, сьогодні в Україні ще непоодинокими є випадки продажу в аптечних мережах та кіосках ліків з невеликим терміном дії, «терміноне придатних» пігулок або проведення щеплень з простроченими вакцинами.

Вважаємо за необхідне удосконалити діюче законодавство України (Закон України «Про лікарські засоби», «Основи законодавства України про охорону здоров'я») в контексті контролю за продажем неякісних лікарських засобів⁴.

Такими, що заслуговують на пильну увагу науковців є заборони експериментів в сфері евгеніки, тобто штучного перетворення людської природи; заборона торгівлі органами і частинами людського тіла з метою одержання прибутку; заборона репродуктивного клонування людських істот тощо.

Впливове і активне громадянське суспільство неодноразово звертається зокрема до таких прав, як право на повагу приватного і сімейного життя, право на захист особистих даних, право на вступ до шлюбу і створення сім'ї (ст.9 Хартії).

В такий спосіб найближчим часом ці та інші права мають стати об'єктом вивчення наукової спільноти та громадянського суспільства, нарешті пильної уваги держави задля максимізації спільних зусиль з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

В контексті такого вивчення слід зауважити, що принцип поваги до прав людини і її основних свобод – це один із європейських принципів конституційного устрою (ст.2,6 Договору про Європейський Союз), що, безумовно, проголошений, активно впроваджується в життя європейською спільнотою, слугує відповідним орієнтиром для забезпечення гідного життя в умовах право-державозмін.

1. *Куньч З. Й.* Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. С. 170. 2. *Розділ II* «Положення про демократичні принципи», Договір про Європейський Союз, Конституційні акти Європейського союзу (в редакції Лісабонського договору) пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко, за заг. ред. Геннадія Друзенка. Київ «К.І.С.», 2010. С. 39. 3. *Конституційні акти Європейського Союзу* (в редакції Лісабонського договору) пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко, за заг. ред. Геннадія Друзенка. Київ: «К.І.С.», 2010. С. 35. 4. *Експерт* рассказала об опасности просроченных лекарств. URL: <http://112.ua/obshchestvo/ekspert-rasskazala-ob-opasnosti-prosrochennyh-lekarstv-361725.html>

***Onischenko Natalia.* Honor and dignity of the person: declarations and realities**

One of human qualities, of course, is dignity. Along with such qualities as conscience, honesty, and dignity - this is one of the greatest achievements of humankind, general cultural, universal historiographical values. In the plane of scientific development, dignity belongs to the phenomena that were to study by representatives of philosophical, sociological and legal thought over the centuries.

We can risk stating that at this stage of historical and political development, it is important to analyze not so much the definition of (dignity) definition, but the analysis of the conditions and factors of its provision. Consequently, attention should be paid to the analysis of conditions and factors of influence on human dignity in order to preserve it and reproduce it in corresponding coordinates of time and space.

Today, it is possible to distinguish a number of factors to ensure a decent human existence in modern conditions. It should be emphasized that this list is not permanent; it may vary depending on the economic situation, educational, cultural level in the relevant time measure, the availability and development of institutions that protect human rights and freedoms. To such factors, conditions in the legal plane should be considered:

- 1) Effective protection of fundamental rights, freedoms and legitimate interests of human;
- 2) Development of civil society institutions;
- 3) The law-cultural level of the person;
- 4) Educational level, opportunities for mastering the encyclopedia of law;
- 5) Improvement of the system of bodies designed to prevent and combat corrupt manifestations;
- 6) Stabilization measures to improve the economic situation in the country.

It should be noted that under the conditions of a democratic state of law, the "person-state" would undergo significant changes. These relationships are not intended to provide for one part of society a greater degree of worthy existence than for another; therefore, it is necessary to speak about ensuring decent living conditions for all members of society, all citizens of the state.

Considering the relationship of the state, the rights and dignity of the individual, that there are rights and freedoms that in no case should be limited - these are natural rights and human freedoms. They are not created by the state and cannot be limited to it, but belong to a person from birth, is an expression of its nature. This is primarily the right to life, honor, dignity, as well as the choice of place of residence, freedom of thought, conscience and religion. In addition, the right to privacy, personal and family secrets, and others like that.

The basic content of many legal guarantees of individual freedom is to provide the necessary conditions for normal life, active citizenship in society. To this end, the current legislation should be systematically updated, timely updated, legal forms and methods of protecting the rights of citizens should be improved, and citizens' participation in debating draft laws, as well as in their adoption and implementation, should increase.

Consequently, the principle of respect for human rights and fundamental freedoms is one of the European principles of the constitutional system proclaimed, actively implemented in the life of the European community, serves as an appropriate benchmark for ensuring decent living in conditions of modern change.

Keywords: human dignity, honor, fundamental human rights, principle of equality in law.

УДК 342.537.1

О. В. МУЗА

ЗАКОНОДАВЧИЙ КОНСАЛТИНГ У ЗАКОНОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджуються правові передумови запровадження законодавчого консалтингу у практику законодавчого процесу України. Законодавчий консалтинг визначається як форма відносин народних депутатів України та заінтересованих осіб у підготовці законопроектів. Зазначається, що правове регулювання законодавчого консалтингу може відбутися шляхом створення організаційно-правових засад для підготовки законопроектів на замовлення народних депутатів України, коаліції депутатських фракцій, депутатських фракцій, комітетів Верховної Ради України та участі суб'єктів з надання послуг законодавчого консалтингу у роботі парламентських комітетів з підготовки розроблених законопроектів до другого читання.

© МУЗА Олег Валентинович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор Академії адвокатури України

Ключові слова: законодавчий консалтинг, законодавчий процес, законотворчість, регламент, законопроект.

Муза О.В. Законодательный консалтинг в законотворческом процессе Украины

Исследуются правовые предпосылки внедрения законодательного консалтинга в практику законодательного процесса Украины. Законодательный консалтинг определяется как форма отношений народных депутатов Украины и заинтересованных лиц в подготовке законопроектов. Отмечается, что правовое регулирование законодательного консалтинга может состояться путем создания организационно-правовых условий для подготовки законопроектов на заказ народных депутатов Украины, коалиции депутатских фракций, депутатских фракций, комитетов Верховной Рады Украины и участия субъектов, которые предоставляют услуги законодательного консалтинга, в работе парламентских комитетов по подготовке разработанных законопроектов ко второму чтению.

Ключевые слова: законодательный консалтинг, законодательный процесс, законотворчество, регламент, законопроект.

Muza Oleh. The legislative consulting is in the law-making process of Ukraine

The legal pre-conditions of introduction of the legislative consulting in practice of the legislative process of Ukraine are investigated. The legislative consulting is determined as a form of relations between people's deputies of Ukraine and interested persons related with preparation the bills. It is marked that the legal adjusting of the legislative consulting will take place by creation of organizational principles of preparation the bills on the order of people's deputies of Ukraine, coalition of deputy factions, deputy factions, committees of the Verkhovna Rada of Ukraine and co-operation providers of the services of the legislative consulting with parliamentary committees related with preparation the bills to the second reading.

Keywords: legislative consulting, legislative process, law-making, regulation, bill.

Законодавчий процес залишається провідною формою діяльності у творенні вітчизняної системи права, оскільки нормативно-пра-

вовий акт продовжує посідати основне місце серед джерел національного права. Незважаючи на перший погляд на врегульованість нормами права законодавчого процесу, цілий ряд проблемних питань, пов'язаних з ним, не вирішені. У законодавчий процес «проникають» різні за ступенем та характером зв'язків форми підготовки і прийняття проектів законодавчих актів, з'являються нові форми парламентської роботи та взаємодії, що позначається на втраті універсальності та єдності законодавчої практики. І тому поряд з визначеними в теорії права та конституційній практиці законодавчими процедурами, існують й ті, що не включені до правового регулювання, однак використовуються у роботі законодавчого органу, органів виконавчої влади, заінтересованих осіб (приватних індивідуальних осіб, групи осіб, громадських утворень). Недаремно у теорії права послуговуються поняттям «законотворчий процес», який виходить за рамки правового регулювання та передбачає використання і неформалізованих процедур з підготовки майбутніх законодавчих актів. У зв'язку з цим складається ситуація, за якої ціла низка відносин «випадає» з правового регулювання, однак результати такої діяльності у подальшому можуть бути предметом законодавчого процесу та об'єктом правового регулювання.

Законотворчість – це «процес пізнання та оцінки правових потреб суспільства і держави та цілеспрямована діяльність компетентних органів з підготовки, обговорення і ухвалення законів та їх оприлюднення»¹. У цьому визначенні важливим для нас є розуміння того, що законотворчість включає у себе відносини і з підготовки законів, і відносини з їх обговорення, і відносини з їх ухвалення. Тобто, це свідчить про те, що законотворчий процес, об'єктом якого виступає законотворчість, є набагато ширшим за змістом поняттям, аніж законодавчий процес. Тому постає питання, а чи повинні всі етапи законотворчого процесу бути врегульовані нормами права, і чи взагалі достатнім є використання у Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» поняття «законодавчий процес»?

Законотворчою діяльністю як однією із основних форм законотворчого процесу можуть займатися органи державної влади, поса-

дові особи, громадські об'єднання, приватні особи. Наразі не існує обмежень за суб'єктним критерієм щодо підготовки майбутніх законодавчих актів. У контексті проголошеного принципу народної законотворчості та існування статті 5 Конституції України, кожен громадянин по суті може займатися законотворенням. Формалізація результатів законотворчої діяльності відбувається через внесення законопроектів до парламенту суб'єктами законодавчої ініціативи, тобто на цьому етапі законотворчого процесу коло учасників законотворення конституційно звужується.

Законодавча статистика свідчить, що ініціативи народних депутатів мають найменше шансів стати результатами законодавчого розгляду у парламенті. Саме вага урядових та президентських законопроектів є превалюючою. Виходячи із цього, виникає питання, яким чином удосконалити результативність законотворчої діяльності народних депутатів України? І яким чином залучити потенційних суб'єктів законотворчої діяльності до процедур законодавчого процесу?

Відповіді на ці питання є одночасно завданнями однієї з реформ, яку включено до порядку денного стратегічних перетворень у нашій державі, – реформи Верховної Ради України, що розпочалася з появи «Дорожньої Карти Реформ для Верховної Ради України VIII скликання» у 2016 році, яка була підготовлена Місією Європейського парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса (Президента Європейського Парламенту 2002-2004 років). Саме у рамках парламентської реформи передбачено підвищення ефективності законодавчого процесу шляхом посилення координації між Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України, схвалення концепції законодавчого процесу «від початку до кінця», підвищення регламентних вимог до якості законопроектів, оновлення ролі парламентських комітетів у законодавчому процесі, зміна правил планування законодавчого процесу тощо².

Законотворчий процес відбувається з метою вироблення та прийняття загальнодержавних рішень, якими вирішуються поточні питання державної політики і визначаються завдання органів

виконавчої влади й місцевого самоврядування на майбутнє. Вироблення державної політики в основному покладається на міністерства як провідні центральні органи виконавчої влади. З проведенням реформи публічного управління та оптимізацією центральних органів виконавчої влади, законотворча (законопроектна) діяльність міністерств має посилитися і в першу чергу за рахунок проведення функціонального обстеження та переходу роботи міністерств на директоратну модель, головним завданням якої має бути вироблення державної політики, з передачею організаційно-господарських функцій міністерств іншим центральним органам виконавчої влади. Якщо Кабінету Міністрів України вдасться повністю завершити реформу міністерств, тоді без сумніву виконавча влада стане центром законотворчої діяльності в державі. У зв'язку з цим, все більше поставатиме питання, яким чином ефективно забезпечити законотворчу діяльність народних депутатів України.

Народні депутати України на відміну від Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади формують законодавчий орган нашої держави. Сама природа представницького характеру парламенту визначає за народними депутатами України можливість діяти від імені всього Українського народу. Делегування народом влади парламенту не зменшує ролі народних депутатів, а навпаки, дає їм можливість реалізовувати загальнонаціональні питання. Звісно ж реалізація законів за виконавчою владою у деяких сферах надає пріоритетності законодавчим ініціативам Уряду, однак це не повинно применшувати ролі народного депутата. Такий реальний стан відтворює фактичне середовище співпраці народних депутатів та заінтересованих осіб у підготовці проектів законодавчих актів, експертне забезпечення їх проходження у парламенті поряд із безпосередньою участю Апарату Верховної Ради України. Правове регулювання участі «провайдерів» у законодавчому процесі може відбутися у два етапи: на першому етапі – створення організаційно-правових засад підготовки законопроектів на замовлення народних депутатів України, коаліції депутатських

фракцій, депутатських фракцій, комітетів Верховної Ради України; на другому етапі – внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо участі таких суб'єктів у роботі парламентських комітетів з підготовки відповідних законопроектів до другого читання. Саме така форма відносин народних депутатів України та суб'єктів з надання послуг з підготовки законопроектів підпадає під поняття **«законодавчий консалтинг»**.

Взагалі термін **«консалтинг»** є загальновідомим та означає «діяльність, пов'язану з наданням консультаційних послуг виробникам, продавцям і покупцям стосовно широкого кола економічних (у т.ч. зовнішньоекономічних), правових, організаційних та інших питань (наприклад, з дослідження і прогнозування ринку збуту, аналізу виробничо-господарської діяльності підприємства, оцінки економіко-технічних проектів, оподаткування, управління виробництвом тощо)³.

Консалтингові послуги у різних сферах відносин є достатньо поширеними та активно використовуються для покращення діяльності бізнес-структур, фінансових установ, організацій тощо. Службовий персонал окремо взятої установи чи організації не може складатися з працівників, які володіють усіма спеціальними знаннями (компетентностями), а тому залучення зовнішніх консультантів (експертів) є одним з дієвих способів належного вирішення управлінських, фінансових, економічних, соціальних питань тощо. В останні роки діяльність консалтингового бізнесу у світі зосереджує достатньо високий обіг коштів. Тільки у США у 2016 році фінансовий оборот управлінських консалтингових фірм склав близько 70 млрд. доларів США, а кількість консультантів зросла до 600 000 осіб⁴.

З першого погляду, використання консалтингу у законодавчому процесі може видатися «неприродним» по відношенню до законодавчих функцій парламенту, статусу народних депутатів, не відповідати організаційно-правовим засадам функціонування Апарату Верховної Ради України та його відокремлених служб. Але якщо оцінювати потреби Верховної Ради у контексті заявлених цілей пар-

ламентської реформи, а саме формування нового «Дослідницького центру», то це свідчить про пошуки шляхів створення якісно нового фундаменту для підготовки законодавчих актів та науково-експертного супроводження законодавчого процесу. Це набуває актуальності і в умовах оголошення Верховною Радою України реформи парламентської служби.

Наведене вище свідчить, хоча і контурно, але про існування проблеми наукового та експертного забезпечення підготовки й супроводження законопроектів у Верховній Раді України. Навіть за умови створення у парламенті «Дослідницького центру», потреба у послугах експертів, які не є службовцями Апарату Верховної Ради, не зникне. Тому здійснення реформи парламенту повинно включати у себе й всебічну реформу законодавчого процесу із запровадженням на законодавчому рівні такої форми участі заінтересованих осіб у законодавчому процесі як законодавчий консалтинг.

Повертаючись до питання законодавчого консалтингу, слід визначитися з його основними етапами, що мають забезпечити підготовку та прийняття якісних законодавчих актів:

1) визначення організаційно-правових умов підготовки законодавчого акта: прийняття рішення народним депутатом України, коаліцією депутатських фракцій, депутатською фракцією, парламентським комітетом, Апаратом Верховної Ради України про одержання послуг законодавчого консалтингу; обрання суб'єкта з надання послуг законодавчого консалтингу; формування і затвердження кошторису витрат на послуги законодавчого консалтингу;

2) підготовка проекту законодавчого акта: розробка «Білої книги» законодавчого акта; проведення узгоджувальних процедур щодо тексту законодавчого акта із заінтересованими суб'єктами; забезпечення обговорення проекту законодавчого акта (як факультативна підстадія);

3) супроводження проекту законодавчого акта на етапах першого та другого читань у Верховній Раді України: участь у роботі парламентських комітетів; доопрацювання проекту законодавчого

акта; забезпечення аналітичними матеріалами, оглядами та довідками;

4) формування інноваційних пропозицій з питань подальшого розвитку законодавства у відповідній суспільній сфері.

Інституціоналізуючи законодавчий консалтинг, необхідно визначитися із суб'єктами – надавачами послуг законодавчого консалтингу. У майбутньому законі про законодавчий консалтинг слід встановити вимоги до юридичних та фізичних осіб, які виявлять бажання надавати послуги законодавчого консалтингу:

1) проходження спеціальної акредитації з надання послуг законодавчого консалтингу;

2) досвід участі у законопроектній роботі та у комунікаціях з парламентськими комітетами, службами;

3) визнання серед фахівців у відповідній сфері, питання якої виступають предметом послуг законодавчого консалтингу;

4) додержання вимог законодавства у сфері запобігання корупції.

Звісно ж виробити вимоги до суб'єктів з надання послуг законодавчого консалтингу на початковому етапі буде вкрай складно, оскільки вітчизняна парламентська практика не виробила єдиних стандартів законопроектування, однак це не повинно стати перешкодою для інституціоналізації законодавчого консалтингу у законодавчому процесі України.

Важливо підкреслити й про участь громадян у законодавчому процесі, оскільки це також може вплинути на визначення правового статусу суб'єкта з надання послуг законодавчого консалтингу. У науковій літературі відмічається, що формами участі громадян у законотворчій діяльності є: 1) ті, що мають петиційний характер (передбачають звернення громадян або їх об'єднань (як формальних, такі неформальних) з метою впливу на законодавчий процес); 2) власне консультативні форми (характеризуються наявністю бажання з боку державних органів з'ясувати та врахувати у ході вироблення державної політики думку громадськості): діяльність спеціальних консультативно-дорадчих органів (робочі групи, громадські ради тощо); публічні громадські обговорення (проведення

парламентських, комітетських та інших громадських слухань, конференцій, семінарів, форумів, круглих столів, зборів, зустрічей з громадськістю, громадських приймалень, підготовка теле- або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших передач теле- і радіомовлення, телефонних «гарячих ліній», використання засобів електронного врядування); вивчення громадської думки (проведення плебісцитів, проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контент-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи), запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації, проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо та телебаченні для визначення позиції різних соціальних груп, опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян, зауважень і пропозицій, проведення аналізу цільової інформації, що надходить до спеціальних скриньок тощо)⁵. Саме перераховані консультаційні форми участі громадян у законодавчому процесі також можуть бути предметом законодавчого консалтингу.

Які основні проблеми супроводжуватимуть законодавчий консалтинг на етапі його запровадження?

По-перше, у випадку виникнення інтересу депутатського корпусу до законодавчого консалтингу слід визначитися з умовами надання таких послуг та співвіднести законодавчий консалтинг з процедурними нормами Регламенту Верховної Ради України.

По-друге, законодавчий консалтинг не повинен собою підмінити ролі експертних служб Верховної Ради України, він повинен відігравати додаткову роль. Разом з тим, існування офіційно врегульованого законодавчого консалтингу повинно призвести до виникнення конкуренції між приватними особами та парламентськими експертними службами в частині підготовки якісних законопроектів.

По-третє, тільки прозорий та відкритий законодавчий консалтинг зможе призвести до одержання реальних результатів щодо проходження законопроекту та прийняття його парламентом як закону. В іншому випадку ми одержимо новий інструмент корупції.

По-четверте, запровадження законодавчого консалтингу можливе за умови успішного проведення парламентської реформи, оскільки лише докорінні зміни у сфері законодавчого процесу спроможні змінити існуючі підходи у підготовці та супроводженні проектів законодавчих актів у Верховній Раді України.

По-п'яте, визначення порядку фінансування надання послуг законодавчого консалтингу та відповідальних осіб за використання бюджетних коштів на такі цілі.

Отже, запровадження законодавчого консалтингу забезпечить народних депутатів України можливістю на рівні з виконавчою владою вносити на розгляд Верховної Ради України якісні законопроекти, а Верховну Раду Україну – своєчасним та дієвим виконанням планів законопроектних робіт. На етапі реформи Верховної Ради України і парламентської служби законодавчий консалтинг може стати взірцем професійної законотворчої діяльності, що з часом вироблятиме нові стандарти і практику законопроекткування, створить середовище для повноправної участі висококваліфікованих експертів у законодавчому процесі України.

1. *Копиленко О. Л.* Парламентаризм: реєстр термінів і понять: довідк. видання. Київ: К. І. С., 2012. С. 172. 2. *Доповідь* та Дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. 2016. С. 9-10. 3. *Юридична енциклопедія*: Т. 3: К-М. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. С. 267. 4. URL://www.businessinsider.com/best-management-consulting-firms-in-the-us-2017-4 5. *Копиленко О. Л., Богачова О. В., Богачов С. В.* Законознавство: навч. посіб. Київ: Реферат, 2010. С. 95.

Muza Oleh. The legislative consulting is in the law-making process of Ukraine

The legal pre-conditions of introduction of the legislative consulting in practice of legislative process of Ukraine are investigated. The legislative consulting is determined as a form of relations between people's deputies of Ukraine and interested persons related with preparation the bills. It is marked that the legal adjusting of the

legislative consulting will take place by creation of organizational principles of preparation the bills on the order of people's deputies of Ukraine, coalition of deputy factions, deputy factions, committees of the Verkhovna Rada of Ukraine and co-operation providers of the services of the legislative consulting with parliamentary committees related with preparation the bills to the second reading.

In the article the basic stages of the legislative consulting were determined: 1) the determination of organizational terms of preparation the legislative acts; 2) the preparations the bill: writing the «White book» of the legislative act; the realization of concordance procedures with the interested and co-operated subjects; the providing of discussion of the legislative act (as the optional subjection); 3) the accompaniment of bill on the stages of the first and second reading in the Verkhovna Rada of Ukraine: co-operation with parliamentary committees; the refinement the bill; the providing by the analytical materials and reviews; 4) the forming of innovative suggestions is on questions further development of the legislative providing of the subject of the legislative consulting.

It is necessary to be determined the providers of the services of the legislative consulting. In the future Law «About legislative consulting» must to be follows the requirements for the legal entities and physical persons who will provide the services of the legislative consulting: 1) the passing of the special accreditation is from the grant of services of the legislative consulting; 2) they must have experiences of participating in law-making work and communications with parliamentary committees, services etc.; 3) the recognition among the specialists in the sphere of corresponding the questions of that come forward as the subject of services of the legislative consulting; 4) the compliance of requirements of the legislation in the sphere of prevention of corruption.

The legislative consulting will not to substitute the role of the parliament expert services; it must play an additional role. At the same time, the existence of the officially regulated of the legislative consulting must to result in the origin the competition between private persons and parliament expert services in part of the preparation of quality bills.

Only the transparent and open legislative consulting will be able to result in the receipt of the real results in relation to passing of bill and acceptance his as a law by parliament. In opposite case with the introduction of this legal form of prepar-

ing of bills can appear the new corruption factors that as result will level aims of the use of the legislative consulting.

The conclusion is done that the introduction the legislative consulting will provide the people's deputies of Ukraine by the possibility to introduce to the Verkhovna Rada of Ukraine the quality bills on the same level with executive power, and the Verkhovna Rada of Ukraine by the timely and effective implementation of own plans of law-making works. On the stage of reform of the Verkhovna Rada of Ukraine and parliamentary service, the legislative consulting can become the standard of professional law-making activity that will produce new standards and practice of law-making in course of time, create an environment for the competent participating of highly skilled experts in the legislative process of Ukraine.

Keywords: legislative consulting, legislative process, law-making, regulation, bill.

УДК 340.1

В. І. ТИМОШЕНКО

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ І ЗЛОЧИННІСТЬ

Розглядаються найбільш значимі перетворення у сучасному суспільстві. Встановлюється зв'язок трансформаційних процесів з наростанням негативних явищ в економіці, політиці, духовній сфері. Визначаються криміногенні наслідки суспільних перетворень.

Ключові слова: трансформація, злочинність, суспільство, криза, корупція.

Тимошенко В.І. Современные социальные трансформации в Украине и преступность

Рассматриваются наиболее значимые преобразования в современном обществе. Устанавливается связь трансформационных процессов с нараста-

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна – доктор юридичних наук, професор, академік АН ВО України, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ

нием негативных явлений в экономике, политике, духовной сфере. Определяются криминогенные последствия общественных преобразований.

Ключевые слова: трансформация, преступность, общество, кризис, коррупция.

Tymoshenko Vira . Modern social transformations and criminality

The most significant transformations in modern society are considered. The connection of transformation processes with the growth of negative phenomena in the economy, politics, and spiritual sphere is established. Criminogenic consequences of social transformations are determined.

Keywords: transformation, crime, society, crisis, corruption.

Характерною рисою сучасного українського суспільства є складна структура, нестабільний розвиток, постійні трансформації та наявність різноманітних колізій і конфліктів. Однією з найбільш гострих його проблем є криза в соціальній, економічній та духовній сферах. Занепад економіки, війна на сході країни, безробіття, зuboжіння населення, корупція, невдалі або незавершені реформи в усіх сферах суспільного життя, повна підпорядкованість основних ресурсів держави меншості, ігнорування соціальних проблем більшості, девальвація національної валюти, утвердження культу споживання, насильства, обману і лицемірства – все це стимулює конфлікти у суспільстві. Водночас спостерігається вкрай низький рівень довіри суспільства до інститутів державної влади, політичних партій та інших громадських об'єднань. Зростає відчуження людини від суспільства і держави.

Специфіка сучасного суспільства полягає також у його небувалій кримінальній насиченості. Масові трансформаційні процеси в економіці, політиці, соціальній і духовно-моральній сферах спричиняють зміни різного характеру, у тому числі й дезорганізаційні, одним із проявів яких є криміналізація суспільства. Під криміналізацією зазвичай розуміють не лише збільшення числа зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, а й специфічну форму такого соціального феномена як аномія, за якого певні сфери суспільного

життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають з кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись чинних норм. Це така форма аномії, коли стирається сама можливість розмежування соціально позитивної і негативної поведінки, стирається межа між аморалізацією і злочинністю, злочинний світ суттєво впливає на всі сфери суспільного життя.

Ефективні заходи у боротьбі зі злочинністю передбачають визначення взаємозв'язку та механізмів впливу соціальних перетворень на процес поширення злочинності. Перетворення відбулися перш за все в економіці. Зміст трансформаційних перетворень економіки України полягає в переході до економічної системи, яка функціонує на ринковій основі. Цей перехід не можна вважати завершеним. Розвиток ринкових відносин стримує надмірне державне регулювання та корупція. За даними дослідження, проведеного аудиторською компанією Ernst&Young, у квітні 2017 року Україна опинилася на першому місці за рівнем корупції серед 41 країни Європи, Близького Сходу, Індії та Африки (ЕМЕІА)¹. Масштаби корупції в Україні знижують міжнародну зацікавленість у співпраці з нашою країною. Корупція породжує неприпустимі диспропорції не лише в економіці, в системі управління і функціонування державних інститутів, а й впливає на формування суспільної свідомості. Вона є одним із найбільш істотних факторів організованої злочинності. Деформація економічних відносин, виражена в кримінальній економічній поведінці суб'єктів господарської діяльності, створила ситуацію, коли корупція поряд з організованою злочинністю стала важливою умовою функціонування ринку як такого, що позначилося на модифікації самої корупції. Зараз вже можна констатувати, що корупція глибоко пустила коріння, по суті криміналізує все суспільство.

Щоб боротись з корупцією, треба чітко розуміти, що ж спонукає людину ставати корупціонером. Цікаву думку з приводу природи корупції висловив В.Краммер. За його словами, корупція є природною формою пристосування нерозвиненої людини до умов розви-

нутої цивілізації. Корупція тримається на розмежуванні бажання і можливостей. Якщо у людини не вистачає коштів на реалізацію своїх бажань, вона прагне відібрати їх у іншої людини. За його словами, підтримуючи трансформаційні процеси, орієнтуючись на стандарти життя «сучасного розвиненого суспільства», ми не завжди прагнемо відповідати вимогам такого суспільства. Орієнтуючись на західні зразки економіки за умов іншої реальності, людина лише шукає способи непомітно вкрати через бюджет, фінансування соціальних виплат, ринок, податки, маніпулювання фінансами. Набувши ж схильності утримуватися від злочинів, підлості, грубості і нахабства, людина тим самим позбувається засобів виживання за умов дефіциту ресурсів. Корупція в органах влади і бізнесу є природним результатом щоденного життя пересічної людини. Саме такі люди мають щоденно боротись з корупцією змінюючи свій побут і своє мислення. Але свідомість не може швидко змінитись².

На сьогодні стан економіки України залишає бажати кращого. Сподівання на допомогу Заходу можуть залишитись сподіваннями. За даними НБУ, у 2018 році від Міжнародного валютного фонду може надійти фінансування на 2 млрд. доларів. Окрім цього очікується залучення Урядом від інших міжнародних фінансових організацій 1,2 млрд. доларів. Водночас Україні у 2018 році необхідно виплатити з міжнародних резервів близько 7,4 млрд. доларів за зобов'язаннями в іноземній валюті, у тому числі перед Міжнародним валютним фондом³. На думку фінансового аналітика, управляючого партнера інвестиційної групи «Капітал» Еріка Наймана, показники 2017 року, що минув, загалом мають непоганий вигляд: економіка зростає, навіть інфляція (14%) цьому допомагає. Але це ілюзія, що все добре. Щороку з українського ринку робочої сили йде до 150 тисяч чоловік, а протягом найближчих п'яти років будуть йти по 200-250 тисяч, і це без урахування тих, хто поїде з України. Бізнес відчуває зростаюче податкове навантаження, податків зараз платять на 20% більше, ніж рік тому. Нас чекає девальвація та інфляція. «У 2019 р. ми йдемо на дефолт ... 2018 рік – це рік підготовки до

дефолту 2019 року ... тільки диво дасть можливість його уникнути»⁴.

Основною ознакою ринкового господарства є рівень розвитку економічної свободи. За даними американського аналітичного центру Heritage Foundation станом на початок лютого 2018 р. Україна посіла останнє, 44 місце в Європі, і 150 місце серед 186 країн світу в рейтингу економічної свободи⁵. Разом з тим Україна потрапила до списку країн світу із найвищим рівнем організованої злочинності. Так, Україна опинилась на 113-у місці у списку, до якого входять 137 країн, з оцінкою 3,9. Про це свідчить рейтинг на основі даних за 2015-2016 роки, складений фахівцями Всесвітнього економічного форуму⁶.

Причиною такої ситуації зазвичай називають соціально-економічні фактори, які в обстановці економічної нестабільності, що виникла в результаті розпаду сформованих організаційно-економічних, виробничих зв'язків і структур, дефектів функціонування фінансової системи країни, виступили своєрідним стимулятором криміногенної поведінки. Як відомо, бідність породжує бунт і злочин. Цю думку висловив ще Аристотель. За словами члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.Ф. Сіренка, Україна в результаті «демократичних реформ» стала країною з високим рівнем абсолютної бідності, що зростає. «Головна причина бідності – соціальне розшарування суспільства. За міжнародними стандартами Україна належить до країн з високим ступенем нерівності населення за доходами і споживанням. Представники ряду професій (лікарі, вчителі, інженери, науковці), які на початку реформ мали середні доходи і відігравали стабілізуючу роль у суспільстві, сьогодні, в більшості своїй, виявилися серед «нових бідних». І кінця цієї бідності не видно»⁷. Все менше людей, які можуть прогодувати сім'ю, задовольнити матеріальні і духовні потреби, без субсидії сплатити послуги ЖКГ. Соціальна політика останніх років не сприяє вирішенню проблем бідності, замість боротьби з бідністю винаходяться все нові методики, які дають можливість приховати бідність.

Проблема бідності настільки актуальна, що дозволяє говорити про те, що до неї зводяться багато інших проблем. З бідністю безпосередньо пов'язані питання демографії, зайнятості, безробіття; бідність впливає на здоров'я населення, рівень освіти і культури громадян, вона є гальмом розвитку науки, призводить до зниження рівня і якості життя, соціальної напруги і нестабільності. Бідність принижує людину, сприяє дегуманізації людських відносин, зростанню злочинності і тероризму.

Розрізняють абсолютну і відносну бідність, яка залежить від загального стандарту рівня життя в даному суспільстві. За абсолютної бідності людина нездатна сама сплачувати вартість необхідних благ. На думку відомого німецького юриста і психолога Г.-Й. Шнайдера, «об'єктивна» бідність (під якою він розумів бідність абсолютну) не сприяє росту злочинності до того часу, поки всі у суспільстві перебувають у більш або менш однаково тяжкому матеріальному становищі. Злочинність зростає з виникненням відчуття бідності, яке проявляється тоді, коли окремі люди у суспільстві добробуту виявляються безробітними і, відповідно, «відносно бідними». Сучасну людину вже не задовольняє роль спостерігача за добробутом інших, вона сама прагне до добробуту⁸. Про суспільство добробуту нині говорити важко, але слова Г.-Й. Шнайдера черговий раз змушують звернутись до вищезгаданої проблеми соціальної нерівності. Добробут існує, але не для всіх.

Найважливішим соціальним чинником, що діє у всіх сучасних суспільствах і викликає поряд з комплексом інших явищ зростання девіацій, є фундаментальне протиріччя між відносно однаковими потребами людей та істотно нерівними можливостями їх задоволення. Нерівність можливостей задоволення потреб переважно визначається місцем індивідів і соціальних груп у соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, соціальну нерівність можна розглядати як одне із значущих джерел злочинності. За словами американського кримінолога і соціолога Р.К. Мертон, антисоціальна поведінка набуває значного поширення у тому разі, якщо система культурних цінностей підносить вище за все певні символи успіху,

спільні для населення загалом, у той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів заволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення. Невдачі і пригнічені прагнення призводять до пошуків шляхів втечі із культурно обумовленої нестерпної ситуації, або ж незадоволені прагнення можуть знайти вираження у незаконних спробах заволодіти цінностями, що домінують⁹.

Система цінностей, якою керується людина, визначається багатьма факторами. Людина, яка має високий рівень правової культури і правової свідомості, у своїй діяльності керується моральними мотивами і духовними потребами. І навпаки, «для людини в стані індивіда, який протиставляється особистості, властива мотивація поведінки, що визначається матеріальними потребами і цінностями»¹⁰. Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя.

Кризу суспільної свідомості слід розглядати не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важливу причину. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з рядом кризових тенденцій, до найважливіших з яких можна віднести соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, зростання ксенофобії та екстремізму. Цінності універсальні, націлені на забезпечення загального блага, поступаються місцем партикулярним цінностям, кінцевою метою яких є благополуччя окремих груп і осіб¹¹. Криза призводить суспільство до маргіналізації, тобто маргіналізація є проявом кризового стану суспільства.

Маргіналізація являє собою процес втрати людьми ознак соціальної верстви, групи в результаті соціальних або інших трансформацій. Маргіналами називають осіб, спосіб життя і світогляд яких не вписується в рамки, прийняті в даному соціумі. Маргінальна по-

ведінка характеризується граничністю, балансуванням на межі правомірного та неправомірного, тобто вона включає в себе і правомірну, але близьку до неправомірної, і неправомірну поведінку. Така поведінка допускає для суб'єкта рівну можливість вчинення правопорушення або правомірного вчинку. Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями.

Серед об'єктивних чинників, що сприяють маргіналізації суспільства, можна назвати наступні: трансформаційні процеси у суспільстві, відсутність досвіду управління кризовим суспільством, проектування на дане суспільство апробованих в інших країнах моделей демократії без урахування національних особливостей, боротьба за владу і переділ власності, зміна системи цінностей населення, недостатня розробленість нормативно-правової бази і багато інших.

Зокрема, сприяє маргіналізації суспільства запозичення західноєвропейського та англо-американського способу життя, прагнення сучасної політичної еліти швидкими темпами замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної і культурної сфер на відповідні механізми західного зразка. Ліберальні західні цінності, які нерідко культивують культ наживи і прибутку, прагматизму та утилітаризму, виявляються просто неприйнятними духовній ментальності українця. У кінцевому підсумку все це призводить до відчуження громадян, їх занурення у власні проблеми, недовіри до влади і стрімкої маргіналізації та криміналізації.

Важливе місце серед факторів маргіналізації займає глобалізація, яка може мати і криміногенні наслідки. Як відомо, глобалізація – це об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодія людини і навколишнього середовища. Глобалізація тягне за собою стрімке поєднання різноманітних культур, люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій та релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. У результаті в багатьох випадках поведінка

людини, що належить до однієї культури, може оцінюватись прихильниками іншої культури як ненормальна. Конфлікт культур неминучий, якщо норми культури однієї місцевості (регіону) стикаються з нормами іншої місцевості (регіону). Такий конфлікт буде тривати аж до завершення процесу акультурації. Основним же криміногенним наслідком глобалізації є глобалізація злочинності, яка у свою чергу зумовлює кризовий стан економіки, політики, соціально-культурної і духовної сфер суспільства.

Характерною рисою сьогодення є поширена деформована правова свідомість і низький рівень правової культури. Пустоти у правовій культурі заповнює кримінальна субкультура, що поглиблює деформації правосвідомості значної частини населення, стимулює правовий нігілізм. Можливі ситуації, коли правовий нігілізм провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконалих та неефективних законів, які не в змозі забезпечити захист інтересів громадян. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин. Типовою формою прояву правового нігілізму можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів. У ситуаціях виникнення кримінальних загроз пересічний громадянин нерідко виявляється готовим знаходити неправові способи вирішення своїх проблем.

Таким чином, трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжуються наростанням негативних явищ в сферах економіки, політики, духовного життя, а також появою серйозних загальнолюдських проблем, у тому числі злочинності.

На поведінку людини впливають не лише її потреби, а й ціннісні орієнтації, правова свідомість. Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють поширенню злочинності, слід брати до уваги і психологічні, біологічні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки людини в кожному конкретному випадку.

Якщо порівняти стан справ, що мав місце до перетворень у тій або іншій сфері, і ту обстановку, яка склалася в результаті (або скла-

дається в процесі) трансформацій, – можна побачити причини злочинності і простежити безпосередній зв'язок трансформацій і протиправної поведінки.

Визнання права однією з найвищих цінностей, виконання приписів нормативних актів незалежно від будь-яких обставин, зниження рівня правового нігілізму в суспільстві є обов'язковою умовою вирішення соціальних проблем суспільства, що перебуває у стані трансформації.

1. *Рейтинг* корупції E&Y: Україна на першому місці серед 41 країни. URL: http://news.liga.net/ua/news/politics/14730211-reyting_korupts_e_y_ukra_na_na_pershomu_m_sts_sered_41_kra_ni.htm
2. *Крамєр В.* Коррупция как явление биологической эволюции. URL: <https://discours.io/articles/theory/korruptsiya-kak-yavlenie-biologicheskoy-evolyutsii>
3. *У НБУ.* розповіли про валютні борги України. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3937274-u-nbu-rozpovily-pro-valuitni-borhy-ukrainy>
4. *Лубенський А.* Украина-2018, прогноз: стагнация, девальвация, дефолт. URL: <https://rian.com.ua/analytics/20171226/1030767147/Ukraine-ekonomika-defolt.html>
5. *Україну* визнали найгіршою в Європі в рейтингу економічної свободи. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/4/7170510/>
6. *Рівень* злочинності в Україні є одним із найвищих у світі, – рейтинг. URL: https://24tv.ua/riven_zlochinnosti_v_ukrayini_je_odnim_iz_nayvishhih_u_sviti_reyting_n894441
7. *Сирєнко В.* К вопросу о причинах бедности в Украине // Сирєнко В. Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект). Сборник статей. Киев: Изд-во «Прогресс», 2017. С. 98.
8. *Шнайдер Г.Й.* Криминология / пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Л.О.Иванова. Москва: Изд. группа «Прогресс» - «Универс», 1994. С. 5-6.
9. *Мертон Р.К.* Социальная структура и аномия // Социология преступности. Сборник статей / под ред. Б.С.Никифорова; пер. с англ. А.С.Никифорова и А.М.Яковлева. Москва: Изд-во «Прогресс», 1966. С. 310.
10. *Бурцев С.А.* Трансформация систем ценностей в переходном обществе: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11; Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российский государственный университет туризма и сервиса» ФГОУВПО «РГУТиС». Москва, 2008. 174 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-sistem-tsennoyev-v-perekhodnom-obshchestve>
11. *Арутюнян К.С.* Трансформация

общественного сознания в условиях социального кризиса: дисс. ... к. ф. н.: 09.00.11; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Мордовский государственный университет» имени Н.П. Огарёва. Саранск, 2013. 163 с. URL: <http://www.disscat.com/content/transformatsiya-obshchestvennogo-soznaniya-v-usloviyakh-sotsialnogo-krizisa>

Tymoshenko Vira. Modern social transformations and criminality

The most significant transformations in modern society are considered. The link between transformational processes and the growth of negative phenomena in the economy, politics, and spiritual sphere is established. Criminogenic consequences of social transformations are determined.

The transformation of the Ukrainian economy is its transition to a market economy. This process constrains excessive state regulation and corruption, which is one of the most significant factors of organized crime.

There is a link between crime and poverty, which is the source of social tension and instability. Poverty humiliates people, promotes a dehumanization of the human relations and the growth of crime and terrorism.

Not only the needs, but also valuable orientations and legal consciousness have an influence on the behavior of the person. It is stated that the law as a value, the regulator of behavior is increasingly replaced by arbitrariness and group expediency. The special type of personality with a crisis or catastrophic consciousness has already formed nowadays. Apathy, cynicism, indifference of the average person is present-day realities.

The crisis of social consciousness can be considered not only as a result of problems in social life, but also as an important reason for them. The crisis leads society to marginalization. Therefore, marginalization is a manifestation of the crisis state of society. The factors contributing to marginalization are mentioned. In particular, the so-called westernization (the adoption of the West European and Anglo-American way of life, the desire of the modern political elite to replace rapidly the traditional mechanisms of the functioning of the economic, political and cultural spheres by the corresponding mechanisms of the western model, the imposition of Western values that are not always acceptable to the mentality of a Ukrainian) contributes to the marginalization of society.

An important place among the factors of marginalization is taken by globalization, which can also have criminogenic consequences.

It is claimed that, it is necessary to take into account both the psychological and biological factors that determine different variants of human behavior in each particular case along with the general social, economic, and political factors contributing to the spread of crime.

The indispensable condition of the solution of social problems of the society that are transforming includes recognizing the right as one of the supreme values, the fulfillment of the requirements of normative acts, regardless of any circumstances and reducing the level of legal nihilism in society.

Keywords: transformation, crime, society, crisis, corruption.

УДК 340.134

В. М. КОСОВИЧ

ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАКОНІВ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Досліджено можливості створення в Україні нормативно-правових актів, які б відповідали стандартам правового закону. Вказано основні ознаки правового закону, визнані сьогодні на доктринальному рівні. Визначено основні засоби нормпроектної техніки та складові правотворчої технології, оперування якими дозволяє створювати правові закони. Серед інструментарію нормпроектної техніки виділено, як найбільш дієві для розробки проектів правових законів: загальні вимоги до нормативно-правових актів, принципи права, логічні вимоги, юридичні конструкції, правові дефініції. Встановлено, що на досконалість нормативно-правових актів і їх наближення до еталону – правового закону можуть суттєво впливати й окремі компоненти стадій нормотворчого процесу. Звернуто увагу на правовий моніторинг, експертування проектів нормативно-правових актів та їх державну реєстрацію. Зазначено, що юридичний техніко-технологічний інструментарій може

© КОСОВИЧ Віталій Мирославович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

сприяти творенню правових законів лише за умови чіткої юридичної регламентації правил його використання (такі правила повинні бути закріплені у Законі України «Про нормативно-правові акти»).

Ключові слова: правовий закон, нормопроектна техніка, правотворча технологія, загальні вимоги до нормативно-правових актів, правовий моніторинг, експертування проектів нормативно-правових актів.

Косович В. М. Техничко-технологические средства создания правовых законов: общетеоретические аспекты

Исследованы возможности создания в Украине нормативно-правовых актов, которые бы соответствовали стандартам правового закона. Указаны основные признаки правового закона, признанные сегодня на доктринальном уровне. Определены основные средства нормопроектной техники и составляющие правотворческой технологии, оперирование которыми позволяет создавать правовые законы. Среди инструментария нормопроектной техники выделено, как наиболее действенные для разработки проектов правовых законов: общие требования к нормативно-правовым актам, принципы права, логические требования, юридические конструкции, правовые дефиниции. Установлено, что на совершенство нормативно-правовых актов и их приближения к идеалу - правовому закону могут существенно влиять и отдельные компоненты стадий нормотворческого процесса. Обращено внимание на правовой мониторинг, экспертизу проектов нормативно-правовых актов и их государственную регистрацию. Отмечено, что юридический технико-технологический инструментарий может способствовать созданию правовых законов только при условии четкой юридической регламентации правил его использования (такие правила должны быть закреплены в Законе Украины «О нормативно-правовых актах»).

Ключевые слова: правовой закон, нормопроектная техника, правотворческая технология, общие требования к нормативно-правовым актам, правовой мониторинг, экспертиза проектов нормативно-правовых актов.

Kosovych Vitalii. Technically-technological means of creating legal laws: generally theoretical aspects

The article is devoted to the study of the possibilities of creating normative-legal acts in Ukraine that would suit the standards of the legal law. The main features

of the legal law, recognized today on the doctrinal level, are indicated. The basic means of norm-projected technics and the components of law-making technology, the operation of which allows to creation legal laws, have been determined. Among the tools of norm-projected technics as the most effective for drafting legal acts are highlighted: general requirements for normative-legal acts, principles of law, logical requirements, legal constructions, and legal definitions. It is established that the individual components of the stages of the rule-making process can significantly influence the perfection of normative-legal acts and their approximation to the standard - the legal law. The attention is paid to legal monitoring, expert examination of normative-legal acts drafts and their state registration. It is noted that the legal technically-technological toolkit can contribute to the creation of legal laws only subject to a clear legal regulation of the rules for its use (such rules should be established in the Law of Ukraine "On legal acts").

Keywords: *legal law, norm-projected technics, law-making technology, general requirements for normative-legal acts, legal monitoring, expert examination of normative-legal acts drafts.*

Серед порівняно нових теоретичних термінів, якими сьогодні активно оперують представники юридичної науки, визначальне місце належить терміну «правовий закон». Важливість цього терміну у категоріальному інструментарії теорії права зумовлюється його змістовним зв'язком із природними правами людини. Задля переходу від рівня наукової теорії до рівня юридичної практики актуального значення набуває пошук засобів створення правового закону як основного джерела права України.

Питання, пов'язані з правовим законом, вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як С. В. Бобровник, А. В. Грищенко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць, М. І. Козюбра, А. А. Козловський, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, М. В. Цвік та інші. Основна увага зосереджувалась на визначенні поняття «правовий закон», з'ясуванні його ознак та співвідношення з поняттям «верховенство права», виявленні можливостей створення таких законів в Україні. Попри це, вважаємо за доцільне окреслити ті компоненти техніко-технологічного інструментарію нормотворення, які можуть слугувати передумовою створення правового закону.

У теорії права правовим визнають закон, який відповідає вимогам права, втілює справедливість¹. М. М. Марченко зазначає, що такий критерій поділу законів на правові та не правові, як їх відповідність загальній волі, тобто волі суспільства, народу чи нації, був запропонований ще наприкінці XIX – початку XX століть². Аналіз різних визначень правового закону вказує на таку його визначальну властивість, як здатність забезпечувати невід’ємні природні права людини. До ознак правового закону відносять: толерантність; формальну визначеність; нормативність; походження від верховної влади народу; загальнообов’язковість; принцип інтересу верховної влади народу; повновладдя суб’єктів законотворчості і таке інше³.

Правовий закон тісно пов’язаний із такими правовими явищами, як верховенство права та законність. Через забезпечення верховенства права досягається відповідність юридичного права соціальним цінностям. М. В. Цвік вказує, що в Україні діє конституційний принцип верховенства права, в основу якого покладено пріоритет права перед державою. Право має бути концентрованим вираженням ідеалів справедливості, втіленням моральних принципів, що панують у суспільстві. Найвища цінність права полягає в його характеристиці як знаряддя соціального прогресу, гарантованості ним всезагальної свободи та рівності⁴. О. В. Петришин зазначає, що принцип верховенства права передбачає поглиблення усталеного для вітчизняної юриспруденції принципу законності, який тлумачився виключно як формальне дотримання вимог законодавства, за посередництвом адаптації до змісту правової форми змістовних правових чинників – конституційних положень як норм основного закону, міжнародних стандартів прав і основоположних свобод людини⁵. Задекларувати в Основному Законі (ст. 3 Конституції України), що людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, явно недостатньо. Необхідний реальний правовий механізм утілення цього гасла у життя.

Науковий плюралізм і багатоаспектність думок щодо правового закону, верховенства права, законності є, напевно, причиною того, що сьогодні у правових актах, присвячених нормопроєктуванню в

Україні, практично нічого не зазначено про правила їх відображення у створюваних нормативно-правових актах. Отож, постає необхідність формалізації цих характеристик сучасного права та їх формулювання у форматі, який би міг бути юридично закріплений у проекті Закону України «Про нормативно-правові акти». Таке закріплення доцільно здійснювати через нормативне встановлення правил використання засобів нормопроектної техніки. Насамперед варто підтримати думку Кашаніної Т. В. про важливість імплементації у нормативно-правові акти системи загальних вимог до їх змісту: законності, відповідності нормам моралі, доцільності, обґрунтованості, ефективності, своєчасності, стабільності, економічності, реальності, оптимальності⁶. З цією метою у проект Закону України «Про нормативно-правові акти» (процес створення якого триває понад десять років) необхідно ввести спеціальну статтю, покликану забезпечити соціальну адекватність закону. Пропонуємо сформулювати її таким чином:

Стаття ... Загальні вимоги до змісту нормативно-правового акта

1. Відображення у його змісті (насамперед у нормативних приписах) реальних суспільних відносин.
2. Закріплення домінуючих соціальних цінностей; відповідність аксіологічним і правовим установкам суспільства, які ґрунтуються на інтересах більшості.
3. Забезпечення принципів верховенства права та законності.
4. Узгодженість нормативних приписів із домінуючими моральними нормами.
5. Доцільність і обґрунтованість створення нормативно-правового акта.

Досягненню відповідності закону природнім правам людини сприяє використання принципів права як засобів нормопроектної техніки. Т. В. Мальцев зазначає, що за кожним принципом певна закономірність, природний чи соціальний закон⁷. Беручи до уваги визначення основоположних принципів права, запропоноване С. П. Погребняком, «як системи найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших суспільних рис та цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер і напрями подальшого

розвитку»⁸, вважаємо, що принципи права як засоби нормопроектної техніки – це зумовлені закономірностями суспільного буття керівні засади (ідеї), які закріплюються у нормативно-правових актах з метою визначення змісту та основних напрямів правового регулювання.

Ілюстрацією важливості принципів права для якості нормативно-правових актів є те, що у нових кодексах України (наприклад, податковому та кримінальному процесуальному) містяться спеціальні статті, присвячені визначенню основних засад відповідного закону. Зіставивши нормативно-правові акти України, які фіксують принципи права, можна побачити певну еволюцію. У нормах цивільного та податкового законів ми не знаходимо принципів верховенства права та законності, які є «обличчям» сучасного права, у той час як у кримінальному процесуальному кодексі ці принципи не тільки включені до кола загальних засад кримінального провадження (ст. 7), а й дається їх законодавче визначення (статті 8 та 9). Взаємозв'язок принципів права і людиновимірної направленості правового закону простежується у законодавчо встановлених переліках основних засад права. Так, визначені кримінальним процесуальним законом основні засади кримінального провадження покликані забезпечити основні види прав людини, наприклад, такі принципи як: «законність», «рівність перед законом і судом», «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» – покликані гарантувати політичні права людини, принципи «поваги до людської гідності», «забезпечення права на свободу та особисту недоторканність», «недоторканність житла чи іншого володіння особи» – особистісні права людини, принцип «недоторканність права власності» – економічні права людини. Зазначене, принаймні, дає підстави стверджувати про наявність у Кримінальному процесуальному кодексі України ознак правового закону.

Аналіз чинного законодавства України на предмет використання принципів вказує на те, що вони містяться лише в окремих законах (як правило кодексах). Постає питання: чому ж законодавець рідко оперує принципами права попри їх важливість для соціалізації нормативно-правових актів? Відповідь: відсутність переліку

підстав для введення принципів права у проєктовані нормативно-правові акти. До таких підстав ми відносимо:

1) необхідність закріплення принципів права, що входять у систему стандартів міжнародного права;

2) відтворення принципів права, закріплених у нормативно-правовому акті, який раніше регулював цю категорію суспільних відносин;

3) створення нормативно-правових актів, нормативні приписи яких конкретизують принципи права, закріплені у конституційних нормах;

4) наявність доктринальних висновків і переконаність правової спільноти щодо розуміння певних принципів права та необхідності їх нормативного визнання;

5) необхідність закріплення принципів права, які опосередковано відображені у тексті нормативно-правового акта, з метою їх виділення у спеціальній нормі та надання їм методологічного, визначального значення;

6) наявність правових аксіом галузевого правового регулювання та доцільність їх виділення у формі принципів права.

Окреслені передумови вказують на те, що принципи права мають фіксуватися все-таки у базових законодавчих актах.

Дослідження загальних вимог до нормативно-правових актів та принципів права, які закріплюються у нормативно-правових актах, вказує на їх джерельну здатність бути основою правового закону. У той же час, якість нормативно-правових актів як визначальних матеріальних засобів забезпечення прав людини зумовлюється також належністю використання інших елементів нормопроектної техніки: правової логіки, юридичних конструкцій, правових дефініцій, правових презумпцій, фікцій та аксіом, правничої мови, правил структурування нормативно-правових актів тощо. Вони стають важливим чинником досконалості нормативно-правового акта та опосередковано його властивості бути правовим. Так, формально-логічні вимоги до нормативно-правового акта запобігають колізіям та дублюванню юридичних норм. Правові дефініції забезпечують зрозумілість і повноту змісту юридичних термінів, дозволяють відрізняти поняття одне від іншого та економно розмістити нормативний

матеріал, не допускають повторів, збагачують наукову основу законів⁹. Юридична конструкція здійснює законодавчу економію, сприяє концентрованому виразу змісту права, дозволяє запрограмувати чималий правовий простір, надає нормативному документу чіткості, сприяє правозастосувальній діяльності¹⁰.

Водночас необхідно зазначити, що окреслені засоби нормопроектної техніки можуть сприяти творенню правових законів лише за умови чіткої юридичної регламентації правил їх використання (такі правила повинні бути закріплені у Законі України «Про нормативно-правові акти»).

Інструментарій нормопроектної техніки фактично стає перехідною ланкою між доктринальними підходами до правового закону та механізмом створення таких законів.

На досконалість нормативно-правових актів і їх наближення до еталону – правового закону, можуть суттєво впливати й окремі компоненти стадій нормотворчого процесу (звернемо увагу на визначальні з них, оскільки кожна зі стадій може відігравати важливу роль у створенні правового закону).

Сьогодні науковці та практики все частіше ведуть мову про моніторинг праворегулятивної ефективності нормативно-правових актів, як передумову для удосконалення чинних та створення нових якісних нормативно-правових актів. О. В. Зайчук зазначає, що для підвищення ефективності правового регулювання, забезпечення якості прийнятих законів необхідний постійний моніторинг законодавства¹¹. Правовий моніторинг важливий і для всієї системи українського законодавства та його окремих напрямів, і для розвитку підзаконної правозастосовної діяльності, отримання і використання експертних оцінок на основі результатів аналізу в процесі вироблення прогнозу розвитку законодавства, поліпшення результатів правозастосування в управлінні та юрисдикційних системах держави¹². Оцінка нормативно-правових актів дозволяє виявити рівень юридичного забезпечення прав людини та громадянина. Є різні види моніторингу залежно від його об'єктного, суб'єктного та критеріального складу. Прикладом значимості моніторингу нормативно-правових актів для набуття ними ознак правового закону

може бути моніторингова оцінка нормативно-правової бази України міжнародними правовими організаціями, наприклад, Європейською комісією «За демократію через право» (краще відома як Венеціанська Комісія, яка пропагує основні принципи демократії, захисту прав людини та верховенства права). За час співпраці з Україною Венеціанська Комісія забезпечила українські органи влади рішеннями щодо більшості питань, що стосуються подальших конституційних реформ¹³. Нормотворчий моніторинг стосується новостворюваних нормативно-правових актів. Моніторингу повинен зазнавати і чинний, той, що регламентує суспільні відносини, правовий масив, насамперед нормативно-правові акти, які мають певні недоліки. Вони аналізуються разом із економічними, соціально-політичними та іншими факторами, що впливають на правові відносини, зі з'ясуванням рівня правосвідомості суспільства.

Правовий моніторинг у правовій системі сучасної України є потенційним засобом забезпечення створення нових якісних та удосконалення чинних нормативно-правових актів. Належна реалізація потенціалу цього виду юридичної діяльності можлива лише за умови його нормативного закріплення й регламентації, а також ужиття низки організаційних заходів. Ми також підтримуємо думку О. Л. Копиленка та О. В. Богачової про те, що необхідність дослідження ефективності дії чинного законодавства і законотворчого процесу в цілому потребує нормативного регулювання, а також розробки методичних рекомендацій «Методологія здійснення моніторингу законодавчої діяльності», у яких повинні бути визначені критерії оцінки ефективності дій законів¹⁴.

Серед стадій нормотворчого процесу вагоме місце (і важливе значення для створення саме правових законів) посідає експертування проектів нормативно-правових актів. Завдання експертизи проектів нормативно-правових актів дуже вдало окреслено у ст. 36 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти»¹⁵: перевірка відповідності проекту законодавству України та сучасному рівню наукових знань; аналіз рівня використання світового досвіду; прогнозування соціально-економічних та правових наслідків його виконання; перевірка дотримання вимог техніки нормопроекування. Левова частина засобів нормопроектної техніки, як уже зазначалось,

забезпечує саме людинонаправлений характер створюваних нормативно-правових актів. Правова експертиза включає і оцінку рівня імплементації у розробленому нормативно-правовому акті стандартів міжнародного права, насамперед щодо прав людини та механізму їх юридичного забезпечення. Тому експертування законопроектів із залученням практиків, науковців та громадськості – крок до формування правових законів.

Створення окремих категорій нормативно-правових актів України пов'язане з їх обов'язковою державною реєстрацією. Важливість такого виду юридичної діяльності спеціально уповноважених суб'єктів для якості нормативно-правових актів обумовлюється тим, що уже фактично створений правовий документ оцінюється поміж іншого крізь призму верховенства права та законності. Зокрема, державна реєстрація нормативно-правових актів відповідно до пункту 1, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 р. № 731 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, полягає у проведенні правової експертизи на відповідність його Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis ЄС), антикорупційної експертизи, а також з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Наявність у нормативно-правових актах властивостей правового закону залежить від формату закріплення та гарантування у них природніх прав людини. Однак, не варто залишати без уваги й інші важливі чинники правового регулювання, які забезпечують втілення нормативно-правових приписів правового закону у суспільне буття. Наприклад, нормативно-правовий акт має бути належним чином оприлюднений, повинен існувати дієвий механізм його реалізації та застосування. Інакше закон залишиться лише декларацією намірів держави. Таким негативним прикладом, на жаль, сьогодні може бути антикорупційне законодавство України. Звичайно, до уваги варто брати й політичні, економічні та соціальні чинники.

Підсумовуючи сказане, констатуємо, що формування правових законів у сучасній українській державі може здійснюватись насамперед через використання техніко-технологічного інструментарію нормотворення. Належне оперування засобами нормопроектної техніки та правилами правотворчої технології створює гарантії імплементації основоположних прав та свобод людини у джерела права України та наближення законодавчих актів до ідеалів правового закону (принаймні формально).

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001. 656 с.
2. Марченко М. М. Проблемы теории государства и права: учебник. Москва: Проспект, 2007. С. 343.
3. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. URL: www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/02gavtp.
4. Цвік М. В. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відношень для його дослідження) // Право України. 2010. № 4. С. 25.
5. Петришин О. В. Проблеми соціалізації правової науки // Право України. 2010. № 4. С. 140.
6. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник. Москва: Эксмо, 2007. С. 158–165.
7. Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. 662 с.
8. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. С. 37.
9. Кашанина Т. В. Цит. работа. С. 175.
10. Там же. С. 182–183.
11. Зайчук О. В. Соціальні цілі юридичної науки, або як удосконалити вітчизняне законодавство // Голос України. 2014. № 44 (5794). 7 березня.
12. Шутак І. Д. Від оцінки ефективності норм права до техніки правового моніторингу // Вісник Національної академії прокуратури України. 2014. № 3 (36). С. 21.
13. Дж. Букіккіо. Венеціанська Комісія Ради Європи та Україна: напрями співпраці // Право України. 2012. № 10. С. 324–326.
14. Копиленко О. Л. Законодавчий процес: стан і шляхи вдосконалення // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2010. № 1. С. 11.
15. Про нормативно-правові акти: проект Закону України, внесений народним депутатом України Ю. Мірошніченком (реєстраційний № 7409 від 01.12.2010 р.). URL: www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/.../JF5PT001.html.

Kosovych Vitalii. Technically-technological means of creating legal laws:generally theoretical aspects

The article is devoted to the study of the possibilities of creating normative-legal acts in Ukraine that would suit the standards of the legal law. The main features of the legal law, recognized today on the doctrinal level, are indicated. The basic means of norm-projected technics and the components of law-making technology, the operation of which allows to creation legal laws, have been determined. Among the tools of norm-projected technics as the most effective for drafting legal acts are highlighted: general requirements for normative-legal acts, principles of law, logical requirements, legal constructions, and legal definitions. It is emphasized on general requirements for the normative legal acts, which today are most formally not defined at the doctrinal level. It is proposed to include to them such requirements as: the reflection in its content (first of all in the normative prescriptions) of real social relations; consolidating the dominant social values; compliance with the axiological and legal frameworks of a society based on the interests of the majority; ensuring the principles of the rule of law and legality; consistency of normative prescriptions with dominant moral norms; expediency and justification of the creation of a normative legal act. The attention is drawn to the tendency of active use in the texts of legislative acts of the principles of law. The list of grounds for the introduction of the principles of law in the designed normative-legal acts is set out, namely: the need to consolidate the principles of law included in the system of standards of international law; reproduction of the principles of law, settled in the normative legal act, which previously regulated this category of social relations; creation of normative legal acts, normative prescriptions of which specify the principles of law, settled in constitutional norms; the presence of doctrinal conclusions and the conviction of the legal community regarding the understanding of certain principles of law and the need for their normative recognition; the need to consolidate the principles of law, which are indirectly reflected in the text of the normative legal act, with an aim of their allocation in a special norm and giving them methodological, determining value; the existence of legal axioms of sectoral legal regulation and the feasibility of their allocation in the form of the principles of law.

It is established that the individual components of the stages of the rule-making process can significantly influence the perfection of normative-legal acts and their approximation to the standard - the legal law. The attention is paid to legal monitor-

ing, expert examination of normative-legal acts drafts and their state registration. It was stated that legal monitoring in the legal system of modern Ukraine is a potential mean of ensuring the creation of new qualitative and improving the existing normative legal acts. The proper realization of the potential of this type of legal activity is possible only on condition of its normative fixing and regulation, as well as the adoption of a number of organizational measures.

It is noted that the legal technically-technological toolkit can contribute to the creation of legal laws only subject to a clear legal regulation of the rules for its use (such rules should be established in the Law of Ukraine "On legal acts").

Keywords: legal law, norm-projected technics, law-making technology, general requirements for normative-legal acts, legal monitoring, expert examination of normative-legal acts drafts.

УДК 340.11

В. А. СІЧЕВЛЮК

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ» В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Досліджено методологічні питання щодо подолання декількох негативних тенденцій у пізнанні категорії «правова суб'єктність», що досить тривалий час розвиваються у сфері теорії права, а також у галузевих доктринах. Автор приходить до висновку про те, що ключову методологічну роль у дослідженні категорії «правова суб'єктність» відіграють філософські підходи, які повинні забезпечувати розгляд категорії «правова суб'єктність», по-перше, у її еволюційному розвитку, по-друге, з врахуванням діалектичності, характерної для кожного предмета та процесу пізнання і, по-третє, з увагою до телеологічності, що конкретизує зміст категорії «правова суб'єктність» у процесі її застосування

© СІЧЕВЛЮК Володимир Антонович – кандидат юридичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

(оскільки кожен носій правосуб'єктності є у більшій чи меншій мірі вольовим утворенням, яке має здатність самостійно діяти для досягнення своєї мети).

Ключові слова: *категорія «правова суб'єктність», еволюція, діалектичність, телеологічність.*

Сичевлюк В. А. К вопросу о понимании категории «правовая субъектность» в юридической науке

Исследованы методологические вопросы, касающиеся преодоления нескольких негативных тенденций в познании категории «правовая субъектность», которые достаточно длительное время развиваются в сфере теории права, а также в отраслевых доктринах. Автор приходит к выводу о том, что ключевую методологическую роль в исследовании категории «правовая субъектность» играют философские подходы, которые должны обеспечивать рассмотрение категории «правовая субъектность», во-первых, в ее эволюционном развитии, во-вторых, с учетом диалектичности, свойственной каждому предмету и процессу познания и, в-третьих, с вниманием к телеологичности, конкретизирующей содержание категории «правовая субъектность» в процессе ее применения (поскольку каждый носитель правосубъектности в большей или меньшей мере является волевым образованием, имеющим способность самостоятельно действовать для достижения своей цели).

Ключевые слова: *категория «правовая субъектность», эволюция, диалектичность, телеологичность.*

Sichevliuk Volodymyr. To the question of understanding the category “legal subjectivity” in legal science

The article examines the methodological issues concerning the overcoming of several negative tendencies in the cognition of the category “legal subjectivity”, which developed quite a long time in the field of the theory of law, as well as in sectoral legal doctrines. The author comes to the conclusion that the key methodological role in the study of the category “legal subjectivity” have the philosophical approaches that should ensure the consideration of the category “legal subjectivity”, firstly, in its evolutionary development, secondly, with taking into account the dialectic character of each subject and the process of cognition, and thirdly, with the attention to teleologicality, concretizing the content of the category “legal subjectivity” in the process of its applying (since the each owner of legal subjectivity is more or less a volitional entity that has the ability to act independently to achieve its goal).

Keywords: *category “legal subjectivity”, evolution, dialecticity, teleologicality.*

У національній юридичній доктрині дослідження з питань правової суб'єктності поділяються переважно на три великі групи:

1) ті, що здійснені як «рафіновані» теоретико-правові дослідження¹, що відповідає потребі у забезпеченні загальною теорією права належного формату свого буття, а саме як узгодженої системи теоретично обґрунтованих категорій та понять, що шляхом раціонального пізнання були вилучені із, так би мовити, «матеріального субстрату» правового життя;

2) дослідження виключно галузевого спрямування², які сприяють системному розвитку галузевих доктрин, галузевого законодавства та відповідного правозастосування;

3) дослідження, що поєднують сучасну галузеву доктрину із постулатами теорії права³. Такі доктринальні пошуки загалом сферовані на побудову вертикально інтегрованої системи теоретичного знання про правові явища.

Кожен із наведених вище напрямів руху юридичної думки має свою цінність, генеруючи знання про різномірневі закономірності, що відбуваються у об'єкті пізнання, яким є багатогранна, суперечлива та змінна правова реальність, включаючи правову суб'єктність. Однак зважаючи на об'єктивну складність правових явищ, а також внаслідок впливу суб'єктивних ускладнень пізнавального процесу у сфері наукового пошуку неминуче виникає та розвивається низка негативних тенденцій, прихована дія яких часто марнує результати напружених зусиль багатьох дослідників.

Так, надміру абстрактні дослідження, що трапляються у сфері загальної теорії права і здійснюються без належного врахування прикладних реалій права, приречені перебувати у свого роду «догматичному сні», відриваючись від правового життя та отримуючи внаслідок цього звинувачення у схоластиці та дедалі голоснішу констатацію незатребуваності. Значно підживлює таку риторику імплементація в національне право України засобів та підходів до правового регулювання, започаткованих англо-американським правом (згадаємо, що філософія права та юридична доктрина США та інших країн англо-саксонської правової сім'ї з прагматичних міркувань завжди були наближеними до емпіричного рівня безпосе-

реднього правового життя). Зокрема, у наукових пошуках, що стосуються правової суб'єктності, у сфері теорії права довгий час спостерігається не зовсім продуктивна, однак дуже об'ємна дискусія стосовно структури цього правового явища. Не зважаючи на те, що категорія «правова суб'єктність» цілком адекватно розкривається через тріаду понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність», дослідження цього правового явища рясніють новоутвореними поняттями, їх поєднаннями та ототожненнями (наприклад, «трансдієздатність», «бізнесдієздатність», «правочиноздатність», «тестаментоздатність»); іноді правоздатність ототожнюється із правовим статусом чи, навпаки, правоздатність та правовий статус визнаються елементами правосуб'єктності, або ж до складу останньої включаються, окрім правоздатності та дієздатності, також і основні права та обов'язки тощо). У цьому зв'язку доцільно згадати рекомендацію середньовічного філософа-номіналіста Уільяма Оккама (*William of Ockham*) про те, що не треба робити припущень більше, ніж мінімально потрібно (латиною - «*Pluralitas non est ponenda sine neccesitate*»).

З іншого боку, дослідження виключно галузевого спрямування, на жаль, часто програють у теоретичній глибині, продукуючи надто прикладні результати на шляху акцентованої галузевої самоідентифікації. Не рідкісними є випадки, коли у процесі вивчення багатограних правових явищ (які у просторі єдиного об'єкта пізнання зазвичай взаємозалежно суміщають елементи декількох галузей права) практикується надміру вузькогалузева, відірвана від цілісності «аспектна» рефлексія. Посилений акцент на галузевій специфіці у поєднанні із ігноруванням положень теорії права, а також без огляду на необхідність міжгалузевого, транссекторального підходу призводить до змішування змісту категорій та понять, невиправданого їх відхилення, ототожнення чи поєднання. Як приклад наведемо ситуацію, коли самостійними структурними елементами галузевої (зокрема, господарської) правосуб'єктності визнаються господарська компетенція та господарська правоздатність⁴. Такий підхід заслуговує критичного відношення, адже, по-перше, господарська компетенція є конкретно-галузевим втіленням тієї частини правоздатності суб'єкта господарювання, якою охоплюється сукупність його господарських прав та

обов'язків, а по-друге, частина цілого у жодному разі не може бути самостійним елементом системи поряд із самим цілим.

Подібні гносеологічні недоліки наведених вище пізнавальних сценаріїв, що ведуть до звуження горизонтів пізнання, англійський філософ Френсіс Бекон (*Francis Bacon*) у своїй методологічній роботі «Новий Органон, або істинні вказівки для тлумачення природи» (вийшла у світ у 1620 р.) чітко та образно назвав «ідолами печери» (*idols of the den*), приєднуючись до думки Геракліта про те, що «люди шукають знань у малих світах, а не у великому чи спільному світі»⁵.

Звернемося до тих досліджень правової суб'єктності, які в більшій чи меншій мірі поєднують сучасну галузеву доктрину із постулатами теорії права. Вони діляться на дві великі групи: 1) галузеві пошуки із врахуванням постулатів загальної теорії права та 2) загально-теоретичні пошуки із зверненням до прикладної, тобто галузевої, сфери. У обох групах досліджень іноді виникають прикрі деформації теоретичної картини правової дійсності, зумовлені гносеологічними недоліками, які той же Френсіс Бекон свого часу іменував «ідолами театру» (*idols of the theatre*). З його точки зору чисельні аксіоми наук, що отримали силу внаслідок традицій, віри чи недбалості є «вигаданими та театральними світами», що «вселилися у розум людей із різноманітних догматів своєрідних систем філософії, а також із хибних законів доказування»⁶.

Так, належить відзначити, що нерідко у галузевих дослідженнях (більшість з яких достатньо добре збалансована із концептами загальної теорії права) має місце надмірна присутність, так би мовити, «штучного» галузевого бачення світу правових явищ та процесів. Очевидне чи приховане домінування специфічного змісту категоріально-понятійного апарату та методологічних особливостей, властивих тій чи іншій галузевій доктрині, над власне загально-теоретичним інструментарієм та контентом досліджень не оминувало і ті з них, які скеровані на явище правової суб'єктності. Наочним прикладом, що підтверджує сказане вище, може послугувати спроба цивілістичної доктрини надати таким носіям правової суб'єктності, як територіальна громада та держава, статусу особи у сфері цивільних правовідносин. Відповідно до цієї доктринальної позиції поняття особи є родовим, і охоплює воно собою не тільки осіб фізичних і юридичних, а й всіх

суб'єктів цивільних прав. До складу юридичних осіб, таким чином, належить віднести «певні спільноти на кшталт об'єднань, акціонерних товариств, міських громад, держав»⁷. В якості обґрунтування тези про теоретичну та практичну необхідність досягнення тотожності у розумінні категорії «суб'єкт права» та поняття «особа» слугують контент-аналіз термінологічних суперечностей ЦК України, посилання на класиків цивілістичної думки (Д. Месра, Є.В. Васьковського та ін.), переклади з давніх мов відповідної термінології (наприклад, терміну «*prosopon*» з грецької мови чи терміну «*persona*» з латини), звернення до ідеології ЦК України тощо⁸.

У цьому зв'язку пояснимо, що посилений тиск галузевої методології на загально-теоретичні конструкції саме у сфері галузево-правового сегменту наукового пошуку повинен загалом сприйматися як неминуче гносеологічне явище, що пояснюється потребою кожної галузевої доктрини у досягненні максимально повного, несуперечливого та системного галузевого праворозуміння та забезпечення ефективного правозастосування у непростих законодавчих реаліях України. Проте така практика, як уже відзначено вище, часто призводить до доволі спірних висновків, які скоріше ґрунтуються на штучній, а не на реальній теоретичній та емпіричній основі.

Крім цього, спроби формування загальнотеоретичної картини «правового світу» на основі теоретичних постулатів окремої галузі права наражаються на обґрунтовану критику представників інших галузевих доктрин, а також теоретиків права. Наприклад, стосовно наведеної вище доктринальної позиції про надання державі статусу юридичної особи О. В. Тарасов відзначає, що «конструкція юридичної особи замала для держави як суверенного територіально-владного учасника міжнародних та національних правовідносин»⁹. А у теорії права висловлено зважену позицію про те, що правосуб'єктністю наділені не тільки особи, останні постають лише як один із видів суб'єктів права поряд із такими соціальними спільнотами як держава, народ, нація, населення певних частин території держави, трудові колективи¹⁰.

З іншого боку, часто зустрічаються загальнотеоретичні конструкції, у яких наявні запозичення галузевого походження, і з цієї причини у загальнотеоретичній сфері, за відсутності іншого, виникає вимушене

домінування моментів галузевого пізнання правової реальності. Зокрема, належить вказати на некритичне залучення до теорії правосуб'єктності цивілістичного розуміння сутності та структури правової суб'єктності, що виявляється у акценті саме на моменті «здатності» суб'єкта, по-перше, бути учасником правовідносин, по-друге, набувати права та обов'язки і, по-третє, власними діями реалізовувати права та виконувати обов'язки. Однак у сучасному демократичному світі атрибут «здатності до права» з часів великих буржуазних революцій у Європі іманентно властивий всім без винятку особам та іншим суб'єктам у обсязі, який відповідає їх соціальним функціям та суспільному розумінню справедливості. Такий їх статус постає, за висловом А. Кауфмана, «об'єктивно правильним», а тому є природним. Україна у цьому відношенні не слугує винятком, оскільки відповідні законодавчі положення прямо закріплені на конституційному рівні (статті 3, 5, 13, 134, 140 та ін. Конституції України), гарантовані національним та міжнародним правопорядками та, більше того, розвинуті практикою українських і міжнародних судових інстанцій.

Також відзначимо, що у цивільному праві України, як в законодавстві, так і у доктрині, цивільна деліктоздатність поглинулася цивільною дієздатністю та розуміється з «пасивної» сторони, а саме як здатність нести, а не покладати відповідальність (ч. 1 ст. 30 ЦК України). Така модель дієздатності не є властивою для суб'єктів, наділених публічною правовою суб'єктністю (особливо владною), для якої визначальними чинниками є конкретна сукупність повноважень (компетенція), а не здатність до них, а також «активна» деліктоздатність (тобто здатність застосовувати юридичну відповідальність до порушників правопорядку).

Таким чином, 1) відірвані від прикладних реалій загальнотеоретичні дослідження, що мають вигляд мінливих та часто довільних конфігурацій категорій, понять та дефініцій, 2) надміру наближені до законодавства вузько-галузеві пошуки, а також 3) теоретичні знання, сформовані під впливом галузевих шаблонів, є прикладами однобічного, а тому небагатого на дійсно науковий зміст абстрактного пізнання правової дійсності. Всі вищеописані негативні тенденції у практиці доктринального пізнання правових явищ загалом, а правової суб'єктності зокрема належить визнати як приклади абстрактного,

тобто тимчасово неглибокого пізнання правової суб'єктності. Появу таких знань слід сприймати як закономірний етап пізнавального процесу, який позитивно долається шляхом руху науки від абстрактно-теоретичного до більш сутнісного, конкретно-теоретичного, тобто до дійсного, по справжньому істинного знання. Сприяття такому поступу будуть дослідження як буття правових явищ, так і гносеологічних аспектів їх пізнання, із застосуванням коректного методологічного інструментарію. Виходячи із теми цієї статті, доцільно більш розгорнуто розкрити цю тезу стосовно дослідження категорії «правова суб'єктність» як гносеологічного феномену.

Сучасна парадигма наукового дослідження категорії «правова суб'єктність» постає як сукупність філософсько-світоглядної та юридично-наукової підсистем (останню утворюють загально-теоретична та галузево-прикладна частини).

Першочергово належить відзначити, що у пізнанні особливостей категоріального відображення явища «правової суб'єктності» у юридично-науковій підсистемі знаходять своє ефективне застосування апробовані гносеологічною практикою юридичної науки її загально-наукові (структурний, функціональний, аналіз, синтез), а також спеціально-наукові (формально-логічний, порівняльно-правовий, конкретно-соціологічний) методи. Однак особлива роль у пізнанні категорії «правова суб'єктність» належить скоріше філософсько-світоглядним підходам, які, як відзначено у літературі, визначають стратегію дослідження, «його загальну спрямованість, орієнтують на знаходження, відбір, накопичення цілком визначених у соціально-змістовому відношенні фактів і, нарешті (що, можливо, найголовніше), обумовлюють характер та зміст оцінювання (інтерпретації) отриманих результатів»¹¹. Підставою для такого твердження, на нашу думку, слугує:

- по-перше, наявність власне категоріальної форми існування, якої з необхідністю набуло знання, здобуте юридичною наукою про явище правової суб'єктності. Адже категоріальний статус надає пізнавальним результатам науково-світоглядного значення і, тим самим, перетворює ці гносеологічні здобутки у засоби для отримання нового знання;

- по-друге – те особливе значення взаємодії «суб'єкт-об'єкт», тлумачення якого має світоглядне значення як для філософії, так і для теорії права (та, відповідно, для юридичної науки і практики загалом).

Зокрема, залежно від того, «що» чи «хто» постає у філософії в якості об'єкта або суб'єкта, а також від того, так як розуміється значення останніх - класифікуються філософські концепції, у правовій науці генеруються теоретичні конструкції, а у юридичній практиці – формуються алгоритми правозастосування (наприклад, на ранніх етапах розвитку цивілізації у складах правопорушень домінувала об'єктивна сторона, в той час як у сучасних – постійно посилюється суб'єктивна).

На нашу думку, світоглядно-філософські підходи до дослідження категорії «правова суб'єктність» першочергово повинні передбачати:

- історичність, яка вимагає розгляду категорії «правова суб'єктність» у її еволюційному розвитку, із достатньо обережним використанням, здавалося би, перевірених часом канонів. Досвід свідчить, що раніше донаукове, а пізніше наукове осмислення явища правосуб'єктності перебувало і дотепер перебуває у процесі прогресу, віддзеркалюючи та прогностично моделюючи об'єктивні зміни цього предмету пізнання, який, у свою чергу, також структурно та функціонально розвивається у відповідь на потреби суспільної практики. Таким чином, доктрина та догмати римського права (сформовані стосовно суб'єктності громадян Риму, міських муніципій та рабовласницької держави), права середньовічної Європи (що фіксують правосуб'єктність підданих, первинних торгівельних партнерств, цехів, міст у відношенні до правової суб'єктності монархічної держави), права індустріального капіталізму (сконцентрованого на правосуб'єктності фізичних осіб та особливо юридичних осіб, переважно корпорацій та їх об'єднань, міських та інших громад, держав та їх міжнародних організацій) повинні бути критично переосмислені сучасною юридичною наукою, що досліджує динамічні правові явища інформаційного суспільства (для яких є характерним розмивання формальних правосуб'єктних статусів, поєднання різноспрямованих тенденцій, зокрема, з одного боку - до централізації правосуб'єктності, наприклад, у монополій, транснаціональних корпорацій, держав авторитарного типу, об'єднань держав, а з іншого – навпаки, до її децентралізації у середовищі різноманітних диспозитивно чи імперативно заснованих утворень, які з прагматичних міркувань наділяються законодавцем правосуб'єктністю особи, частковою правосуб'єктністю, або ж лише ознаками правосуб'єктності;

- діалектичність. Єдність та боротьба протилежностей, характерна для кожного предмета та процесу пізнання, у випадку дослідження феномену правової суб'єктності та формування його наступного категоріального відтворення передбачає врахування, зокрема, суперечливого взаємовпливу у межах єдиного процесу науково-юридичного пізнання двох масивів знань - загально-теоретичного та галузевого. Належить чітко, однак без руйнування синергетичних зв'язків та потенціалів, визначати точки спільного та відмінного у процесах взаємодії загальної теорії права та доктрин галузевого рівня. Теоретичний матеріал останніх, слугуючи змістовним джерелом для теорії права, повинен критично переосмислюватися під кутом виявлення у ньому моментів дії загальних закономірностей права, а не механічно підміняти собою загально-теоретичні узагальнення;

- телеологічність, що передбачає кваліфікацію кожної правосуб'єктної сутності як у більшій чи меншій мірі вольового утворення, що має здатність самостійно діяти для досягнення певної мети (цілей). Ціль («telos» по-грецьки) – це бажаний стан, що виникає для правосуб'єктної системи внаслідок максимально можливого задоволення її фундаментального інтересу у реалізації свого потенціалу за рахунок власних та/чи залучених ресурсів. Телеологічні особливості функціонування правосуб'єктних систем виявляються у тому, що в них бажаний та суб'єктивно усвідомлений наслідок вольовим чином генерує причину для свого реального втілення, ціле впливає на кожну свою частину та навпаки, мета визначає засоби, система діє на середовище. Мета, а також цілі, що конкретизують її, неминуче та природно входять до складу правосуб'єктності, активно її формують, предметно специфікують зміст, структуру та функції цього атрибуту кожного вольового діяча. Для потреби розкриття теми цієї статті важливим є те, що надійні знання про телеологічну сторону правосуб'єктності дозволяють зробити обґрунтований висновок про особливості та потреби її (тобто правової суб'єктності) зовнішнього втілення, яке може відбутися, наприклад, у статусі особи, або ж у надособовому правосуб'єктному статусі, що характерно, зокрема, для правової суб'єктності територіальної громади, держави та народу. Доцільно також зазначити, що у сучасній теорії права обґрунтовано розрізняється телеологія суб'єктивна (наявна у свідомості та діяльності окремих індивідів) та об'єктивна (така,

що існує поза свідомістю окремих індивідів)¹². На нашу думку, у юридичних осіб та спільнот властива їм цілеспрямованість у більшій чи меншій мірі об'єктивується, демонструючи тенденцію до досягнення надіндивідуальної форми існування. Телеологічність, таким чином, постає невід'ємним змістовно-методологічним атрибутом категорії «правова суб'єктність».

Крім наведеного вище, дослідження категорії «правова суб'єктність», на нашу думку, повинно проводитися згідно з вимогами до:

- системності наукового пошуку. У цьому зв'язку категорія «правова суб'єктність» постає як основа для завершеної теоретичної рефлексії цілісної та, разом з тим, диференційованої системи елементарних та більш складних втілень правової суб'єктності, наявних у реальному правовому житті. Дотримання системності при здійсненні наукового пошуку дозволяє охопити ним весь спектр сутнісних виявів предмету дослідження, здійснивши свого роду його горизонтальний аналітичний «зріз»;

- виявлення соціальної обумовленості пізнавального процесу, що передбачає дослідження досягнутого розуміння категорії «правова суб'єктність» залежно від: а) реальних, а не бажаних, форм правової суб'єктності, наявних у конкретній соціальній дійсності; б) економічних, політичних, географічних, культурних, релігійних та інших умов функціонування форм правосуб'єктності у визначених часових періодах та в) об'єктивних пізнавальних можливостей юридичної думки того або іншого історичного етапу. Відповідний науковий матеріал накопичено історією держави і права.

В якості підсумку зауважимо, що дотримання викладених вище методологічних рекомендацій при проведенні відповідних тематичних досліджень створює, на нашу думку, істотні можливості досягнути коректного поєднання загально-теоретичного та галузевого аспектів у сфері досліджень категорії «правова суб'єктність». Основне – за таких умов для теорії права, а також для галузевих доктрин (як складових частин єдиної юридичної науки) задаються передумови до більш повної реалізації ними

прогностичної функції, тобто відбувається сприяння процесу наукового передбачення, здійсненню теоретичних та прагматичних функцій правової аналітики (серед іншого також і з метою уникнення «броунівського руху» у сфері наукових напрацювань)¹³. Адже коректне змістовне наповнення наукової категорії слугує запорукою результативності того пізнавального руху, який відбувається із її залученням, а також дозволяє встановити тенденції становлення феномену, знання про який знайшли своє категоріальне закріплення, теоретично змодельовати його наступні зміни та, відповідно, при потребі практично впливати на нього у майбутньому.

1. *Окунев І.С.* Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права // *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки.* Вип. 37. 2007. С. 58-65; *Костюк В. Л.* Проблеми визначення правосуб'єктності у загальній теорії права // *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* Вип. 44. 2009. С. 14-19; *Качур В.О.* До визначення поняття правосуб'єктність у теорії права // *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України.* 2014. Вип. 197. Ч. 3. – С. 24-29. 2. *Суб'єкти цивільного права / за заг. ред. Я. М. Шевченко.* Харків: Харків юридичний, 2009. 632 с.; *Щербина В.С.* Суб'єкти господарського права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.; *Кравчук В.М.* Поняття конституційної правосуб'єктності // *Історико-правовий часопис: журнал.* 2013. № 2. С. 72-73. 3. *Тарасов О.В.* Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.; *Пундор Ю.О.* Категорія «суб'єкт права» у теорії права та особливості її застосування у галузевому праві: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2015. 19 с.; *Пасічник А.В.* Поняття адміністративної правосуб'єктності юридичних осіб // *Підприємництво, господарство і право.* 2007. № 9. С. 142-145. 4. *Гарагонич О.* Поняття й елементи господарської правосуб'єктності акціонерних товариства // *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 3. С. 51-52. 5. *Francis Bacon.* *Novum Organum or True Suggestions for the Interpretation of Nature.* - Edited by Joseph Devey, M.A. -New York, 2014 [EBook #45988]. URL: <https://www.gutenberg.org/files/45988/45988-h/45988-h.htm> 6. *Ibid.*

7. *Суб'єкти* цивільного права / за заг. ред. Я. М. Шевченко. С. 43-44.
8. *Борденюк В.* Поняття територіальної громади як суб'єкта цивільного права України // *Право України*. 2014. № 12. С. 195.
9. *Тарасов О.В.* Цит. праця. С. 106.
10. *Теорія держави і права: навч. посіб.* / А. М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 229.
11. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Київ: Атіка, 2001. С. 169.
12. *Малишев Б.В.* Цілеспрямованість правової системи: теоретико-методологічні дослідження: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.01; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. С. 9.
13. *Оніщенко Н.* Функції правової аналітики: теоретичні виміри, практичні засади // *Visegard Journal on human rights*. 2017. № 1/2. С. 118-119.

Sichevliuk Volodymyr. To the question of understanding the category “legal subjectivity” in legal science

The article examines the methodological issues concerning the overcoming of several negative tendencies in the cognition of the category “legal subjectivity”, which developed quite a long time in the field of the theory of law, as well as in sectoral legal doctrines. The author comes to the conclusion that the key methodological role in the study of the category “legal subjectivity” have the philosophical approaches that should ensure the consideration of the category “legal subjectivity”, firstly, in its evolutionary development, secondly, with taking into account the dialectic character of each subject and the process of cognition, and thirdly, with the attention to teleologicality, concretizing the content of the category “legal subjectivity” in the process of its applying (since the each owner of legal subjectivity is more or less a volitional entity that has the ability to act independently to achieve its goal).

Keywords: category “legal subjectivity”, evolution, dialecticity, teleologicality.

Ю. В. ГОЦУЛЯК**МІФОЛОГІЯ ПРАВОВОГО БУТТЯ
В АНТИЧНОСТІ: «ПОМСТА ПРАВА»**

Розкривається онтологічна природа протиправної поведінки через ключові у цьому питанні образи у грецьких міфах: Ериній (гнівних) та Немезіди (відплати). Обґрунтовується позиція, згідно з якою Еринії – це крайній інструмент, уособлення негативних наслідків за правопорушення. Немезіда – це більш фундаментальне явище у праві ніж Еринії, це «диференційована правова відплата», що буде відміряна кожному. Доводиться, що образ Ериній, з правової позиції, нам каже про те, що насильницький метод (примусу) у праві є виправданим, а образ Немезіди стверджує, яким саме має бути цей метод.

Ключові слова: міф, право, Немезіда, Еринії, відплата.

**Гоцуляк Ю.В. Мифология правового бытия в античности:
«месть права»**

Раскрывается онтологическая природа противоправного поведения через ключевые в этом вопросе образы в греческих мифах: Эриний (гневных) и Немезиды (возмездия). Обосновывается позиция, согласно которой Эринии - это крайний инструмент, олицетворение негативных последствий за правонарушение. Немезида - это более фундаментальное явление в праве чем Эринии, это «дифференцированное правовое возмездие», которое будет отмерено каждому. Доказывается, что образ Эриний с правовой позиции нам говорит о том, что насильственный метод (принуждения) в праве оправдан, а образ Немезиды утверждает, каким именно должен быть этот метод.

Ключевые слова: миф, право, Немезида, Эринии, возмездие.

Hotsuliak Yurii. The Legal Existence Mythology in the Antiquity: The Vengeance of Law

The article reveals the ontological nature of unlawful behavior through images in Greek myths: Erin (angry) and Nemesis (retribution). Erin is an extreme tool, the personification of the negative consequences for the offense. Nemesis is a more fundamental phenomenon in law than Erin, it is "differentiated legal retaliation", which will be measured to everyone. It is proved that the image of Erin from the legal position tells us that the violent method (coercion) in the law is justified, and the image of Nemesis claims exactly what this method should be.

Keywords: myth, law, Nemesis, Erin, revenge.

У двох попередніх працях висвітлювались ідеї, що уособлюють право загалом, а саме: це Феміда-правосуддя та Діке-справедливість. Подальше наше дослідження пов'язане із переходом до функціональних модусів правового буття в античній міфології. Сукупність правових засобів, що використовуються для впорядкування правової дійсності, можна розділити на дві групи: конструктивно-регулюючі та деструктивно-відновлювальні. До першої групи належать правові модуси, що відповідають за утворення правової системи координат, правил суспільного співжиття. У грецьких міфах йому відповідають образи Евномії-благозаконня та Ейрени-миру. Другу ж групу складають модуси, за допомогою яких право реагує на порушення встановленого порядку; вони отримали назву деструктивних, тому що пов'язані із силовими методами, а подекуди навіть з насильницькими задля збереження встановленого порядку речей. Уособлюють ці модуси образи Ериній (гнівних) та Немезіди (відплати). Наразі йтиметься саме про останні два ейдоси; ми розкриємо онтологічну природу протиправної поведінки через ключові, у цьому питанні, образи у грецьких міфах.

Сама сутність порушення уже закладає в собі положення, що «щось не так» і щось потрібно робити, якимось чином реагувати. Наслідки правопорушень з позиції онтологічної можна поділити на відновлювані і невідновлювані. Для впорядкування відновлюваних наслідків існують загальноконцептуальні образи Феміди і Діке. У випадку із невідновлюваними правопорушеннями, питання стоїть

складніше, адже ідеться про щось безповоротне. Таким чином, маємо позицію, коли космічний правопорядок порушується, і відновити його зворотнім шляхом не представляється можливим, втім, для його збереження право має реагувати. Наприклад, у випадку із вбивством – воскресити людину неможливо, а реакція має бути такою, щоб ця поведінка не стала нормою. Саме тоді і постає питання про «помсту права». Для елліна насилля, можливо, і явище не зовсім правове, але право його потребує з огляду на необхідність збереження суспільного порядку.

Еринії та перший злочин або кореляція злочину та правового гніву

Еринії (з др.-грец. – ρινηες «гнівні») – згідно з древньогрецькою міфологією, є богинями помсти. Вони є породженням Уранової крові, внаслідок вбивства останнього сином Кроносом. Еринії покликані переслідувати людей за важкі проступки і жорстоко карати¹. Отже, родинними зв'язками Ериній є тьма (Скотос), а також «кров Урана». Уже за такою генеалогією ми бачимо, що від цих істот нічого доброго чекати не варто, але, водночас, як і будь-яке міфічне божество, вони мають свою логіку і функції. Їх «архе» закладене у першому відхиленні від норм співбуття, а саме: вбивстві Кроносом Урана: «Неожиданно левую руку сын протянул из засады, а правой, схвативши огромный серп острозубый, отсек у родителя милого быстро < ... > и не бесплодно из Кроновых рук полетел он могучих: сколько на землю ни вылилось капель кровавых, все их земля приняла. а когда обернулись годы, мощных Эриний она родила»². На наш погляд, такий метафізичний генезис злочину потрібен, щоб підкреслити його невід'ємність для правової дійсності, з одного боку, і з іншого – поставити потребу у засобах протидії. І такі засоби одразу ж з'явилися – це Еринії. Уран – це бог неба, уособлює в собі основи суцього як найдревнішого покоління богів, Уран – це саме правове буття, порядок, який можливо порушувати, але неможливо заперечити, спростувати чи ліквідувати, адже буття не може «не бути». Отже, суттєві відхилення від правопорушень потребують суттєвих засобів – Ериній.

Еринії та правовий характер страждань

Образ Ериній уособлює собою негативні наслідки за тяжкі правопорушення, страждання, що людина спричиняє сама собі своєю поведінкою. В «Одисеї» знаходимо наступні рядки: «И от отца пострадать мне придется. И грозно оплатит мне божество, если вызовет мать моя страшных эриний, дом покидая»³. Отже, у правовому вимірі, відплата та страх означає наступний силогізм – за правопорушення з позиції конкретного індивідуального суб'єкта має отримати відплату у вигляді покарання, а з позиції загально соціальної – ця відплата має вселяти страх для виконання превентивної функції запобігання (чи хоча б зменшення ризиків) таких дій у майбутньому. Як бачимо, Гомер теж підкреслює божественний характер Ериній, що каже нам про те, що відплата має природне походження, а не є наслідком людського свавілля. Еринії є «крайнім» правовим інструментом, яким право демонструє здатність до самозбереження перед деструктивною поведінкою. «Ему же оставила беды, какие от материнских эриний в обильи людей постигают»⁴. Слово «бїда» говорить нам про відчутність санкції, що це не просто негатив, це те, що змушує людину пошкодувати про скоєне. «Дочь Нелея решил он добыть в ослеплении тяжком, вложенном в сердце ему эринией, грозной богиней»⁵. Отримуємо ще дві характеристики Ериній: важкість і грізність; перша – символізує тяжкість проступку, а друга – страх перед інститутом покарання, що має спонукати особу до правової поведінки. Отже, Еринії – це інструмент, що є уособленням негативних наслідків за правопорушення. Страждання пронизують суспільні відносини, але вони можуть бути правовими та неправовими. Еринії – це механізм застосування правового страждання.

Міфічний перехід від помсти до правосуддя (міф про Ореста)

Один із міфів нам показує, що інститут покарання розвивався в правосвідомості у бік диференціації цього явища. А саме: це міф про Ореста. «Согласно мифу, эринии преследовали Ореста за убийство матери, которое тот совершил по велению Аполлона. Аполлон смог лишь на время усыпить богинь-мстительниц, защищая Ореста. Конец же преследованию положила Афина-Паллада, проведя пер-

вий в истории мифической Греции суд, суд над Орестом, в результате которого герой был оправдан. Эринии пришли в ярость, поскольку суд отнял их исконное право карать муками нарушившего закон... Однако Афина усмирила гнев богинь, убедив эриний остаться в Аттике, пообещав, что все афиняне будут воздавать почести древним богиням.»⁶. Отже, з одного боку, ми маємо правопорушення (вбивство матері), за яке Еринії мають невідворотно покарати. З іншого боку, Еринії – це інструмент правосуддя, а не власне сам суд, і, загалом, якщо самого карателя робити суддею, то це створює небезпеку зробити право репресивним. Таким чином, бачимо, що для елліна покарання за тяжкий проступок є надзвичайно важливим для підтримки правової дійсності в належному стані, але, зрештою, суд не може бути чимось автоматичним. На нашу думку, тут проглядається зародження інституту суб'єктивного та об'єктивного боку правопорушення, що включає в себе різні аспекти, які впливають на ступінь відповідальності. Більше того, у цьому міфі ми бачимо зародження такого явища в праві як «крайня необхідність», коли допускається вчинення менш тяжкого злочину для запобігання більш тяжкого. Отже, правосвідомість давніх греків розвивається у бік диференціації у сфері застосування санкцій. Еринії уже не просто помста, це – правова необхідність.

Еринії для всіх; принцип рівності

«Но если боги, а также эриннии есть и для нищих, – пусть Антиноя постигнет смертельный конец вместо брака»⁷. Як бачимо, міфологія – це не явище аристократичне чи олігархічне, це форма загальнонародного мислення. Те ж саме і з Ериніями. Ця цитата підкреслює логічність принципу рівності у діяльності Ериній за аналогією з богами, адже вони є породженням прабогів. Таким чином, уже на надлюдському метафізичному рівні закладена недопустимість вибірковості покарань, Еринії не бачать статусної різниці в людях, вони всі для них суб'єкти злочину. «Гарпии девушек прочь в это время умчали из дома и предоставили их попеченью ужасных эринний»⁸. Якщо ви вже залишилися наодинці з Ериніями, то відповідальність невідворотна і жахлива.

Три Еринії (ознаки правового гніву)

Ми постійно вказуємо на Ериній у множині, і не дарма, адже найчастіше згадують про трьох. Проаналізувавши кожну з них, ми з'ясуємо, на які основні ознаки покарання опирається грецький правовий дискурс. Першою є «Тисифона (др.-грец. Τισιφώνη «та, що мститься за вбивство»). Народження її пов'язують з краплями крові, що впали на землю від першого вбивства Зевсом Урана. Вергілій описував, що вона сидить в Аїді на залізній башті»^{9,10}. Як бачимо, йдеться про верхній поріг порушень, а саме – про вбивство. Як ми вже вказували, Еринії відіграють важливу відновлюючу роль у правовому бутті, коли наслідки проступку є безповоротними, адже в такому разі повернути буття до попереднього стану неможливо. І тепер ми в цьому переконуємось, керуючись першою позицією диференціації Ериній. Коли встановлюється верхня межа злочинів, стає зрозумілим за що, власне, має найбільше постраждати правопорушник. Також така межа стає точкою зворотного відліку для зниження міри покарання (за менш тяжкі правопорушення, ніж за вбивство). Доволі символічною є прописка Тисифони в Аїді, адже наслідком правопорушення є смерть, керуючись результатами поведінки Тисифона вступає чи не вступає в силу. Та і сам факт, що кара до вбивці прийде із царства мертвих, відіграє серйозну запобіжну роль.

Наступною Еринією є «Алекто – (др.-грец. – ἄλκτω, також – ἄλκτω – непростачающая, безжалостная, непримиримая, а также никогда не отдыхающая) – в древнегреческой мифологии богиня мщения, одна из трёх Фурий или Эриний – дочерей Эреба и Нюкты (либо «дочь безбрачная Ночи», либо родилась от капель крови, хлынувших при оскотлении Урана»¹¹. Ця Еринія символізує невідворотність покарання, якого рівня б воно не було, особа має його відбутися. Без цієї Еринії правова відповідальність стане фрагментарною, вибірковою і правове буття перестане бути «всюдисущим».

Третьою Еринією є найвідоміша «Мегера (др.-грец. Μέγαιρα, «завистливая») – в древнегреческой мифологии самая страшная из трёх эриний, богинь мщения»¹². Етимологія слова мегера, в основі якого лежить заздрість, на перший погляд, виглядає доволі дивно.

На наше переконання, тут вся справа в аналогії із суспільством. Людська заздрість стає мотивом багатьох тяжких правопорушень, породжує в собі деструктивні дії. Тому міфологічний образ найстрашнішої Еринії побудований саме на цьому порокові, наголошуючи, що він породжує багато страждань, а це, як ми вже вказали, є основним призначенням Ериній. Саме Мегера має наводити найбільший страх, саме вона мстить найжорстокіше. Маємо зауважити, що три Еринії – це не класифікація, це, швидше, виокремлення найсуттєвіших ознак кари для суспільства. У Сенеки знаходимо наступні слова про Мегеру: «За дело, слуги Дита! Выше факелы вздымайте! Строй, щетинящийся змеями, веди, Мегера, выхвати злотворною рукою балку из костра горящего! Придите отомстить за Стикс поруганный, пусть потрясенный дух бушует пламенем»¹³. Образ Мегери настільки радикальний, що межує з уявленнями про мораль; «злотворна рука» каже нам про безнадійність щодо помилування. Мегера береться за справу тоді, коли насилля доходить уже такої міри, що може компенсуватись лише насиллям. Такі заходи знаходяться на межі з правовими; втім, далі ми читаємо про «Стикс поруганий», тобто питання ставиться про порушення, що посягають на фундаментальні суспільні цінності, йдеться про цілу злочинну тенденцію, до якої право має бути готовим. У цьому і знаходимо у греків виправдання жорстким, але правовим покаранням.

Немезіда як уособлення відплати (правовий дискурс від гніву до відплати)

Як бачимо, Еринії – це найрадикальніший інструмент права, це – крайня точка правового гніву. У міфології правового буття античності Еринії – це лиш конкретне у складі загального. Загальним же, у даному випадку, виступає Немезіда як уособлення відплати. У деяких випадках і баченнях ці два образи співпадають, але, разом з тим, Немезіда є більш концептуальним ейдосом правового відновлення, а Еринії є її слугами-засобами.

«Немезида, в греческой мифологии богиня, дочь Никты (ночи), именуемая также Адрастеей («неотвратимой») и близкая по своим функциям богине Дике. Немезида наблюдает за справедливым рас-

пределением благ среди людей (греч. *немо*, «разделяю») и обрушивает свой гнев (греч. *немесао*, «справедливо негодную») на тех, кто преступает закон; Немезида – богиня мести»¹⁴. З цим енциклопедичним визначенням уже бачимо основні ознаки богині. Етимологія слова (*nemesis*) означає «відплату» за порушенням закону. При чому така відплата носить характер помсти. Немезида є охоронцем права, онтологічним виміром інституту юридичної відповідальності. Важливим також є сам корінь «немо» (розділяти), з вищесказаного тексту він означає розподіл благ; ми ж можемо додати із правового погляду, що тут проглядається позиція розмежування правового і неправового, правомірного і неправомірного. Немезида, щоб вступити в дію, першочергово має виявити руйнівний елемент чи процес у правовому бутті, адже, у протилежному випадку, саме право може бути під загрозою насилля.

Відплата можлива лише в правовому полі, яке, зрештою, уособлює сама ідея ідей – Зевс. «Некоторые утверждают, что Елена была дочерью Немесиды и Зевса. Стараясь избежать объятий Зевса, Немесида превратилась в гусыню, но и Зевс превратился в лебедя и сошелся с ней»¹⁵. Отже, Немезида ніколи не втече від Зевса, тобто не вийде з-під правового контролю. Це означає ще й те, що правосвідомість еллінів страшилась небезпеки неправової сили, адже інструменти Немезиди занадто вже знаходяться на межі уявлень про законність. Таким чином, Немезида в обов'язковому отримує санкцію на свою діяльність від верховного божества.

Генеалогія Немезиди

Для розкриття сутності та місця Немезиди в правовій дійсності варто звернути увагу на її «родині зв'язки». У деяких джерелах, матір'ю Немезиди є Нюкта-ніч. Нюкта персоніфікує собою нічну темряву. Гесіод стверджує, що Нюкта є породженням Хаосу і є однією із основ світобудови. У різних джерелах її братами зводяться: танатос (смерть), гіпнос (сон), гераса (старість), ерида (конфронтація), Харон (перевізник померлих до Аїду)¹⁶. Нюкта породжує темні сторони буття, хоча без них немислиме і саме суспільне буття, адже це одне із начал соціальної дійсності, що черпає своє походження із порочної природи людини. Зокрема, це має значення для розуміння,

що каральна функція не є забаганкою людської волі, вона продиктована самим правовим буттям, яке цілком допускає дисгармонію в людських стосунках, втім – не приймає її. Суспільні відносини влаштовані таким чином, що не будь-яке правопорушення можна відновити суто конструктивним шляхом (наприклад, превентивним методом), тому право повинно мати у своєму арсеналі і деструктивні засоби, щоб мати змогу «вибивати клин клином». У древній Греції таким онтологічним засобом є Немезіда. Більше того, Нюкта це не просто «темна ніч» – це першооснова суцього, зв'язки з якою роблять Немезиду космічним принципом, а право – природним. Як бачимо, у давньогрецькій правосвідомості було чітке розуміння, що «правова відплата» не має виглядати позитивно і гуманно, адже людина не має прагнути її отримати, а відповідно – і вчиняти правопорушення.

Батьком Немезіди, за різними джерелами, є або Кронос, або Океан. Кронос є верховним божеством, яке стоїть біля витоків теогонії. Це черговий раз надає найвищій онтологічній легітимності функціям богині. Океан дає начало всім рікам, джерелам. На наш погляд, така генеалогія Немезіди, що веде до витоків самого суцього, обумовлена тим, що право є окремим природним началом, на якому конституюються не лише суспільні відносини, а і впорядкування природи як таке, що підтверджує виявлення греками синергії людини і всесвіту. Немезіда втілює в собі деструктивні начала, що вічно повертають суспільні процеси зі стану дисгармонії до відносної рівноваги.

Правова семіотика зовнішнього вигляду Немезіди

Немезиду, зазвичай, зображали з вагами, мечем, крилами, зігнутою в лікті рукою (що символізує міру). З цього опису бачимо, що Немезіда – це більш фундаментальне явище у праві, ніж Еринії, адже її ваги нам кажуть про міру покарання, тобто Немезіда – це не суцільна лють, а «правова лють», що буде відмірена кожному за допомогою символу міри довжини. Образ меча для Немезіди є ключовим, адже як би там не було, більшою чи меншою мірою вона все ж карає, при чому крила та колісниця не дають розраховувати на відвернення цього покарання. Інколи Немезиду ще зображають із він-

ком на голові. Ось, що про це пише Павсаній в «Описі Еллади»: «Что касается венца богини, то его объясняют очень различно: то как бегство персов (олени), то как эмблему жизни и смерти, то как эмблему богини Артемиды, родственной Немезиде»¹⁷. Отже, вінок – це символ перемоги, у нашому випадку – перемоги права над безправ'ям. Загарбницька війна є класичним прикладом невинного насилля, коли правові цінності просто відкидаються. Зрозуміло, що такого масштабу насилля (напад персів) може бути зупинене лише аналогічно, але уже виправданим насиллям (оборонною війною). Отож, можемо стверджувати, що елліни ключові події власної історії намагаються помістити у призму онтологічно-правового символізму, адже такі епохальні події, як перемога греків над персами завжди будуть сприйматись правосвідомістю набагато гостріше, і тому буде ще міцнішим ментальний фундамент юридичних цінностей.

Ознаки Немезіди (прозорливість, охорона правопорядку, сприяння правомірній поведінці, вчасність, потреба правосвідомості в силі)

В орфічних текстах зустрічаємо окремих гімн, присвячений нашому персонажу. Приведемо окремі, важливі для нас уривки, що містять саме характеристику богині: «...by whom the deeds of mortal life are seen... alone rejoicing in the just and right... The soul unwilling reason to obey by lawless passion rul'd, thy eyes survey... All to see, hear, and rule... Give aid benignant in the needful hour, and strength abundant to the reas'ning pow'r...»¹⁸. Отже, Немезіда є прозорливою, бо вона бачить всі діяння смертного життя. Це нам говорить про те, що в правосвідомості греків під впорядковуючою призмою права і його інструментів мають перебувати всі суспільні явища і процеси; тут вбачається тенденція до абсолютизації правової регулятивності. Важливим є також те, що Немезіда радіє правому і праведному, тобто покарання заради покарання недопустиме, і має на меті саме позитивний стан правопорядку. Далі ми спостерігаємо, що образ богині сприяє правомірній поведінці («душа не бажала коритись беззаконній пристрасті під наглядом богині»). Тим самим, суспільна свідомість еллінів добре розуміє схильність людини до порушень,

яка часто виступає як спокуса влади, легких матеріальних статків тощо. Саме тому людині потрібен універсальний правовий стримував – загроза покарання.

Далі зустрічаємо текст, який наголошує, що у Немезиди є все, щоб «бачити, чути, правити». Це є черговим підкресленням розуміння греками силової природи влади і її необхідності, адже богиня править саме за допомогою силових методів. Ще однією важливою ознакою богині, що виявляють орфіки, є вчасність («Дай допомогу добродіючому в потрібний час»). І справді, силові дії, направлені на охорону публічного порядку найцінніші тоді, коли вони застосовуються вчасно, допоки не завдано тяжких і невідворотних наслідків.

Гесіод підкреслює каральну функцію Немезиди, що має викликати страх: «...Немезиду, грозу для людей земнородних, страшная Ночь родила»¹⁹. Цікаву характеристику богині дає також Піндар, описуючи гіпербореїв, які є жителями фантастичної країни на півночі та близькими до богів: «Живут они, избежавшие давящей правды Немезиды»²⁰. Відсутність уваги з боку Немезиди є ознакою праведності та правомірності. Таким чином, право не має репресивний характер, воно лише змушене застосовувати каральну функцію для збереження рівноваги в суспільних відносинах. Есхіл наголошує на особливостях відношення до правової кари: «Тот мудр, кто Немезиду чтит безропотно»²¹. У цьому випадку, шанування богині означає сприяння та засвоєння важливої охоронної функції права, антична правосвідомість не просто мириться з нею – вона її потребує.

Немезида-Адрастея (невідворотність як атрибут правового гніву)

Богиня Немезида має ще одне атрибутивне ім'я – Адрастея. «Адрастея собственно значит неизбежность (от дрѣво), олицетворение непреложных законов природы»²². Отже, невідворотність правового покарання є однією із ключових позицій юридичної відповідальності в античному праворозумінні. У діалозі «Держава» Платон згадує Адрастею в наступному контексті: «Я припадаю к Адрастее, Главкон, ради того, что собираюсь сказать! Надеюсь, что стать невольным убийцей все же меньше преступление, чем сде-

ляться обманщиком в деле прекрасного, благого, справедливого и законного»²³. У цьому тексті нас, насамперед, цікавлять не думки про ступінь тяжкості окремих злочинів, а те, що мудрець не впевнений у цій позиції, тому й дає свої слова на суд невідворотній відплаті. Таким чином, Адрастея здатна розпізнати істину, щоб, зрештою, виявити те, що порушує правопорядок. «Сократ молится Адрастее, так как опасается ее мести за слишком смелые мысли общности жен и детей в государстве»²⁴. У цій позиції Сократа багато в чому розкривається правовий зміст Немезіди-Адрастеї; він розуміє, що навіть у разі своєї правоти із позиції чистого розуму, то у загально соціальному плані вона може бути шкідливою, адже суспільна свідомість просто не готова сприймати такі сміливі зміни, тому філософ справедливо боїться Адрастеї. Для права індивідуальна мудрість ніщо в порівнянні із суспільною користю; правова поведінка має бути корисною, а не шкідливою, навіть якщо це велика мудрість великої людини. Звідси можемо зробити висновок, що в еллінській свідомості право соціум, передусім, розглядає через призму суспільних зв'язків, тобто «об'єктивний» чинник має перевагу над внутрішнім – «суб'єктивним».

Отже, для еллінської правосвідомості право має потребу в насильницьких методах впливу з огляду на необхідність збереження суспільного порядку. За такі методи в міфології відповідають образи Еринії та Немезіди. Еринії – це крайній інструмент, уособлення негативних наслідків за правопорушення, це механізм застосування правового страждання. Правосвідомість давніх греків розвивається у бік диференціації у сфері застосування санкцій. Еринії уже не просто помста, це правова помста. Немезіда – це більш фундаментальне явище у праві ніж Еринії, це не суцільна лють, а «диференційована правова відплата», що буде відміряна кожному. Невідворотність правового покарання є однією із ключових позицій юридичної відповідальності в античному праворозумінні, адже уособлюється в окремому образі Немезіди під назвою Адрастеї. Образ Еринії, з правової позиції, нам каже про те, що насильницький метод у права є виправданим, а образ Немезіди стверджує, яким саме має бути цей метод.

1. Гигин. Мифы / пер. с латин., коммент. Д.О. Торшилова; под общ. ред. А.А. Тахо-Годи // Алетейя. 2000. URL: <http://annales.info>. 2. Гесиод. О происхождении богов (Теогония) / пер. В.В. Вересаева. Библиотека античной литературы, 1963. URL: <http://mify.org>. 3. Гомер. Одиссея / пер. с древнегреч. В. Вересаева. URL: <http://lib.ru>. 4. Там же. 5. Там же. 6. Орест // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907. URL: <https://ru.wikisource.org>. 7. Гомер. Цит. работа. 8. Там же. 9. Мифы народов мира: энциклопедия / гл. ред. С.А. Токарев. Москва, 2008. 1147 с. URL: <http://www.gumer.info>. 10. Вергилий. Энеида VI 555; Овидий. Метаморфозы IV 473. URL: <http://ancientrome.ru>. 11. Аполлодор. Мифологическая библиотека. Ленинград: Наука, 1972. URL: <http://ancientrome.ru>. 12. Мифы народов мира: энциклопедия... 13. Сенека Луций Анней. Трагедии / пер. С.А. Ошерова; коммент. Е.Г. Рабинович. Москва: Искусство, 1991. URL: <http://ancientrome.ru>. 14. Мифы народов мира: энциклопедия... 15. Аполлодор. Цит. работа. 16. Гесиод. Цит. работа. 17. Павсаний. Описание Эллады // АСТ-Пресс. 2002. Кн. I, гл. 33. URL: <http://ancientrome.ru>. 11. The Hymns of Orpheus / translated by Thomas Taylor (1792). University of Pennsylvania Press. URL: <http://www.theoi.com>. 18. Ibid. 19. Гесиод. Цит. работа. 20. Пиндар, Вакхилид. Оды. Фрагменты / изд. подгот. М.Л. Гаспаров. Москва: Наука, 1980. URL: <http://ancientrome.ru>. 21. Эхил. Прометей прикованный / пер. с древнегреч. Москва: Худож. лит., 1971. URL: <http://lib.ru>. 22. Федр. Платон // Собр. соч.: в 4 т. Москва: Мысль, 1990. Т. 1. URL: <http://www.lib.ru>. 23. Платон. Государство // Собр. соч.: в 4 т. Москва: Мысль, 1990. Т. 1. URL: <http://www.lib.ru>. 24. Там же.

Hotsuliak Yurii. The Legal Existence Mythology in the Antiquity: The Vengeance of Law

The article reveals the ontological nature of unlawful behavior through the key in this issue of insults in Greek myths. There are common conceptual insults of Themis and Dike to streamline the recoverable effects. In the case of non-recurring offenses, the issue is more difficult, because it refers to something irreversible. Thus, we have a position where the space law enforcement is violated, and it is not possible to restore it in the opposite way, however, to keep it right must respond. These are the insults of Erin (angry) and Nemesis (retribution). Erins are leading their genealogy from the first crime - the killing of father Uranus by Kronos. Such a metaphys-

ical nature of a crime is necessary to emphasize its inalienability for legal reality, on the one hand, and on the other hand - to demand the means of counteraction.

The work is grounded position under which Erins is the ultimate tool, the personification of the negative consequences for the offense. The legal awareness of the ancient Greeks evolves towards differentiation in the application of sanctions. Erins is no longer just revenge, it's legal revenge. Nemesis is a more fundamental phenomenon in law than Erins, because her weights are said to be a measure of punishment, that is, Nemesis is not a complete rage, but a "differentiated legal retribution" that will be measured to each one by a symbol of measure of length. The image of the sword for Nemesis is key, because whatever it was, to a greater or lesser extent, she still punishes, and the wings and the chariot do not allow relying on the rejection of this punishment. Among the characteristics of Nemesis it is possible to distinguish the following. Nemesis is a visionary, because she sees all the acts of mortal life. Nemesis rejoices in the legal and righteous, that is punishment for the punishment is inadmissible, and is aimed at the very positive state of law and order; in Nemesis there is everything to "see, hear, rule." The inevitability of legal punishment is one of the key positions of legal responsibility in ancient legal thinking, since it is embodied in a separate form of Nemesis, called Adrasteya.

Keywords: myth, law, Nemesis, Erin, revenge.

УДК 340.1

О. М. ТУЧІНА

ПОДОЛАННЯ НОМЕНКЛАТУРНОГО ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ СИЛОЮ ТИСКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Розглядаються роль та місце громадянського суспільства у запобіганні та протидії популярним формам, яких набуває "елітарний" (номенклатурний)

© ТУЧІНА Олена Михайлівна – аспірантка Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

правовий нігілізм в Україні. Досліджуються деякі можливості суспільного впливу на деструктивні процеси, із застосуванням міжнародних практик та механізмів. Проаналізовано деякі засоби соціального контролю та тиску в системі методів впливу на "елітарний" (номенклатурний) правовий нігілізм у його найрізноманітніших формах (зокрема, популізм, політиканство, пропаганда, демагогія, корупція).

Ключові слова: номенклатурний правовий нігілізм, елітарний правовий нігілізм, правовий нігілізм влади, корупція, антикорупційні інституції, правоохоронні органи, популізм.

Тучина Е.М. Преодоление номенклатурного правового нигилизма силой давления гражданского общества: практические аспекты

Рассматриваются роль и место гражданского общества в предотвращении и противодействии популярным формам, которые приобретает "элитарный" (номенклатурный) правовой нигилизм в Украине. Исследуются некоторые возможности общественного влияния на деструктивные процессы, с применением международных практик и механизмов. Проанализированы некоторые средства социального контроля и давления в системе методов воздействия на "элитарный" (номенклатурный) правовой нигилизм в его самых разнообразных формах (в частности популизм, политиканство, пропаганда, демагогия, коррупция).

Ключевые слова: номенклатурный правовой нигилизм, элитарный правовой нигилизм, правовой нигилизм власти, коррупция, антикоррупционные институты, правоохранительные органы, популизм. "

Tuchina Olena. Overcoming of nomenklatura legal nihilism by force of pressure of a civil society: practical aspects

This article examines the role and place of civil society in preventing and countering popular forms that acquire "elite" (nomenklatura) legal nihilism in Ukraine; explores some possibilities of social influence on destructive processes, using international practices and mechanisms. Some means of social control and pressure in the system of methods for influencing the "elite" (nomenklatura) legal nihilism in its most diverse forms (in particular populism, politicking, propaganda, demagoguery, corruption) are analyzed.

Keywords: *nomenklatura legal nihilism, elitist legal nihilism, legal nihilism of power, corruption, anti-corruption institutions, law enforcement agencies, populism.*

Дослідження досвіду протидії “елітарному” (номенклатурному) правовому нігілізму особливо актуальне для країни, яка обрала одним із основних напрямків своєї державної політики боротьбу із корупцією – однією із форм правового нігілізму державних посадовців. Нові засоби протидії правовому нігілізму влади мають постійно перебувати у полі зору української правової спільноти. Зокрема, показовою в цьому сенсі є стаття проф. Н.М. Оніщенко “Правовий оптимізм чи правовий песимізм: вибір, необхідний суспільству”¹.

“Елітарний” (номенклатурний) правовий нігілізм характеризується розмаїттям форм проявів у “елітарному» середовищі суспільства, які мають місце у всіх без винятку правових сферах діяльності національної еліти, що дозволяє класифікувати таке явище на окремі різновиди, наприклад, за сферами правової діяльності: “елітарний” правовий нігілізм у сфері правотворчості, який сприяє появі неправових законів та нормативно-правових актів або “елітарний” правовий нігілізм у сфері правозастосування, який спотворює повсякденну практику застосування законів. Оскільки правовий нігілізм є продуктом соціальних відносин, він обумовлений багатьма чинниками та формами прояву; наразі, мова йтиме про деякі з них, зокрема поширення популізму, політиканства, боротьбу позицій та амбіцій, і звичайно в першу чергу - корупції.

Незважаючи на кількісне зростання в Україні спеціально створених для боротьби із корупцією інституцій, як-то Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агенство з питань запобігання корупції (не враховуючи безпосередньо Генеральну прокуратуру, СБУ та поліцію), за висновками Антикорупційного органу Ради Європи GRECO (франц. "Група держав проти корупції"), Звіту Гельсінської комісії США про корупцію в Україні від 16 жовтня 2017 року опублікованому на офіційному сайті Організації Об'єднаних Націй з

прав людини², відповідно до усіх можливих рейтингів починаючи від звіту щодо рівня корупції в Україні станом на 2017 рік (CPI - індексу сприйняття корупції) організації Transparency International³, враховуючи рейтинг корупції в бізнесі EY EMEA Fraud Survey 2017 Міжнародної аудиторської фірми Ernst & Young⁴, закінчуючи результатами, нахшталт, загальнонаціонального дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва» в межах проекту МАТРА Посольства Королівства Нідерландів⁵ та цілої низки інших висновків, рейтингів, досліджень – в Україні досі відсутня ефективна реалізація антикорупційних реформ; абсолютна більшість українців вважає боротьбу з корупцією неуспішною (навіть провальною) та не бачить жодної інстанції яка б активно боролася з корупцією.

Відповідно до проекту Закону України “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2018-2020 роки” оприлюдненого повідомленням Національного агентства з питань запобігання корупції від 29 вересня 2017 року, за результатами аналізу рівня корупції в Україні та її сприйняття населенням «в Україні зберігається високий рівень корупції, що негативно сприймається суспільством і потребує рішучих дій». Водночас текст містить суперечності, вказуючи що причинами невиконання заходів, визначених Антикорупційною стратегією, є відсутність стійкого несприйняття корупції в суспільстві, високий рівень толерантності суспільства до корупції⁶. Зміст проекту чергової Антикорупційної стратегії не здається таким абсурдним, якщо враховувати деякі нюанси відкриті в результаті вказаних вище досліджень – а саме, приблизно половина населення України і справді вважає корупцію “інколи виправданим явищем” водночас із негативним ставленням до неї.

Аналіз наукових напрацювань щодо засобів подолання правового нігілізму як на рівні загально-соціальному, так і на рівні владної “еліти” суспільства встановлює, що таке деформоване ставлення до права слід долати комплексно, застосовуючи правові методи, соціально-економічні, політико-правові заходи та певний суспільний моральний тиск. Адресат суспільної позиції однозначно відчуває

подвійність такої позиції, а тому спадає на думку, що зростання ефективності реформ та інституцій неможливе без визначеної суспільної позиції щодо “елітарного” (номенклатурного) правового нігілізму та усього що під ним розуміється, усвідомлення суспільством своєї значущості у боротьбі із різноманітними проявами такого явища, застосування соціальних заходів, моральних важелів з боку суспільства.

Втішною новиною є те, що в цілому громада починає брати на себе відповідальність у боротьбі із зазначеними руйнівними для українського громадянського суспільства явищами: наприклад, за результатами тих же досліджень, населення України вважає активними борцями з корупцією самих себе, антикорупційні громадські організації та засоби масової інформації. Зазначене в цілому збігається із думкою автора, який вбачає ефективним засобом впливу на “елітарний” (номенклатурний) правовий нігілізм та його найвиразнішу форму прояву в українській правовій реальності – корупцію, саме дієвий контроль з боку громадянського суспільства за діяльністю владної “еліти” шляхом застосування різноманітних механізмів які надаються безпосередньо суспільству (наприклад, ЗМІ, включаючи інтернет-ЗМІ та соціальні мережі) навіть в обхід спеціально створених інституцій, встановлення нових способів комунікації суспільства із експертами у галузі антикорупційної реформи, створення інститутів прозороти взаємодії суспільства та влади, що поступово дискредитували б існуючу наразі практику кулуарних (тіньових) перемовин.

У 2012 році прес-службою Ради суддів України опубліковано “Звернення до Засобів масової інформації”, із закликом дотримуватися балансу між правом на свободу вираження поглядів та правом на незалежний і безсторонній суд, встановленим статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Зверненням Рада суддів України доводить до відома ЗМІ, що хоча судова система поважає роль стороннього спостерігача, яку відіграють ЗМІ з метою виявлення недоліків і конструктивної участі в удосконаленні здійснення судочинства, тим не менш, вона вважає неприпустимим роз-

повсюдження негативного ставлення до діяльності судової влади, зокрема через довільне тлумачення обставин справи що ґрунтується на інформації наданій однією із сторін процесу, висновки щодо упередженості суду. За змістом Звернення, подібні публікації в підсумку зумовлюють формування у суспільстві помилкових стереотипів про судову систему⁷.

Відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини прийнятої та проголошеної резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів⁸. Зазначене кореспондується із статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно із якою право на свободу вираження поглядів включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Дійсно, відповідно до частини 2 статті 10 Конвенції свобода вираження поглядів пов'язана з обов'язками і відповідальністю, може підлягати формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду⁹.

Згідно з пунктом 3 Європейського статуту судді, суддя не тільки повинен бути неупередженим, але й має сприйматися будь-ким як неупереджений¹⁰. Водночас відповідно до Звіту "Ставлення громадян України до судової системи" оприлюдненого 13 листопада 2017 року за наслідками соціологічного опитування, рівень довіри до судів є одним з найнижчих серед усіх державних і суспільних інституцій (80,9% респондентів недовіряють судовій системі в цілому; порівняно з 2012 роком статистично значимо зросла частка респон-

дентів, які вважають, що судді найчастіше керуються власною вигодою (з 33,1%), та знизилася частка тих, хто вважає, що вони керуються законом (з 15,1%) та обставинами справи (з 12,0%)¹¹.

Щодо зазначеного спадає на думку вираз, що не слід дорікати дзеркалу, коли саме обличчя має вади; адаптуючи зазначений принцип до судової системи, слід розуміти що втілення принципів незалежності та безсторонності суду є насамперед завданням суду, а не ЗМІ. Як вбачається із Звернення Ради суддів, остання дещо обмежувала можливості ЗМІ та наділяла їх лише здатністю керувати громадською думкою щодо якогось явища, у даному випадку – інтегрувати у свідомість людей помилкові стереотипи про упередженість, корумпованість суду.

У цьому та інших подібних випадках, поза увагою залишається здатність ЗМІ виступати посередником у неофіційному спілкуванні суспільства та держави, який репрезентує суспільну думку, яка існує насправді. Влучним є вираз пресс-секретаря Маргарет Тетчер Бернарда Інґхама: «Уряди йшли у відставку через власні помилки, а не через те, яке враження було створено про них у ЗМІ»¹². Свобода слова є однією із складових ідеї громадянського суспільства; ЗМІ (зокрема, недержавні) – унормованим інститутом громадянського суспільства відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 року¹³, ЗМІ визнано впливовим соціальним інститутом, що віддзеркалює трансформації у суспільній думці, без участі якого не можуть бути ефективно розв'язані проблеми що постають на шляху до формування в Україні такого громадянського суспільства. Численними науковцями досліджується роль ЗМІ як прийняттого та дієвого важеля протидії правовому нігілізму, формуванні громадянської антикорупційної культури українського суспільства. За громадською думкою, свобода слова та ЗМІ вважаються одними з найефективніших інструментів зовнішнього контролю за корупцією бюрократичного апарату¹⁴.

Не слід приховувати, що ЗМІ в Україні не завжди виправдовують покладені на них сподівання: такий ефективний засіб впливу часто використовуються представниками владної еліти та опозиції

з метою популізму, пропаганди та демагогії, маніпулювання інформацією для досягнення власних політичних цілей, навмисне ускладнення певних політичних процесів та навпаки, пропонування простих рішень для розв'язання соціальних, економічних проблем у суспільстві, жонгливання гаслами “боротьба з корупцією”, “в ім'я нації”, “в інтересах народу”, “з метою пришвидшення реформ” – що є завуальованими (прихованими) формами “елітарного” (номенклатурного) правового нігілізму. ЗМІ, як “четверта влада”, як і будь-яка інша влада, не мають імунітету від тиску та корупційного впливу; основною обставиною яка бентежить, є зокрема надмірна політизація ЗМІ в Україні, порівняно із ситуацією на Заході; участь фінансово-промислових та політичних угруповань у формуванні великих медіа-холдингів та просуванні за рахунок останніх своїх політичних та економічних інтересів. В Україні існує надто багато табуованих тем та осіб. Так, проблема корупції “набуває конкретного обличчя” лише тоді, коли певна політична особа йде з влади і стає до неї в опозицію; з огляду на утримання друкованих ЗМІ та телеканалів фінансово-політичними групами, а відтак їх необ'єктивність, роль “псів демократії” поступово перехоплюють соціальні медіа (інтернет-ЗМІ, соціальні мережі, блоги та інші соціальні сервіси)¹⁵.

Інтернет-ЗМІ (різновид журналістики, що передбачає поширення журналістських матеріалів через мережу Інтернет) користується значною популярністю та авторитетом, має свою постійну аудиторію завдяки доступності, оперативності, швидкому реагуванню на ті чи інші соціальні, економічні, політичні процеси та події. Основними перевагами такого різновиду журналістики слід вважати відсутність бюрократичної організації порівняно із масмедіа та наявність прямої, особистісної та інтерактивної комунікації між аудиторією-комунікатором та навіть аудиторією-носієм “елітарного” (номенклатурного) правового нігілізму. Дійсно, ЗМІ, формуючи громадську думку, можуть ефективно боротися з корупцією. Журналістське розслідування, проведене невеликою групою більшменш незалежних репортерів, подекуди ефективніше виявляє, розслідує та розкриває корупційні правопорушення, ніж державні

правоохоронні органи та інституції. Декілька інтернет-проектів в Україні продукують досить якісний контент, заснований на ретельному пошуку, перевірці та опрацюванні первинної і цілком оригінальної інформації. Оприлюднення інформації про ігнорування, нехтування державними посадовцями нормами законодавства, використання владних повноважень у власних інтересах, корупцію створює суспільний тиск на органи влади та правоохоронні органи, позбавляючи їх можливості ігнорувати або замовчувати подібні факти.

Як і ЗМІ у їх класичному розумінні, інтернет-ЗМІ також не захищені від надмірного популізму та пропаганди, яка у першому кварталі 2018 року, за результатами дослідження Інституту масової інформації за підтримки Інтерньюз Нетворк¹⁶, сягнула у деяких інтернет-виданнях (УНІАН) критичної відмітки 50% загального матеріалу, що у відсотковому відношенні (91%) перевищує обсяг навіть комерційної прихованої реклами (9%); зазначене вважається грубим порушенням професійних журналістських стандартів та Етичного кодексу українського журналіста.

Незважаючи на те, що ЗМІ тривалий час активно використовуються в якості засобу ведення політичної боротьби, просування тих чи інших політичних проектів у життя, саме завдяки ЗМІ, став можливий перехід до нової політичної системи, де легітимація влади відбувається на основі загальнонародного волевиявлення. Саме завдяки розвитку ЗМІ стало можливим розширення політичної комунікації, позиціонування різних політичних інтересів, перехід від прямого примусу як одного з головних засобів підтримки стабільності політичної системи до переконання¹⁷. Добросовісне використання засобів, що надають ЗМІ, створює можливість загального охоплення і включення населення в політичний процес демократичним шляхом, зробивши їх учасниками політичного процесу, надавши їм право обирати та впливати. Як зазначають дослідники, сучасні інформаційні технології позитивно впливають на розвиток і зміцнення демократії. Зокрема, вони розширюють можливості взаємодії громадян і урядових органів, що, революціонізуючи си-

стему зв'язків між суспільством і владою, і роблячи більш чутним голос звичайних людей, змінює саму тканину демократичного процесу¹⁸.

Ідеальна ступіть взаємовпливу ЗМІ та влади, звичайно, є утопічною ідеєю, але слід уявляти певний ідеал, створити із нього мету та постійно прагнути до неї.

Терни, які долає громадскість та ЗМІ на своєму шляху до контролю влади, можна розглядати на прикладі взаємодії суспільства із парламентом Великої Британії, яка наразі вважається повною мірою відкритою демократією: парламент у різний час то дозволяв, то забороняв друкувати протоколи своїх засідань. У 1803 році у парламенті виділено спеціальні місця для журналістів, які були змушені перебувати в завідомо некомфортній та темній галереї для відвідувачів. Лише у 1945 році для журналістів у палаті громади створено спеціальну галерею, звідки можна було побачити і почути, що безпосередньо відбувається в залі засідань. Отже, для доступу преси до засідань парламенту знадобилося 142 роки.

Таким чином, слід постійно удосконалювати формат відносин ЗМІ з органами публічної влади, а також усувати штучно створені умови, що сприяють поширенню політичної цензури. У будь-якому випадку, плюралізація системи масових комунікацій в українському суспільстві, прагнення ЗМІ до самостійної ролі в критичному висвітленні суспільно-політичного життя на правах «четвертої влади» та інші прояви якісної видозміни інформаційно-комунікативної сфери ускладнюють умови подання та відстоювання політичною «елітою» своїх інтересів. Наразі, завданнями ЗМІ в контексті протидії правовому нігілізму верхів є як мінімум припинення розповсюдження популізму, пропаганди, демагогії, беззмістовної риторики на користь збільшення конструктивних доводів та пропозицій, та як ідеальний максимум забезпечення двосторонньої комунікації – сприяння взаємодії громадськості та держави у формі переговорів, з метою досягнення взаєморозуміння та консенсусу.

Що ж до створення інститутів прозорої взаємодії суспільства та влади, то 29.05.2017 року Київською міською Радою анонсовано

перший етап створення іноваційної антикорупційної установи інститут омбудсмена - адвоката довіри. Зазначено, що нову модель з особливим статусом буде створено з метою більш ефективного контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини у столиці, проведення успішної кампанії по боротьбі з корупцією в органах місцевого самоврядування, тобто з акцентом саме на антикорупційній діяльності та захисті прав викривачів – громадян, що допомагатимуть викривати факти корупції у місті. Адвокату довіри у цьому випадку належить приймати та опрацьовувати заяви про корупційні дії і факти в органах місцевого самоврядування¹⁹. Взагалі, станом на даний час в Україні наявні такі омбудсмени як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента з прав дитини, та особливо актуальна в контексті обговорюваної теми, відносно нова інституція Рада бізнес-омбудсмена, основною ціллю діяльності якого є забезпечення ефективної системної комунікації бізнесу з владою, боротьба з корупцією та підвищення інвестиційної привабливості України²⁰. Слід зазначити про наявність і справді досить високого рівня довіри населення до інституту омбудсмена, про що свідчить нещодавнє опитування щодо ефективності Уповноваженого з прав людини²¹, оскільки омбудсмен не є незалежним експертом, а не владним органом.

Правова інституція омбудсмена невід’ємна від справжнього громадянського суспільства, є відомою у Європі вже більше 200 років і працює в 100 країнах світу, найуспішніше зарекомендувала себе у Швеції, Німеччині та Канаді. Отже, переймання успішних міжнародних практик та запровадження такої інституції в українській правовій реальності, особливо в контексті засобу боротьби із корупцією, є запорукою дієвого захисту прав та свобод людини від проявів правового нігілізму державних посадовців. Омбудсмен-адвокат довіри має бути незалежним експертом із бездоганною професійною і особистою репутацією, який разом із громадою виявляє факти корупції в органах місцевого самоврядування, гарантує анонімність звернень і нерозголошення персональних даних заявників.

Законом України “Про запобігання корупції” передбачено інститут викривачів та державний захист осіб, які надають допомогу в запобіганні і протидії корупції. Викривачем, відповідно до частини 1 статті 53 Закону, є особа, яка надає допомогу в запобіганні і протидії корупції, тобто особа, яка за наявності обґрунтованого переконання, що інформація є достовірною, повідомляє про порушення вимог цього Закону іншою особою²². Інститут викривачів передбачає, перш за все, допомогу в запобіганні і протидії корупції шляхом конфіденційного передання інформації відповідному органу або особі щодо проявів корупції в органах самоврядування із забезпеченням державою захисту таким особам.

До компетенції адвоката довіри входить приймання та обробка заяв про корупційні дії та факти в органах місцевого самоврядування; безпосередньо розслідуванням омбудсмен не займається та є своєрідним посередником, який готує документи у визначеній законодавством, прийнятній формі, що будуть ґрунтовними та безумовними підставами для проведення належного розслідування спеціалізованими органами. Отже, після перевірки зазначеним експертом інформації, у разі підтвердження відомостей зазначених заявником, експерт приймає рішення про передання інформації профільним антикорупційним управлінням чи правоохоронним органам. Безумовно, враховуючи аполітичність інституції, слід очікувати більш активної взаємодії громадськості із нею ніж безпосередньо із антикорупційним управлінням або правоохоронними органами; повідомлення про правопорушення має сприйматися не як наклеп, а як правосвідомість; адвокат довіри не має бути черговим бюрократам та не дублюватиме функції правоохоронців. Омбудсмену належить оперувати не тільки правом а й уявленнями про справедливість і здоровий глузд. В нашому випадку, влучний тандем інституції омбудсмена-адвоката довіри та інституту викривачів є необхідним інструментом зовнішнього контролю над бюрократичним апаратом. Взаємодія усіх ланок, системність, увага громади може стати одним із основних засобів боротьби із корупцією, враховуючи висловлену

у опитуваннях громадою готовність приймати участь у зазначених процесах.

Власне, щоб показати як інституція омбудсмена-адвоката довіри діє у реальному житті, Київською міською радою було запрошено до Києва із лекцією Крістофа Парча, який очолює зазначену посаду адвоката-довіри у місті Берлін з 2011 року та зусиллями якого забезпечено низку резонансних корупційних справ у місті²³. Ініціатори схиляються до німецької системи, але вбачають можливість поєднання і елементів канадської та інших практик: основна відмінність між зазначеними моделями полягає у анонімності скарг за німецькою моделлю та конфіденційності за канадською; омбудсмен у Канаді діє як незалежний міст між населенням і міською владою але, на відміну від Берліну, дана інституція є структурою муніципалітету.

Слід привернути увагу до того, що ефективну дію впровадженої системи омбудсмена запрошений німецький експерт вбачає лише у разі, все ж таки, анонімності та звичайно наявності у країні по-справжньому вільних ЗМІ.

З плином року, з моменту оголошення про створення зазначеного інституту у Києві досі відсутня практика залучення омбудсмена-адвоката довіри оскільки правовий механізм оформлення такої посади потребує часу - зміни пов'язані із новітньою інституцією станом на даний час не внесено у відповідні нормативні акти, наприклад Закон України "Про столицю України – місто-герой Київ", Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" (у Канаді посада зафіксована у Муніципальному кодексі, в Німеччині – достатньо лише підписати контракт з особою омбудсмена); відкритими також залишаються питання джерел та обсягу оплати послуг омбудсмена, процедура обрання його кандидатури, сфери компетенції, враховуючи міжнародний досвід.

До того ж, 04 грудня 2017 року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та заступник міського голови секретар Київської міської Ради підписали Меморандум про співпрацю, одним із напрямів якого є створення регіонального представництва

Уповноваженого в місті Києві та забезпечення оперативного реагування на порушення прав і свобод людини.

Обрання нового Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини також супроводжувалося правовим колапсом викликаним правовою колізією, до якої впродовж семи місяців було прикуто увагу з боку Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй²⁴, Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ²⁵, Freedom House²⁶, Європейської мережі національних інституцій з прав людини що об'єднує 40 омбудсменів Європи²⁷, представників українських правозахисних організації та Amnesty International в Україні²⁸; проте зрештою, завершилося обранням Верховною Радою України Уповноваженого з прав людини 15 березня 2018 року.

Відповідно до повідомлення у газеті Київської міської Ради від 20 березня 2018 року станом на даний час офіс Уповноваженого Верховної Ради з прав людини спільно з Київською міською радою шукає представника Уповноваженого у Києві, який буде займатися захистом прав та інтересів киян²⁹.

Отже, серед основних ознак громадянського суспільства виділяють свободу слова і засобів масової інформації, що невід'ємно від свободи особистості; умовою життєдіяльності громадянського суспільства є багатство соціальних ініціатив, що спрямовані на громадське співробітництво заради захисту та реалізації індивідуальних і групових інтересів. Рівновага між громадянським суспільством і державою є найважливішим фактором стабільного демократичного розвитку, а її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості і політичного безсилля народу. Усвідомлення українським суспільством значущості свого внеску у боротьбу із формами яких набуває “елітарний” (номенклатурний) правовий нігілізм, вжиття соціальних заходів, застосування моральних важелів з боку суспільства забезпечує необхідний зовнішній контроль, як найефективніший інструмент боротьби із зловживаннями бюрократичного апарату.

1. *Оніщенко Н.М.* Правовий оптимізм чи правовий песимізм: вибір, необхідний суспільству // Віче. 2013. С. 20-22. 2. *Звіт* Гельсінкської комісії США про корупцію в Україні від 16 жовтня 2017 року. URL: https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/The%20Internal%20Enemy_Final.pdf. 3. *Звіт* щодо рівня корупції в Україні станом на 2017 рік організації Transparency International. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017. 4. *Рейтинг* корупції в бізнесі EY EMEA Fraud Survey 2017 Міжнародної аудиторської фірми Ernst & Young. URL: <https://fraud-surveys.ey.com/ey-emeia-fraud-survey-2017/detailed-results/corruption-perception-by-country/>. 5. *Загальнонаціональне* дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва». URL: <http://dif.org.ua/article/komu-doviriti-borotisyaz-korupsiyiu-i-formuvati-antikorupsiyniy-sud-dumka-naseleण्या>. 6. *Проект* Закону України “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2018-2020 роки”. URL: [https://nazk.gov.ua/sites/default/files/docs/2017/інше/Різне/АК%20стратегія%20на%20сайт%20для%20громадського%20обговорення%20\(1\).pdf](https://nazk.gov.ua/sites/default/files/docs/2017/інше/Різне/АК%20стратегія%20на%20сайт%20для%20громадського%20обговорення%20(1).pdf). 7. *Звернення* Ради суддів України до засобів масової інформації. URL: http://zib.com.ua/ua/print/11709-zvernennya_radi_suddiv_ukraini_do_zmi.html. 8. *Загальна* декларація прав людини. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015. 9. *Конвенція* про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. 10. *Європейський* статут судді. URL: (<https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/.../evrop-status-suddi.doc>). 11. *Звіт* за результатами соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до судової системи» від 13 листопада 2017 року. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/final-report-survey-e07f150174.pdf>. 12. *Інтерв'ю* Бернарда Інґама. URL: <http://otetrad.ru/article-1264.html>. 13. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-п>. 14. *Вікіпедія* щодо української корупції. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Корупція#Зовнішній_контроль. 15. *Усаченко Л., Сибирякова М.* Роль засобів масової інформації у формуванні громадянської антикорупційної культури українського суспільства // Демократичне врядування. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik5/fail/+Usachenko.pdf. 16. *Дослідження* Інституту масової інформації за підтримки Інтерньюз Нетворк. URL: <http://imi.org.ua/news/riven-dzhynsy-v-internet-zmi-rochav-zrostaty-monitorynh-imi/>. 17. *Яковлев Д.* Політична взаємодія як кому-

нікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. С. 34-35. **18.** *Вайнштейн Г.* Мир в начале тысячелетия. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы // *Мировая экономика и международные отношения.* 2003. No 7. С. 15; *Усаченко Л., Сибирякова М.* Цит. праця. **19.** *Анонс* Київської міської Ради. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/26717-js-u-kiyevi-zapratsyuue-predstavnistvo-upovnovazhenogo-z-prav-lyudini-z/>. **20.** *Веб-сайт* Ради бізнес-омбудсмена. URL: <https://boi.org.ua/about>. **21.** *Опитування* щодо ефективності Уповноваженого з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/riven-doviri-do-institutsiii-upovnovazhenogo-z-prav-lyudini-zbilshivsya-vdvichi/>. **22.** *Про запобігання* корупції: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page3>. **23.** *Анонс* заходу Київської міської Ради. URL: <http://www.kmr.gov.ua/uk/content/u-kyuuevi-zaprasyuue-predstavnuctvo-upovnovazhenogo-z-prav-lyudyny-z-osoblyvum-statusom>. **24.** *Доповідь* щодо ситуації з правами людини в Україні Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини за 2017 рік. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport18th_UKR.pdf. **25.** *Звернення* до парламенту України Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ. URL: <http://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32729.pdf>. **26.** *Звернення* до парламенту України організації Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/article/ukraine-choosing-ombudsman>. **27.** *Звернення* Європейської мережі національних інституцій з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/12517-ov-40-ombudsmaniv-yevropi-oprilyudnili-vidkrite-zvernennya-schodo-obranny/>. **28.** *Звернення* представників українських правозахисних організації та Amnesty International в Україні. URL: https://humanrights.org.ua/material/zajiava_ukrajinskih_pravozahisnih_organizacij_shhodo_upovnovazhenogo_verkhovnoji_radi_ukrajini_z_prav_ljudini. **29.** *Повідомлення* Київської міської Ради. URL: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/5081/art/1521483413.html>.

***Tuchina Olena.* Overcoming of nomenklatura legal nihilism by force of pressure of a civil society: practical aspects**

In the article, the author explores some new means of counteracting the legal nihilism of power, which must constantly be in the field of view of the Ukrainian

legal community. Legal nihilism is the product of social relations, with many factors and forms of manifestation; in the article, we are talking about some of the forms, namely populism, politicking, fighting positions and ambitions, and first of all - corruption (considering that it is the fight against corruption that is one of the main directions of state policy in Ukraine).

The author draws attention to the fact that despite the number of institutions specially created in Ukraine to combat corruption, anti-corruption reforms are still not effectively implemented in the country. The analysis of scientific developments on ways to overcome legal nihilism at the level of the general social and at the level of the power elite of the society established that this deformed attitude towards law should be destroyed in a comprehensive way, applying legal methods, socio-economic, political and legal measures and public moral pressure.

The author considers an effective means of influencing the "elite" (nomenklatura) legal nihilism and its expressive forms of manifestation in the Ukrainian legal reality - such as corruption, namely effective control by the civil society over the actions of the "elite" that rules the country, applying various mechanisms that society has (for example, the media, including the Internet media and social networks), creating new ways of communicating the society with experts in the field of anti-corruption reforms, creating institutions for transparent interaction society and government (ombudsman institution) that would gradually discredit the practice of backroom negotiations that exists now.

Investigating the media, the actor discovers the ability of the media to mediate in informal communication between society and the state, to represent public opinion that exists in reality; The media is one of the most effective tools for external control over the corruption of the bureaucracy. Given that sometimes the media in Ukraine is overly politicized, the article examines the importance of Internet media as a means of combating nomenklatura nihilism, in which there is no bureaucratic organization in comparison with the "mass media".

If we talk about creating institutions for transparent interaction between society and government, the author insists on further implementation of the institution of the ombudsman in the Ukrainian legal reality. The article examines the institution of the ombudsman, which is inherent in the present civil society, is popular in Europe and tested by time. The author investigates the institution of the ombudsman in conjunction with the institute of exposers. The article focuses on the fact that the study of successful international practices and their application in the Ukrainian legal reality, especially in the context of the means of fighting corruption, is a guarantee of

effective protection of human rights and freedoms from manifestations of legal nihilism of state officials.

The author concludes that the condition for the life of civil society is the wealth of social initiatives aimed at social cooperation for the protection and realization of individual and group interests.

Keywords: nomenklatura legal nihilism, elitist legal nihilism, legal nihilism of power, corruption, anti-corruption institutions, law enforcement agencies, populism.

УДК 342.83 (045)

О. А. ГОЛУБ

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Розглядається типологія соціальних держав, класифікація країн та аналіз гендерної складової у функціонуванні національних правових систем. Автор розглядає забезпечення гендерної рівності як один із напрямків діяльності соціальної держави. Також акцентується увага на сучасних підходах до типології соціальних держав та їх правових систем.

Ключові слова: гендерна рівність, типологія держав, соціальна держава.

Голуб А. А. Гендерное равенство как составляющая развития социального государства

Рассматривается типология социальных государств, классификация стран и анализ гендерной составляющей в функционировании национальных правовых систем. Автор рассматривает обеспечение гендерного равенства как одно из направлений деятельности социального государства. Также акцентируется внимание на современных подходах к типологии социальных государств и их правовых систем.

Ключевые слова: *гендерное равенство, типология государств, социальное государство.*

Golub Oleksandra. Gender equality as a component of the development of the social state

The article deals with the typology of social states, the classification of countries and the analysis of the gender component in the functioning of national legal systems. The author considers the promotion of gender equality as one of the activities of the social state. It also focuses on modern approaches to the typology of social states and their legal systems.

Keywords: *gender equality, typology of states, social state.*

Гендерна рівність – одна із умов розвитку та становлення соціальної держави та складова загального принципу рівності. Гендерний вимір правової площини характеризується перед усім рівністю жіночої та чоловічої соціальних статей. Установлення такої рівності не лише де-юре, а і де-факто вимагає подолання гендерних стереотипів та забезпечення рівноправного розподілу соціальних, політичних, економічних можливостей та ресурсів.

Дослідження кількісних і якісних показників розвитку гендерної політики, гендерно-правової теорії, формування та розвиток гендерних правовідносин і менталітету, вивчення розвитку національних та міжнародних гендерних процесів відбувається у так званому «гендерному середовищі»¹.

Національні правові системи, які відрізняються історичними й географічними умовами, мовними та традиційними особливостями, серед іншого мають відмінності й у формуванні, розвитку та впровадженні в суспільне життя принципів гендерної рівності². Тому актуальним є дослідження гендерної рівності у розрізі типології соціальних держав.

Проблематика забезпечення гендерної рівності знайшла своє відображення у роботах таких вітчизняних вчених, як О.Р. Дашковська, А.П. Засць, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Т.М. Мельник, Н.М. Оніщенко, О.М. Руднева, Г.О. Христова, М.В. Цвік та ін.

Політико-правовий аспект функціонування держави може бути покладений в основу типології правових держав за критерієм забезпечення рівноправ'я статей. Враховуючи, що забезпечення гендерної рівності є одним із напрямків діяльності соціальної держави, класифікація країн та аналіз гендерної складової у функціонуванні національних правових систем здійснюється залежно від типу соціальної політики держави.

У 90-х роках ХХ століття були запропоновані нові підходи до типології соціальних держав та їх правових систем. Одним із них є класифікація правових систем соціальних держав, запропонована Г. Еспінг-Андерсеном Г. Загадана класифікація передбачає їх поділ на консервативні, ліберальні та соціал-демократичні.

За класифікацією Г. Еспінг-Андерсена для держав із соціально-демократичним правовим спрямуванням характерними є гендерна політика, орієнтована на рівність статей, підтримка зайнятості населення та розвиток державних соціальних послуг³. Тобто державна політика в таких країнах спрямована на рівну оплату праці та в цілому є гендерно-нейтральною. Прикладом є скандинавські країни.

У країнах Скандинавії історично жінки мають сильні гарантії як матері, а не як дружини. Гендерна ідеологія передбачає більше рівноправ'я між жінками і чоловіками, трансформацію традиційного розподілу праці між статями. Це пов'язано із тим, що кожен індивід залучається як до догляду за іншими членами сім'ї, так і до заробітку. Соціальні гарантії надаються особам незалежно від їх сімейного статусу.

Соціальні права, засновані на громадянстві і місці проживання, одночасно послаблюють вплив ринку і сім'ї на гарантії. Цей принцип звільняє соціальні права від прив'язки до сімейного статусу, він також долає гендерні диференціації, оскільки не визнає відмінностей у цінності оплачуваної і неоплачуваної праці.

Різниця, особливо у порівнянні із ліберальними країнами, полягає у тому, що визначення рівності не обмежується рівними можливостями, а також передбачає рівність результатів.

У ліберальних країнах держава відіграє мінімальну роль у розширенні можливостей, догляд за дітьми розглядається як приватна справа. Існує формальна правова рівність статей, підтримуються окремі види анти-дискримінаційної політики, що здійснюється зокрема за допомогою застосування позитивних дій. До таких країн можна віднести, зокрема, США, Канаду, Австралію, Велику Британію.

Схеми соціального страхування та гендерна диференціація гарантій побудовані таким чином, що чоловіки отримують виплати як працівники, а жінки як дружини. В частині соціального страхування гарантії для чоловіків забезпечуються їх статусом працівників, тоді як жінки, переважно, отримують пенсійні виплати на основі статусу їх чоловіків.

У країнах ліберального типу менше перешкод до жіночої зайнятості у порівнянні із консервативними країнами, проте поєднання оплачуваної роботи і батьківства не заохочується. Відсутність державного сектору соціальних послуг для дітей впливає із обмеженої, у вказаній сфері, державної відповідальності⁴.

У країнах консервативного типу жінки і чоловіки задіяні, переважно, у різних сферах: чоловіки займаються оплачуваною роботою, а жінки – здебільшого домашнім господарством і сім'єю. Також мінімальною є державна інфраструктура послуг по догляду за дітьми. З іншого боку, на державному рівні забезпечуються відпустки по догляду за дитиною, а роль жінки як матері захищається державою. Прикладом держав цього типу є Німеччина, Італія, Франція.

У консервативних країнах, оскільки робота по догляду не оплачується, жінки виключаються із системи соціального страхування. Така політична логіка закріплює модель «чоловіка-годувальника», традиційний тип сім'ї і в цілому призводить до суперечливого положення як матерів, так і батьків.

Таким чином, в основу цієї класифікації покладено прямий зв'язок форми держави, її правової системи та ринку праці. Феміністична критика типології Г. Еспінг-Андерсена ґрунтувалася на ігноруванні нею гендерного фактору⁵.

Вищезгаданій типології протиставляється класифікація, запропонована дослідницею Дж. Льюїс. Так, Дж. Льюїс розробила типологію соціальних держав за гендерним критерієм. На її переконання, традиційний дискурс соціальної держави недостатньо уваги приділяє взаємозалежності між оплачуваною і неоплачуваною працею та соціальним забезпеченням. Крім того, як стверджує дослідниця, модель сім'ї з чоловіком-годувальником і жінкою-домогосподаркою була характерна для середнього класу кінця дев'ятнадцятого століття, а пізніше у цілому ряді індустріальних країн стала стереотипним ідеалом, від якого і відштовхуються моделі сучасного соціального забезпечення. Внаслідок цього одружені жінки виявляються виключеними з ринку праці, оскільки вони підпорядковані своїм чоловікам.

Відповідно до класифікації Дж. Льюїс виділяють три типи держав та їх правових систем: з сильною, слабкою та перехідною моделями матеріального забезпечення сім'ї⁶. За допомогою цих гендерних моделей пояснюється високий, помірний та низький рівень економічної залежності жінок, який визначається зайнятістю жінок на ринку праці, а також залежність від розвитку соціальної інфраструктури.

До першого типу належать країни з історично сформованою «сильною» моделлю сім'ї з чоловіком-годувальником. У цих країнах переважає неповна зайнятість жінок, нерозвинена система державних дитячих дошкільних закладів і правової допомоги жінкам-матерям. Для них тривалий час була характерна нерівність між жінками і чоловіками, зокрема у соціальному забезпеченні. Функції соціального контролю за здійсненням патріархальних норм виконуються інститутами публічної сфери. Прикладом країн цієї групи є Ірландія.

Для «перехідного» типу соціальної держави та її правової системи характерною є більша кількість працюючих у режимі повного робочого дня жінок, а також наявний у них більший обсяг соціальних гарантій. Дотримання патріархальних норм контролюється інститутом сім'ї. Водночас визнаються права жінок на поєднання роботи та материнства. Прикладом країн цього типу є Франція.

До третього типу належать країни зі «слабкою» моделлю чоловіка-годувальника. У цих країнах високий рівень зайнятості жінок на

умовах повного робочого дня, індивідуальна система оподаткування і соціального забезпечення, розвинута соціальна інфраструктура. Яскравим прикладом є Швеція.

Звичайно, не існує уніфікованої соціальної моделі, а реальна соціальна практика базується на історичному, культурному, економічному та політичному підґрунті⁷. Проте виокремлення найхарактерніших для різних моделей ознак сприяє кращому їх сутнісному розумінню. Адже в умовах глобалізації відбувається зближення правових сімей, чітко визначається загальноцивілізаційна, загальнокультурна основа правових систем⁸.

Отже, своєчасне, ефективне, науково обґрунтоване правове регулювання гендерних відносин відкриває широкі можливості для соціально справедливого розподілу прав та можливостей у суспільстві між різними статями. Гендерне середовище, визначене у історичних темпорально-просторових характеристиках, не може бути сформоване без конкретних освітніх парадигм, наукового підґрунтя та наукових розробок та потребує регламентації.

Регулювання гендерних відносин повинно мати ознаки стабільності, здійснюватися на основі єдиних політичних та правових орієнтирів. У свою чергу, відсутність адекватного правового регулювання гендерних відносин, як фундаментальних, у подальшому може призвести до негативних наслідків та відкритого протистояння статей у суспільно-політичному житті. Адже гендерна проблематика зачіпає більшість сфери життя людини.

Оскільки гендерна проблематика набула значного суспільного резонансу, дуже важливо, щоб у правосвідомості громадян сформувалися адекватні уявлення про поняття гендерної рівності, шляхи і способи її досягнення. Тому формування та впровадження гендерночутливої державної політики із урахуванням міжнародного досвіду сприятиме підвищенню рівня правової культури населення та розвитку соціальної держави в Україні.

1. *Оніщенко Н.М., Береза С.В.* Формування «гендерного середовища» як передумова демократичного розвитку правової системи // *Трибуна*. 2009. № 5-6. С. 44.

2. *Онiщенко Н.М.* Принцип верховенства права: необхідність системного аналізу та вивчення // Верховенство права як принцип правової систем и: проблеми теорії / відп. ред. Н.М. Онiщенко. Київ: Юридична думка, 2008. С. 16-17.
3. *Онiщенко Н.М., Береза С.В., Макаренко Л.О.* Гендерні дослідження в сучасному суспільстві: проблеми реалії, перспективи // Віче. 2009. № 17 (254). С. 25.
4. *Ярская-Смирнова Е.Р.* Социальная политика и социальная работа: гендерные аспекты: учебн. пособие / Гуманитарная академия переподготовки работников социальной сферы. URL: <http://sdo.mgaps.ru/books/K8/M9/file/2.pdf>
5. *Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні: монографія / кол. авторів: за заг. ред. Н.М. Онiщенко, Н.М. Пархоменко.* Київ: Вид-во «Юридична думка», 2010. С. 137.
6. *Севрюков Д.Г.* Класифікація моделей соціальної держави Г.Еспін-Андерсена, її критика та подальший розвиток // Європейські перспективи. 2012. №4 (2). С. 166.
7. *Хома Н.М.* Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів // Держава і право. 2012. Вип.56. С. 622.
8. *Онiщенко Н. М.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. С. 12.

Golub Oleksandra. Gender equality as a component of the development of the social state

Gender equality is one of the conditions for the development and establishment of a social state. Achievement of gender equality in everyday life requires the elimination of gender stereotypes and ensuring an equal access to social, political and economical resources.

National legal systems have differences in historical and geographical factors, linguistic and traditional peculiarities, inter alia, have differences in the formation, development and implementation of the principles of gender equality in the social life. Therefore, the study of gender equality is relevant in the context of the typology of social states.

Taking into account that ensuring gender equality is one of the activities of the social state, the classification of countries and analysis of the gender component in the functioning of national legal systems can be carried out depending on the type of social policy of the state.

In the 90's of the twentieth-century, new approaches to the typology of social states and their legal systems were proposed. One of them is the classification of legal systems

of social states proposed by G. Esping Andersen. This classification implies their division into conservative, liberal and social-democratic. This classification is based on the direct connection of the form of the state, its legal system and the labor market. Feminist critique of the typology of G. Esping Andersen was based on the ignorance of the gender factor.

This typology is set against the classification proposed by researcher J. Lewis. According to the researcher, the family model with the husband-breadwinner and the woman-housewife was typical for the middle class of the late nineteenth century, and later in a number of industrial countries it became a stereotypical ideal. And the models of modern social security are based on such stereotypes. As a result, women are excluded from the labor market because they are subordinate to their husbands.

In accordance with this classification, there are three types of states and their legal systems: with strong, weak and transitional models of material provision of the family. These gender models explain the high, moderate and low level of women's economic dependency, which is determined by the employment of women in the labor market, as well as the dependence on the development of social infrastructure.

Of course, there is no unified social model, and real social practice is based on historical, cultural, economic and political ground. However, emphasize of the most common features of the different models is the way for their better understanding. After all, in the context of globalization the convergence of legal families is taking place and we can admit the common cultural basis of legal systems.

Thus, regulation of gender relations should have signs of stability and be based on common political and legal guidelines.

Keywords: gender equality, typology of states, social state.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.132(477)

Б. В. КИНДЮК

**МОНІТОРИНГ КІЛЬКІСНИХ ПОКАЗНИКІВ
КК УРСР 1960 р.**

Показано практичне використання методики моніторингу нормативно-правових актів, побудованої на розрахунках кількості знаків, які припадають на кодифікований акт, главу, статтю. Доведена наявність тенденції гуманізації покарань у КК УРСР 1960 р., значної нерівномірності розподілення актового матеріалу та виділено пріоритетний напрямок правового регулювання, який пов'язаний з відповідальністю за військові злочини. Виконані розрахунки загальної кількості знаків у КК УРСР 1960 р. показали збільшення обсягу матеріалу, кількості статей у порівнянні з КК УСРР 1927 р.

Ключові слова: моніторинг, Кримінальний кодекс УРСР 1960 р., кількісні показники, пріоритетні напрямки, санкція.

Киндюк Б.В. Мониторинг количественных показателей УК УССР 1960 г.

Показано практическое использование методики мониторинга нормативно-правовых актов, построенной на расчётах количества знаков, прихо-

© КИНДЮК Борис Володимирович – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету

дячихся на кодифіцирований акт, главу, статтю. Доказано наличие тенденции гуманизации наказаний в УК УССР 1960 г., значительной неравномерности распределения актового материала и выделено приоритетное направление правового регулирования, связанное с ответственностью за военные преступления. Выполненные расчёты общего количества знаков в УК УССР 1960 г. показали увеличение объема материала, количества статей по сравнению с УК УССР 1927 г.

Ключевые слова: мониторинг, Уголовный кодекс УССР 1960 г., количественные показатели, приоритетные направления, санкция.

Kindyuk Borys. Monitoring of quantitative indicators of the CC of the USSR 1960

The article shows the practical use of the methodology for monitoring regulatory legal acts, built on the calculation of the number of characters attributable to the codified act, chapter, article. The existence of a tendency for the humanization of punishments in the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960, the considerable unevenness of the distribution of the act material, and the priority direction of legal regulation related to the responsibility for war crimes are proved. The performed calculations of the total number of characters in the UK of the Ukrainian SSR in 1960 showed an increase in the volume of material, the number of articles compared to the UkrSSR Criminal Code of 1927.

Keywords: monitoring, Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960, quantitative indicators, priority directions, sanction.

Актуальність теми дослідження пов'язана з трьома причинами. По-перше, підвищення ефективності законодавства потребує проведення низки теоретичних розробок, серед яких важливе місце посідає моніторинг нормативно-правових актів. За допомогою цього заходу проводиться впорядкування законотворчої діяльності, дослідження структури, конструкції нормативно-правових актів. По-друге, на сьогодні існує методика кількісної оцінки нормативно-правових актів шляхом проведення розрахунків кількості знаків частин, глав чи розділів, статей, які входять до нього. Використання такої методики забезпечує перехід від описових методів до кількіс-

них, що дає змогу виділити пріоритетні напрямки правового регулювання, оцінити рівномірність розподіленого матеріалу в середині кодексу. По-третє, в Україні фіксується процес постійного збільшення скоєних злочинів, їх числа та видів, які становлять собою особливу суспільну небезпеку. Однією з причин такої ситуації є мала ефективність чинного кримінального законодавства, яке потребує свого вдосконалення, доповнення та внесення змін. З метою вирішення цього завдання може бути використаний правовий досвід, накопичений у різні історичні періоди, а особливо в часи існування радянської України. Виходячи з цього, є доцільним провести моніторинг Кримінального кодексу (далі – КК) УРСР 1960 р. з метою отримання кількісних показників цього законодавчого акта. Інтерес до КК УРСР 1960 р. є не випадковим з причини того, що методи та способи, застосовані у цьому акті, не отримали уваги з боку науковців. Такі дослідження можуть суттєво допомогти у процесі запобігання помилкам, які мали місце в минулому та не допустити подібного у сучасний період.

Аналіз публікацій показує, що питанням, пов'язаним з дослідженням КК УРСР 1960 р. присвятили свої роботи Ж.О. Дзейко, І.Й. Бойко, В. Л. Мунтян, Ю.С. Шемшученко, С.Б. Гавриш, В.К. Матвійчук, Н.І. Титова, З. Г. Корчева, М. К. Гнетнев, М.Д. Дякур та ін. Такі дослідження у багатьох випадках присвячувались питанням охорони природи, більш загальний характер носили розробки Ж.О. Дзейко, яка розглядала правила та засоби законодавчої техніки, М.Д. Дякур – питання кримінальної відповідальності за замах на злочин, а М.К. Гнетнев – такі тяжкі злочини, як зрада батьківщині, шпигунство, терористичний акт, диверсія. Питання проведення моніторингу нормативно-правових актів, прийнятих у сфері кримінального права, розглядалися побіжно у зв'язку з дослідженнями більш загальних питань юридичної науки. Одночасно з цим питання моніторингу розробляли Ю.В. Градова, І.В. Жужгов, П.М. Рабінович, Л.О. Іванова, В.М. Косович, Н.Р. Нижник, І.І. Онищук, М.М. Черногор, І.Д. Шутак та ін. Питанням проведення розрахунку кількісних показників нормативно-пра-

вових актів присвятили свої праці М. Гродзинський, Ж.О. Дзейко, О.Л. Копиленко, Б.В. Кіндюк, А.О. Золотарьова.

Слід розпочати з дослідження двох блоків питань: а) розгляд причин прийняття КК УРСР 1960 р.; б) розгляд поняття «моніторинг» та використання кількісних показників з метою його проведення.

І. Причиною прийняття КК УРСР 1960 р. стали зміни в політиці Радянського Союзу, які увійшли в історію держави і права під назвою «хрущовська відлига» та були направлені на пом'якшення і демократизацію комуністичного режиму. Даний законодавчий акт будувався на принципах і загальних положеннях, встановлених Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, які затвердила Верховна Рада СРСР у 1958 р. Основним завданням КК УРСР 1960 р. була заміна прийнятого у сталінські часи КК УСРР 1927 р., який перестав відповідати новим суспільно-політичним реаліям. Прийняття цього документа проводилося шляхом реалізації загальносоюзної програми кодифікації кримінального законодавства, у рамках якої були прийняті аналогічні кодекси майже у всіх союзних республіках Радянського Союзу. Тому 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла КК УРСР 1960 р., який фактично продовжував діяти до прийняття КК України 2001 р. та до якого постійно вносились зміни. КК УРСР 1960 р. у порівнянні з КК УСРР 1927 р. будувався на більш гуманістичній доктрині взаємовідносин держави і суспільства, що доводить декриміналізація в ньому понад 70 діянь, які визначалися раніше як злочин. Основні положення даного акта свідчили про значну демократизацію кримінальної політики держави через скасування жорстких і невизначених норм у кримінальному законодавстві сталінської епохи, до числа яких належало поняття «ворог народу». Як вказує Ж.О. Дзейко, на першому місці в Особливій частині Кодексу розташована глава, норми якої встановлюють відповідальність за вчинення державних злочинів, а в цілому кодифікований акт виходить з ідеї першості інтересів держави, а не інтересів особи¹.

II. Наступним етапом дослідження є розгляд поняття «моніторинг», яке має латинську основу, а слова «*monere*», «*monitor*», «*monitorius*», «*monitum*», «*monitus*» є однокореневі і багатозначними. В цілому, цей термін означає певним чином організовану діяльність по систематичному збору інформації про стан об'єкта. Існує кілька підходів до визначення механізму проведення моніторингу законодавства і правозастосовчої практики. Так, І.Д. Шутак вважає правовий моніторинг основною ланкою механізму реалізації правотворчої політики та підвищення ефективності його регулюючого впливу². Розглядаючи механізм реалізації аналітичної функції правового моніторингу, І.І. Онищук вказує, що вона складається з наступних компонентів: 1) інституційна складова; 2) технологічний компонент; 3) техніко-юридичний компонент³. Розгляд змісту останнього компоненту показує, що він являє собою сукупність юридичних засобів, прийомів, способів та методів оцінки об'єкта моніторингу, а також даних про його стан, динаміку та перспективи розвитку. Виходячи з такої позиції, пропонується оцінювати стан нормативно-правових актів за допомогою використання кількісних показників, які ґрунтуються на підрахунках кількості знаків акту, його частин та інших показників. За пропозицією О.Л. Копиленка та Б.В. Кіндюка, до їх числа вважаються належними: загальна сума знаків – $\sum x_i$, кількість статей – N , середня кількість знаків, що припадає на статтю в кожному документі – \bar{x} , середньоквадратичне відхилення – σ , ексцентриситет – ε , а також такі статистичні показники, як коефіцієнт варіації – cv і коефіцієнт асиметрії – cs_4 . За допомогою цих показників реалізується методика моніторингу нормативно-правових актів, яка складається з таких п'яти пунктів: 1) аналіз змісту нормативно-правового акта; 2) дослідження структури закону; 3) розрахунки кількості знаків, з яких складається законодавчий акт; 4) розрахунки статистичних показників, які дають уявлення про розподіл матеріалу всередині акта; 5) практичне застосування результатів, отриманих при реалізації методики.

I. Аналіз змісту необхідно розпочати з розгляду такого важливого показника, як кількість статей, за якими встановлювалось по-

карання у вигляді смертної кари. У КК УРСР 1960 р. їх кількість становила 25, у КК УСРР 1927 р. – 45, що свідчить про наявність тенденції гуманізації покарань. Найбільша кількість статей, які передбачали найвищу міру покарання, припадала на Главу ІХ «Військові злочини» – 15; в свою чергу, у Главі І «Державні злочини» Особливої частини їх число складало 9, а найменша кількість – одна стаття (ст. 93 «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах») входить до Глави ІІІ «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Значний інтерес викликає внесення змін до санкції ст. 80 «Порушення правил про валютні операції», яка раніше передбачала позбавлення волі на строк від трьох до восьми років з конфіскацією валютних цінностей і цінних паперів. З метою посилення кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з валютними операціями, на підставі особистої вказівки першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова 1 липня 1961 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил про валютні операції". На підставі цього акту були внесені зміни до ст.ст. 24, 80 КК УРСР 1960 р., згідно з якими санкція ст. 80 передбачала позбавлення волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна, валютних цінностей і цінних паперів із засланням на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна, валютних цінностей і цінних паперів. Тобто після внесення таких змін загальна кількість статей, які передбачали покарання у вигляді смертної кари, збільшилось на одну та склало 26. З метою більш чіткого розуміння кількісних показників щодо використання даної санкції були проведені перерахунки кількості статей, які передбачали вищу міру покарання з абсолютних у відносні величини. Так, у КК УРСР 1960 р. їх кількість становила 10% від загальної кількості статей, а у КК УСРР 1927 р. такий показник склав 20%, що додатково свідчить про пом'якшення системи покарань у новому кримінальному законодавстві.

Тенденція гуманізації знайшла своє відображення у суттєвому зменшенні максимального терміну покарання у вигляді позбавлення

волі, який у період тоталітаризму становив 25 років, а в КК УРСР 1960 р. за особливо тяжкі злочини і для особливо небезпечних рецидивістів – 15 років. Цей Кодекс суттєво підвищував вікову межу настання кримінальної відповідальності – з 14 до 16 років, яка в дійсності у радянській Україні на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і зменшення суспільної (соціалістичної) власності» становила 12 років. Як вказує В.В. Галунько, даний нормативно-правовий акт отримав в історії назву «закон про п'ять колосків», який являє собою приклад антилюдського, антигуманного офіційного документу радянської влади⁵. Іншою характерною особливістю Кодексу стала поява в ньому значно більшої кількості статей, в яких встановлювалась кримінальна відповідальність за злочини у сфері природи, число яких дорівнювало 11, а в КК УСРР 1927 р. їх кількість складала 5. Даний показник свідчить про посилення уваги до природоохоронних питань, до числа яких увійшли знищення лісових масивів шляхом підпалу, умисне пошкодження лісонасаджень, незаконна порубка, полювання, порушення правил боротьби з хворобами і шкідниками рослин, потрава посівів, незаконне зайняття рибним промислом, самовільне захоплення землі, порушення правил боротьби з епідеміями, забруднення водойм. Характерною рисою Кодексу була фіксація у Главі V кримінальної відповідальності за злочини проти особистої власності громадян, якої не було в КК УСРР 1927 р., але були відсутні норми, покликані охороняти особисте життя громадян. Істотним недоліком кодексу була відсутність у ньому статей, які відображали національні особливості України і самобутність республіки. Особливістю КК УРСР 1960 р. було встановлення більш суворої відповідальності за злочини проти соціалістичної власності у 12 статтях у порівнянні з такими ж самими злочинами проти особистої власності громадян, які знайшли відображення у 7 статтях. Суттєва різниця прослідковується між санкціями таких статей: наприклад, крадіжка державного або громадського майна передбачає, згідно з ч. 3 ст. 81, позбавлення волі на строк від 5 до 15 років з конфіскацією майна та висиланням на

строк до 5 років, а за такий же самий злочин проти особистої власності громадян санкція передбачала позбавлення волі на строк від 4 до 10 років з конфіскацією майна.

II. Аналіз структури закону показує наявність чотирьохрівневої побудови «Кодекс – Частина – Глава – стаття», тобто у Кодексі залишається принцип традиційного поділення на Загальну та Особливу частини. Загальна частина складалась із 39294 зн., до неї входить 5 глав та 55 статей (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні показники КК УРСР 1960 р.

Найменування кодексу	Найменування частин	Σ хі	Кількість глав	N	\bar{X}	c_v	c_s
Кримінальний кодекс УРСР 1960 р.	Загальна	39294	5	55	712	0,74	2,25
	Особлива	79761	11	208	394	0,5	1,26
	Заг.+ Особл.	119055	16	263	460	0,71	3,38

До складу Особливої частини входять 79761 зн., 11 глав та 208 статті. Інтерес викликає та обставина, що співвідношення сум знаків Особливої та Загальної частин в ньому складає 2,02, при тому, що в КК УСРР 1927 р. така характеристика становила 1,6. З точки зору моніторингу, такий показник означає збільшення кількості знаків, які входили до складу Загальної частини Кодексу, тобто законодавець приділив значно більшу увагу у КК УРСР 1960 р. до понять «злочин», «покарання», «порядок призначення покарання» та «звільнення» від нього. Такий підхід суттєво відрізнявся від того, що у КК УСРР 1927 р. знайшли відображення кримінальна політика, спрямована на захист радянської держави, а також заходи соціального захисту та міри судово-виправного характеру.

III. Розрахунки кількості знаків показали, що КК УРСР 1960 р. складається з 119055 зн., 16 глав та 263 статей, тобто загальний

обсяг КК УРСР 1960 р. у порівнянні з КК УСРР 1927 р. збільшився за кількістю знаків на 22%, а за кількістю статей, які склали відповідно 263 та 206 – на 27%. Проведені розрахунки показують, що з числа глав КК УРСР 1960 р. найбільша кількість знаків – 17836 – припадає на Главу XI «Військові злочини», яка складає 14,9% від всього акта. Достатньо близькими значеннями характеризується такий показник, як середня кількість знаків, яка припадає на одну статтю у КК УРСР 1960 р. – 460 зн., а у КК УСРР 1927 р. – 470 зн.

Наступним показником, який був використаний для моніторингу, є розподілення кількості статей усередині акту, яке показало, що найбільша кількість – 34 статті – припадає на Главу III «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», а найменша кількість – на Главу I «Загальні положення» – 3 статті.

IV. Розрахунки статистичних показників, які дають уявлення про розподіл матеріалу всередині акту. Доцільність використання коефіцієнта варіації (cv) для дослідження внутрішньої структури нормативно-правових актів обґрунтовується тим, що він показує, наскільки середня кількість знаків в одній статті відхиляється від середнього значення. Інакше кажучи, за його допомогою можна отримати кількісний показник нерівномірності розподілення сум знаків у статтях акту. Так, у КК УРСР 1960 р. коефіцієнт варіації дорівнює 0,71, що показує значне відхилення кількості знаків окремих статей від їх середнього значення (табл. 1). Другий статистичний показник – коефіцієнт асиметрії (cs) – показує розподіл обсягів загального матеріалу в різні сторони від середини акту. Виконані розрахунки показали, що $cs=3,38$, що свідчить про значну нерівномірність розподілення обсягів матеріалу в акті (табл. 1). Доказом цього положення є графік, на якому поданий розподіл обсягу матеріалу у відносних величинах у главах акту (рис. 1).

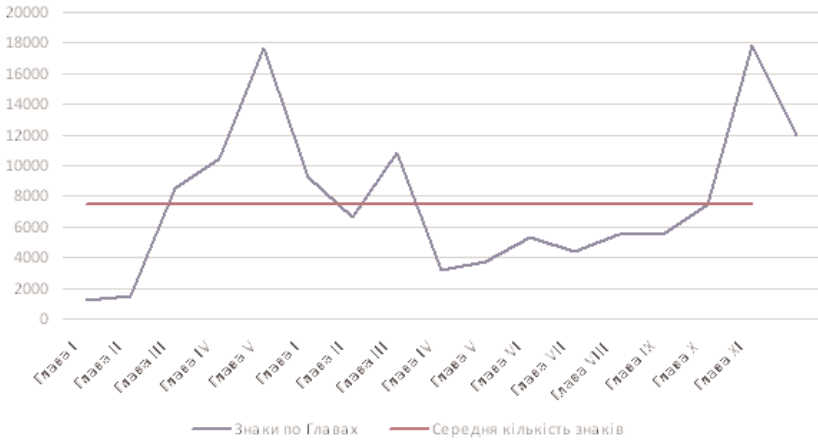

Рисунок 1. Розподілення обсягів текстового матеріалу по Главах КК УРСР 1960 р. (глави I–V – Загальна частина, VI–XVI – Особлива частина)

Розгляд цього графіку показує наявність трьох максимумів, один з яких припадає на Главу V (Загальної частини) – 17617 зн. чи 14,7%, другий – у Главі III (Особливої частини) – 10868 зн. чи 9,1% та третій – у Главі XI (Особливої частини) – 17836 зн. чи 14,9%. Найменша кількість текстового матеріалу міститься в Главі I (Загальної частини) – 1247 зн. чи 1,04% та у Главі II (Загальної частини) – 1462 зн. чи 1,2%. Таке розподілення обсягів текстового матеріалу свідчить про порушення такого принципу як рівномірність викладення матеріалу у нормативно-правовому акті. Додатковим показником, що підтверджує даний висновок, є високе значення ексцентриситету, який являє собою відношення максимальної та мінімальної кількості знаків в окремих статтях кодексу, що дорівнює 23,2.

V. Практичне використання методики дозволяє встановити нерівномірність викладення матеріалу та виявити пріоритетний напрямок правового регулювання, під яким розуміється розділ, на який припадає найбільша кількість знаків у змісті кодифікованого акта. Проведені розрахунки показали, що найбільша кількість –

17836 зн. та 33 статті – припадає на Главу XI «Військові злочини». Такий результат доводить, що радянська держава свою основну увагу приділяла надійному захисту соціалістичного ладу з використанням збройних сил та зобов'язувала всіх громадян приймати участь у цьому процесі. Другою за кількістю знаків є Глава V Загальної частини «Про призначення покарання і про звільнення від покарання», яка складалась з 17617 зн. та 17 статей. Тодішні радянські ідеологи виходили з ідеї можливості перевиховання та створення «нової радянської людини», яка повинна будувати соціалізм та керуватись «Моральним кодексом будівника комунізму». Тому автори КК УРСР 1960 р. приділили значний обсяг матеріалу питанням системи призначення покарань, обставинам, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність, використанню умовного засудження та звільнення від кримінальної відповідальності, тобто комплексу мір, які повинні були забезпечити зразкову поведінку та чесне ставлення до праці. На третьому місці – Глава III Особливої частини «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», в якій регламентувались питання відповідальності за різні види вбивств, тілесних ушкоджень, залишення в небезпеці, ненадання допомоги, викрадення дитини та ін. Найменша кількість знаків припадає на Главу I Загальної частини «Загальні положення», яка регламентувала завдання Кодексу у вигляді захисту радянського суспільного державного ладу та соціалістичної власності.

Розгляд змісту кодифікованого акту показує несистемність викладення матеріалу, яке доводиться тим, що злочини проти власності викладені в Главі II та Главі V. Наявність такого недоліку доводиться також тією обставиною, що злочини проти природи були розташовані у чотирьох главах нормативно-правового акту: у Главі II «Злочини проти соціалістичної власності», у Главі VI «Господарські злочини», у Главі IX «Злочини проти порядку управління» та у Главі X «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я». Такі результати проведення моніторингу мають бути враховані проектантами при проведенні реформи кримінального права.

За результатами проведеної роботи можна зробити такі висновки. I. Показана доцільність використання методики моніторингу нормативно-правових актів, яка базується на системі кількісних показників для дослідження внутрішньої структури КК УРСР 1960 р. II. Доведена наявність тенденції збільшення кількості знаків, що виражається в зростанні загальної кількості знаків у КК УРСР 1960 р. на 22% у порівнянні з КК УСРР 1927 р. III. Проведені розрахунки показали нерівномірність викладення матеріалу всередині акту, що доводиться наявністю трьох максимумів, один з яких припадає на початок, другий – на середину, а третій – на кінцеву частину документа. При цьому, пріоритетним напрямком КК УРСР 1960 р. було встановлення відповідальності за військові злочини, які склали 14,9% від загального обсягу матеріалу, а на другому місці за значенням були питання призначення покарання та умовно-дострокового звільнення.

1. *Дзейко Ж. О.* Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. С. 164. 2. *Шутак И. Д.* Мониторинг правоприменения как действенное средство повышения качества правотворческой стратегии, тактики, техники // *Юридическая техника*. 2015. № 9. С. 836. 3. *Онищук І. І.* Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2017. С. 124. 4. *Копиленко О.Л., Кіндюк Б.В.* Теоретичні засади використання кількісних показників у дослідженнях пам'яток права // *Юридична Україна*. 2016. № 7–8. С. 7. 5. *Галуцько В. В.* Охорона права власності: Адміністративно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. В.К. Шкарупи. Херсон: ХМД, 2008. С.47.

Kindyuk Borys. Monitoring of quantitative indicators of the CC of the USSR 1960

The article shows the practical use of the method of monitoring the legal acts, built on the calculation of the number of characters that fall under the codified act, chapter, article. The existence of a humanization punishment trend in the Criminal Code of the UkrSSR in 1960, a significant uneven distribution of the material of the

material, and a priority line of legal regulation related to the responsibility for war crimes are highlighted. The calculations of the total number of signs in the 1960 UkSSR Criminal Code showed an increase in the volume of material, the number of articles in comparison with the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1927.

The reason for the adoption of the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960 was the change in the policy of the Soviet Union, which entered the history of the state and the law, called "Khrushchev thaw", and aimed at mitigating and democratizing the communist regime. This legislative act was based on the principles and general provisions established by the Foundations of the criminal legislation of the Union of Soviet Socialist Republics and the Union republics, which was approved by the Supreme Soviet of the USSR in 1958. The main task of the Criminal Code of the USSR in 1960 was the replacement of the adopted in Stalin's times by the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1927, which ceased respond to new socio-political realities. The adoption of this document was carried out through the implementation of the all-Union program of codification of criminal legislation, within which were adopted similar codes in almost all the Union republics of the Soviet Union. Therefore, on December 28, 1960, the Supreme Council of the Ukrainian SSR adopted the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960, which actually continued to operate until the adoption of the Criminal Code of Ukraine in 2001 and to which changes were constantly made. The Criminal Code of the USSR in 1960 compared with the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1927 was based on a more humanistic doctrine of relations between the state and society, proving decriminalization in it of more than 70 acts, which were defined earlier as a crime. The main provisions of this act indicated a significant democratization of the criminal policy of the state through the abolition of rigid and uncertain norms in the criminal legislation of the Stalin era, among which the concept of "enemy of the people" belonged.

Consideration of the mechanism of implementation of the analytical function of legal monitoring shows that it consists of the following components: 1) the institutional component; 2) technological component; 3) technical and legal component. Consideration of the contents of the last component shows that it represents a set of legal means, methods, methods and methods for assessing the object of monitoring, as well as data on its status, dynamics and development prospects. Based on this position, it is proposed to assess the state of regulatory acts by using quantitative indi-

cators based on the calculation of the number of signs of the act, its parts and other indicators.

At the suggestion of scientists, they are considered appropriate to them: the total amount of signs, the number of articles, the average number of characters per article in each document, the standard deviation, eccentricity, as well as statistical indicators such as the coefficient of variation and the coefficient of asymmetry. With the help of these indicators, a methodology for monitoring regulatory acts is implemented, which consists of the following five points: 1) analysis of the content of the legal act; 2) study of the structure of the law; 3) calculation of the number of signs from which the legislative act is drawn up; 4) calculations of statistical indicators, which give an idea of the distribution of material within the act; 5) the practical application of the results obtained in the implementation of the methodology.

The review of the content of the codified act shows the non-systemic presentation of the material, which is proved by the fact that the crimes against property are set forth in Chapter II and Chapter V. The presence of such a disadvantage also proves the fact that crimes against nature were located in the four chapters of the regulatory act: in Chapter II "Offenses against Socialist Property", in Chapter VI, "Economic Crimes", in Chapter IX "Offenses against the Order of Governance" and in Chapter X, "Crimes against Public Security, Public Order and Public Health". Such results of monitoring should be taken into account by designers during the reform of criminal law.

Keywords: monitoring, Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960, quantitative indicators, priority directions, sanction.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 343.01

О. В. ГОЛОВКІН

І. Р. СКАЗКО

**СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Досліджуються особливості правового регулювання та функціонування суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні та Польській Республіці. На основі порівняльного аналізу встановлено спільні та відмінні риси в діяльності цих органів. З урахуванням позитивного досвіду Польщі зроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавства України з метою підвищення ролі прокуратури України, як правоохоронної структури, діяльність якої впливає на безпекові процеси в державі.

© ГОЛОВКІН Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор, начальник відділу дослідження проблем національної безпеки і оборони НДІ Національної академії прокуратури України, заслужений юрист України, почесний працівник прокуратури України

© СКАЗКО Ігор Романович – головний науковий співробітник відділу дослідження проблем національної безпеки і оборони НДІ Національної академії прокуратури України, почесний працівник прокуратури України

Ключові слова: національна безпека, сектор безпеки і оборони, органи прокуратури.

Головкин А.В., Сказко И.Р. Субъекты обеспечения национальной безопасности в Украине и Польше: сравнительно-правовой аспект

Исследуются особенности правового регулирования и функционирования субъектов обеспечения национальной безопасности в Украине и Польской Республике. На основе сравнительного анализа установлены общие и отличные черты в деятельности этих органов. С учетом позитивного опыта Польши сделаны предложения относительно совершенствования законодательства Украины с целью повышения роли прокуратуры Украины, как правоохранительной структуры, деятельность которой влияет на безопасностные процессы в государстве.

Holovkin Oleksandr, Skazko Igor. Subjects of ensuring of the national security in Ukraine and Poland: comparative – legal aspects

The article deals with the peculiarities of legal regulation and functioning of the subjects which provides the insurance of national security in Ukraine and the Republic of Poland. On the basis of comparative analysis, common and distinctive features of these bodies are established. Taking into account the positive experience of Poland, proposals how to improve the legislation of Ukraine in order to increase the role of the Ukrainian Prosecutor's Office as a law enforcement structure whose activities affect security processes in the state were made.

Keywords: national security, security and defense sector, prosecutor`s office.

Узятий курс на інтеграцію до Європейського Союзу створює необхідність порівняння нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки, що застосовуються в країнах ЄС з положеннями та нормами українського законодавства. Вивчення міжнародного досвіду та його адаптація до національних умов значно полегшить розв'язання проблем національної безпеки і управління загрозами життєво важливих національних інтересів України.

Теоретичні основи порівняльного правознавства наведені у працях В.В.Копейчикова, С.П. Погребняка, В.Д.Ткаченка. Методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку національної безпеки досліджували вітчизняні науковці В.Т. Білоус, В.П. Горбулін, І.В. Кременовська, М.В. Коваль, В.А.Ліпкан, Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, І.П. Смешко та інші. Завданням нашої статті є спроба у ході дослідження вітчизняного законодавства та законодавства Республіки Польща визначити найбільш ефективну модель функціонування системи забезпечення національної безпеки та органів, які є складовими сектору безпеки і оборони.

Система забезпечення національної безпеки України створюється і розвивається відповідно до Конституції України та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері управління національною безпекою.

Основу системи забезпечення національної безпеки України складають визначені Законом України «Про основи національної безпеки» органи, сили та засоби забезпечення національної безпеки, які вживають організаційно-управлінських, розвідувальних, контрольно-розвідувальних, оперативних-розшукових, кадрових, науково-технічних, ресурсних та інших заходів, спрямованих на забезпечення процесу управління загрозами та небезпеками, за якого гарантується прогресивний розвиток українських національних інтересів, джерел духовного і внутрішнього добробуту народу України¹.

Стратегією національної безпеки України, затвердженою Указом Президента України від 25 травня 2015 року № 287/2015 передбачено здійснення комплексного вдосконалення законодавства з питань національної безпеки і оборони України, унормування структури і складу сектору безпеки і оборони, системи управління, координації та взаємодії його органів, удосконалення державної системи стратегічного планування, якісне вдосконалення системи демократичного цивільного контролю над органами сектору безпеки і оборони, посилення парламентського контролю у цій сфері².

Єдиної моделі сектора безпеки в світі не існує. Організація Об'єднаних Націй до складу сектора безпеки зазвичай відносить структури, інститути та персонал, які відповідають за адміністра-

тивний контроль, забезпечення і нагляд у сфері безпеки. Цей сектор може включати збройні сили, правоохоронні органи, систему ввіправних закладів, розвідувальні служби, а також органи відповідальні за прикордонний контроль митну службу і захист населення в надзвичайних ситуаціях³. У низці випадків сюди входять судові органи. Крім того, сектор безпеки повинен включати органи управління і контрольні інстанції.

У національному законодавстві України поняття сектора безпеки і оборони (надалі СБО) дано у пункті 4 нової редакції Воєнної доктрини України як охоплену єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, діяльність яких за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України.

Реформування національного СБО є надзвичайно важливим для України з урахуванням набутого досвіду під час проведення анти-терористичної операції у східних регіонах держави і деякої криміналізації суспільства викликаной цими подіями в поєднанні з глибокою економічною кризою.

Складові сектора безпеки і оборони визначені у Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016, однак у їх численному переліку відсутня прокуратура України, яка відповідно до ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» є суб'єктом забезпечення національної безпеки⁴. Відсутня, як суб'єкт забезпечення національної безпеки прокуратура України і в проекті Закону України „Про національну безпеку України” (реєстр. № 8068).

Важливим елементом реформування є також узгодження законодавства України, у сфері національної безпеки з правовими нормами європейських країн. Таким прикладом може бути Польща, оскільки наші країни мають низку спільних ознак: історичне минуле, геополітичне становище, чисельність населення, адміністративно-територіальний устрій тощо.

Так, відповідно до ст. 126 Конституції Республіки Польща 1997 року Президент наглядає за додержанням Конституції, стоїть на сторожі державного суверенітету і безпеки держави, а також її територіальної цілісності. Дорадчим органом Президента з питань зовнішньої і внутрішньої національної безпеки є Рада національної безпеки (*Rada Bezpieczeństwa Narodowego RBN*) (ст. 135 Конституції)⁵. Водночас Конституція РП не регулює порядок функціонування RBN, не визначає спосіб призначення її членів або критеріїв, яким повинні вони відповідати. Призначення та звільнення членів Ради відноситься до виключної компетенції Президента РП та не вимагає погодження Прем'єр-міністра або будь-якої іншої особи.

Порядок діяльності RBN визначається указом Президента РП від 24 травня 2010 року «Щодо способу функціонування Ради національної безпеки»⁶.

Рада національної безпеки є колегіальним органом. Основною організаційною формою її діяльності є засідання. Президент РП має виключне повноваження скликати засідання Ради та визначати їх тематику. Як правило, Рада проводить засідання під головуванням Президента РП в офісі Бюро Національної безпеки хоча з ініціативи глави держави воно може відбутися і в іншому місці. Засідання RBN є таємними, якщо Президент не визначив інакше. Секретарем RBN є керівник Бюро національної безпеки, який здійснює інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради, розроблення прес-релізу та висновків із засідань RBN.

Завданнями RBN у сферах внутрішньої та зовнішньої безпеки держави є: розгляд та оцінка загроз національним інтересам, стратегічних проблем національної безпеки, у тому числі формування напрямків зовнішньої політики; розроблення проектів стратегій національної безпеки, директив політичної та стратегічної оборони Республіки Польща; визначення напрямів розвитку польських збройних сил; узгодження заходів протидії загрозам внутрішній безпеці держави, а також невійськові проблеми системи національної безпеки. Отже в указі Президента РП сфери національних інтересів, які можуть розглядатись на засіданнях RBN визначено широко і в принципі будь-яке питання може стати об'єктом її роботи, якщо, на-

віль у мінімальному ступені це пов'язано з питанням національної безпеки.

Відповідно до ст. 11 Закону «Про загальний обов'язок захисту Польської Республіки» від 21.11.1967 зі змінами від 22.06.2017 Президент РР виконує повноваження у сфері безпеки і оборони за допомогою Бюро національної безпеки (Biuro Bezpieczeństwa Narodowego BBN)⁷.

До основних завдань BBN відповідно до Указу Президента Республіка Польща від 11 серпня 2010 «Про організацію та обсяг діяльності Бюро національної безпеки» належить:

- *ініціювання та участь у підготовці концепції і планів організації та функціонування комплексної системи управління національної безпеки, а також контролю за їх здійсненням від імені Президента РР;*

- *моніторинг та аналіз формування стратегічних умов національної безпеки (внутрішньої та зовнішньої) та підготовки оцінок, а також результатів їх подання до Президента РР;*

- *розробка та перевірка стратегічних документів (концепцій, директив, планів, програм) у сфері національної безпеки, щодо якої Президент РР має повноваження та нагляд за виконанням поставлених у ньому завдань;*

- *моніторинг, оцінка та оцінка поточних операцій польських збройних сил, перспективні програми розвитку та оперативні плани щодо їх використання - як частина президентства над Президентом РР, та інші⁸.*

Слід зазначити, що в Республіці Польща залежно від характеру загроз і викликів, які стоять перед державою періодично оновлюються нормативні документи у сфері національної безпеки. До прикладу Стратегія національної безпеки РР прийнята у 2007 році розглядала національну безпеку як категорію, що охоплює усі аспекти і сфери національної безпеки – зовнішні, внутрішні, військові⁹.

У Стратегії розвитку системи національної безпеки Республіки Польща до 2022 р., прийнятій у квітні 2013 р. були закладені основи функціонування системи, яка гарантує швидко та ефективно відпо-

відь на усі види загроз для Республіки Польща. Необхідність створення нового документа у сфері національної безпеки були зумовлені активною участю Польщі в системах європейської безпеки та високим рівнем терористичної загрози в світі¹⁰.

Головним документом стратегічного планування у сфері національної безпеки Республіки Польща на даний час є Стратегія національної безпеки країни прийнята Радою міністрів РП 21 жовтня 2014 р. та затверджена Президентом РП 5 листопада 2014 р.¹¹

У Польщі не має окремого нормативно-правового акту у якому визначено перелік органів та служб, які забезпечують національну безпеку, однак аналіз чинного законодавства Республіка Польща дозволяє виділити наступні органи, які залучаються до виконання завдань в інтересах національної безпеки:

1) *Президент, Сейм, Прем'єр-Міністр, Бюро національної безпеки, інші державні органи;*

2) *Органи, які здійснюють правосуддя: суди, органи прокуратури, Міністерство юстиції;*

3) *Спецслужби: Агенство внутрішньої безпеки (Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrzznego - ABW), Агенство розвідки (Agencja Wywiadu - AW), Центральне антикорупційне бюро (Centralne Biuro Antykorupcyjne - CBA), Служба військової контррозвідки (Służba Kontrwywiadu Wojskowego - SKW), Служба військової розвідки (Służba Wywiadu Wojskowego - SWW) та Служба фінансової розвідки (Wywiad Skarbowy - WS);*

4) *Органи захисту громадської безпеки: поліція, прикордонна служба, пенітенціарна служба, служба цивільної оборони, військова жандармерія та інші.*

Контроль за діяльністю спецслужб здійснюється Прем'єр-міністром РП. При Раді Міністрів Республіки Польща утворено Комітет у Справах Спеціальних Служб в якості консультативного органу з питань планування, контролю і координації діяльності Агентства внутрішньої безпеки, Агенства розвідки, Служби військової контррозвідки, Служби військової розвідки Центрального антикорупційного бюро щодо захисту національної безпеки з діями поліції, прикордонної служби, військової поліції, тюремної служби,

податкової адміністрації, органів фінансової інформації та розвідувальних служб польських збройних сил. Прем'єр-міністр, для координації діяльності в галузі безпеки та оборони держави, видає обов'язкові керівні вказівки та вимагає інформації та висновків від зазначених органів.

У межах даної статті ми зупинимося на функціонуванні такого органу, як Агенство внутрішньої безпеки (АВВ) та його взаємовідносинах з органами прокуратури. Правову основу діяльності АВВ становить Закон РП від 24 травня 2002 року «Про Агенство внутрішньої безпеки та Агенство розвідки». Відповідно до ст. 3 Закону керівники цих Агенств призначаються та звільняються з посади Прем'єр-міністром РП після консультацій з Президентом РП, Комітетом у Справах Спеціальних Служб та Спеціальним Комітетом з розвідки Сейму і безпосередньо підпорядковані Прем'єр-міністру. Президент також має право отримувати інформацію безпосередньо від керівників АВВ та АР¹².

У ст. 5 Закону визначено основні функції та повноваження АВВ, а саме щодо виявлення, запобігання та протистояння загрозам внутрішньої безпеки держави та її конституційного ладу, зокрема, суверенітету, незалежності та недоторканності її території; попередження та виявлення таких злочинів як : а) шпигунство, тероризм, контрабанда зброї, незаконний обіг наркотиків, незаконне розголошення або використання секретної інформації та інших злочинів проти основ безпеки держави; б) які впливають на економічні основи безпеки держави.

Відповідно до ст. 21 Закону в рамках завдань, зазначених у ст. 5, співробітники АВВ проводять: 1) оперативно-розвідувальні та розшукові заходи з метою попередження та виявлення злочинів і переслідування злочинців; 2) оперативно-розвідувальну та аналітично-інформаційну діяльність з метою отримання та обробки інформації, необхідної для захисту держави та її конституційного ладу. АВВ також здійснює дії за розпорядженням суду або прокурора у межах, визначених Кримінальним процесуальним кодексом Співробітники спецслужби здійснюють діяльність лише в межах

компетенції Агентства, і в цьому відношенні вони мають право на отримання процесуальних прав поліції.

Законом ПР від 24 травня 2002 року в розділі 4 (Повноваження працівників Агентства внутрішньої безпеки та Агентства зовнішньої розвідки) ст.ст. 27-34а надано широкі повноваження Генеральному прокурору Польщі у здійсненні контролю за діяльністю АБВ у сфері національної безпеки.

Зокрема, Генеральний прокурор РП:

- надає письмову згоду на внесення до Окружного суду у Варшаві керівником АБВ подання щодо проведення оперативних заходів з використанням оперативно-технічних засобів з метою запобігання, виявлення, припинення та фіксування правопорушень віднесених до компетенції Агенства;

- надає письмову згоду на внесення до Окружного суду у Варшаві керівником АБВ заяви про продовження оперативних заходів на строк від 3-х до 12-ти місяців;

- після ознайомлення з матеріалами надає письмову згоду на внесення до Окружного суду у Варшаві керівником АБВ заяви щодо подальшого зберігання матеріалів з оперативного контролю;

- до порушення кримінальної справи контролює порядок проведення та результати дій Агенства в рамках оперативних заходів, у тому числі пов'язаних з виготовленням, обробкою, зберіганням та збутом предметів злочину, з метою документування злочину, якщо це не створює загрози життю та здоров'ю людей і в разі необхідності зупиняє їх проведення;

- з метою попередження, боротьби і виявлення терористичних злочинів та притягнення до відповідальності винних осіб, дає згоду на блокування доступу до постачальника електронних послуг;

- виконує інші повноваження визначені законом.

Крім того, керівник АБВ інформує Генерального прокурора про результати оперативного контролю після його завершення та, на його прохання, також про хід проведення цієї перевірки, представляючи усі зібрані матеріали. У разі отримання достатніх доказів для порушення кримінальної справи керівник Агенства передає

Генеральному прокуророві всі матеріали, зібрані під час застосування оперативного контролю¹³.

Підсумовуючи, зазначимо, що як в Україні, так і Польщі практично однаково побудовані системи забезпечення національної безпеки, однак в Польщі спецслужби безпосередньо підпорядковані Прем'єр-міністру та контролюються Комітетом у справах Спеціальних Служб Ради Міністрів та Спеціальним Комітетом з розвідки Сейму. Їм також не притаманні правоохоронні функції, такі як розслідування злочинів. У виняткових випадках за дорученням суду або прокурора вони можуть в межах визначених Кримінальним процесуальним кодексом проводити окремі процесуальні дії. Також Генеральний прокурор РП наділений достатніми повноваженнями у здійсненні контролю за діяльністю спецслужб.

Вважаємо, що досвід Польщі може бути використаний нашою державою під час реформування законодавства з питань національної безпеки і оборони України, унормування структури і складу сектора безпеки і оборони, системи управління, координації та взаємодії його органів, вдосконалення системи демократичного цивільного контролю над органами сектору безпеки і оборони, посилення парламентського контролю у цій сфері. На нашу думку, за наявності у складі сектора безпеки і оборони різномірних за діяльністю та підпорядкованістю правоохоронних органів, лише органи прокуратури з урахуванням інституціональних та функціональних ознак їх діяльності визначених п.2 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України та ст. ст. 22, 25 Закону України „Про прокуратуру” зможуть забезпечити належну координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, оскільки здійснення координації та контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, які проводить Рада національної безпеки і оборони України відповідно чинного законодавства, не може стосуватись процесуальної діяльності органів правопорядку.

З огляду на викладене вважаємо за доцільне в Концепції розвитку сектора безпеки та оборони України та при прийнятті Верховною Радою України нового Закону України „Про національну безпеку України”, (реєстр. № 8068) визначити прокуратуру України

як правоохоронну структуру, діяльність якої впливає на безпекові процеси в державі.

1. *Про основи національної безпеки України*: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
2. *Стратегія національної безпеки України*: Указ Президента України від 25 травня 2015 року № 287/2015. URL: www.president.gov.ua/documents/2872015-19070.
3. *Обеспечение мира и развития: роль Организации Объединенных Наций в поддержке реформы в сфере безопасности*. Доклад Генерального секретаря. A/62/659-S/2008/39 от 23 января 2008. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/216/08/PDF/N0821608.pdf>.
4. *Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України*: Указ Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016. URL: zakon.rada.gov.ua/go/n0002525-16.
5. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskie z dnia 2 kwietnia 1997 r.* URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.
6. *Zarządzenie prezydenta RP z dnia 24 maja 2010 r. w sprawie trybu działania Rady Bezpieczeństwa Narodowego*. URL: www.bbn.gov.pl/download.php?s=1&id=4700.
7. *Ustawa z dnia 21 lipca 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz. U. z 2004 r. nr 241, poz. 2416 z późn. zm)*, art. URL: <http://www.cossw.pl/file/redir.php?id=5631>.
8. *Zarządzenie Nr 2 Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 sierpnia 2010 r. w sprawie organizacji oraz zakresu działania Biura Bezpieczeństwa Narodowego*. URL: <https://www.bbn.gov.pl/pl/prezydenta-rp/rada-bezpieczenstwa-nar/rola-rbn/6000,Rada-Bezpieczenstwa-Narodowego.html>.
9. *National Security Strategy of the Republic of Poland : certified translation from Polish*. URL: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/156796/ipublicationdocument_singledocument/9132688b-9c81-4b46-9eac-5e861d3c0ef9/en/Poland-2007-eng.pdf.
10. *Strategy of Development of the National Security System of the Republic of Poland 2022*. URL: https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/01/strategia_rozwoju_systemu_bezpieczenstwa_narodowego_rp_2022.pdf.
11. *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2014. URL: https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/01/sbn_rp_2014.pdf.
12. *U S T A W A z dnia 24 maja 2002 r. o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Agencji Wywiadu*. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001920/U/D20171920Lj.pdf>.
13. *Ibid.*

Holovkin Oleksandr, Skazko Igor. Subjects of ensuring of the national security in Ukraine and Poland: comparative – legal aspects

The system of ensuring national security of Ukraine is created and developed in accordance with the Constitution of Ukraine and other legal acts which regulate social relations in the field of national security.

The basis of the system of ensuring the national security of Ukraine make up the bodies, forces and means of ensuring national security according to the Law of Ukraine "On Fundamentals of National Security", which use organizational, managerial, intelligence, counterintelligence, operational search and other measures aimed at ensuring the process of management of threats and dangers.

The components of the security and defense sector are defined in the Concept of Development of the Security and Defense Sector of Ukraine, approved by the Decree of the President of Ukraine of March 14, 2016, No. 92/2016, however, there is no Prosecutor's Office of Ukraine in their numerical list, which according to Art. 4 of the Law of Ukraine "On the Fundamentals of National Security of Ukraine" is the subject of ensuring national security.

According to Art. 135 of the Constitution of the Republic of Poland in 1997, the advisory body of the President on issues of foreign and domestic national security is the National Security Council.

The President of Republic of Poland exercises security and defense powers with the help of the National Security Bureau.

Poland does not have a separate legal act that defines the list of bodies and services that provide national security, but the analysis of the current legislation allows the Republic of Poland to allocate the following government bodies involved in the implementation of tasks in the interests of national security:

- President, Seimas, Prime Minister, other state bodies;
- Bodies conducting justice: courts, prosecutor's offices, the Ministry of Justice;
- Special services: Internal Security Agency, Intelligence Agency, Central Anticorruption Bureau, Military Counterintelligence Service, Military Intelligence Service and Financial Intelligence Service;
- Public security agencies: police, border service, penitentiary service, civil defense service, military gendarmerie, and others.

The Law of the Republic of Poland of May 24, 2002 "On the Agency of Homeland Security and the Intelligence Agency" gave broad powers to the General Pros-

ector of Poland in exercising control over the activities of special services in the field of national security.

In particular, the Prosecutor General of the Republic of Poland: gives written consent to the submission to the court by the head of the Agency of the submission of operational measures using operational and technical means to prevent, detect, terminate and record offenses; before the criminal case is instituted, supervises the procedure for conducting and results of the Agency's activities in the framework of operational measures, if it does not endanger the life and health of people and, if necessary, stops them; in order to prevent, combat and detect terrorist offenses, agrees to block access to the provider of electronic services and others.

To sum up, should be noted that in Ukraine and Poland the national security systems are mostly identical, but the Polish special services are directly subordinated to the Prime Minister and controlled by the Committee on Special Services of the Council of Ministers and the Special Committee on the Seimas intelligence. They also do not have the law enforcement functions, such as the investigation of crimes. In exceptional cases, on the instructions of the court or the prosecutor, they may, within the limits defined by the Criminal Procedure Code, carry out separate procedural actions. Also, the Prosecutor General of the Republic of Poland has sufficient powers to exercise control over the activities of the special services.

We think that the experience of Poland can be used by our state during the reform of the legislation on national security and defense of Ukraine, the normalization of the structure of the security and defense sector, the system of management, coordination and interaction of its bodies, improvement of the system of democratic civil control over the security sector bodies, and defense, strengthening parliamentary control in this area.

Keywords: national security, security and defense sector, prosecutor's office.

П. А. РУДИК

УДОСКОНАЛЕННЯ ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ ЗАГАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Аналізуються питання удосконалення парламентом України загального порядку внесення змін до Конституції України, визначено основні етапи та особливості цього порядку.

Ключові слова: *внесення змін до Конституції України, удосконалення загального порядку внесення змін до Конституції України.*

Рудык П.А. Совершенствование Верховной Радой Украины общего порядка внесения изменений в Конституцию Украины

Анализируются вопросы совершенствования парламентом Украины общего порядка внесения изменений в Конституцию Украины, определены основные этапы и особенности этого порядка.

Ключевые слова: *внесение изменений в Конституцию Украины, совершенствование общего порядка внесения изменений в Конституцию Украины.*

Rudyk Petro. Improvement of a general principle to imply the changes into the Constitution of Ukraine by the Parliament

The author of this article concentrated on the latter statement in order to reveal the principles of implication of the changes, clearer definition of its stages and specifications, and to show the way of keeping to them by Ukrainian parliament.

Keywords: *implication of the changes, improvement.*

У проведенні конституційної реформи на сучасному етапі, що безпосередньо пов'язано із застосуванням порядку внесення змін

до Конституції України, головна роль відводиться Верховній Раді України. Згідно Конституції України лише їй одній, а не будь-якому іншому органу державної влади належить повноваження вносити зміни до Основного Закону держави в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України (п.1ч.1ст.85). І це повноваження вона використовувала неодноразово, в тому числі і в останні роки. Сьогодні Основний Закон держави є чинним відповідно до законів України про відновлення дії окремих положень Конституції України від 21 лютого 2014р. і про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя від 2 червня 2016 р.¹

Проте Основний Закон України потребує подальшої модернізації. Україна інтегрується в європейське співтовариство. Набула чинності Угода про асоціацію між Україною і Європейським Союзом, докорінно змінився підхід до визначення змісту деяких положень Конституції, існує нагальна необхідність врахувати в ній всі європейські цінності, положення конституцій цивілізованих країн світу, виклики сучасного етапу суспільно-політичного розвитку України, необхідність подальшої демократизації українського суспільства, виконання Україною міжнародних зобов'язань тощо.

Проведення конституційної реформи на сучасному етапі має свої особливості. Процес конституційної модернізації займе тривалий період, оскільки удосконалення потребують практично всі розділи Конституції України і така модернізація має базуватися на науково визначеній стратегії конституційного розвитку². Цьому має посприяти вивчення також досвіду Верховної Ради України з питання удосконалення нею загального порядку внесення змін до Конституції України і його застосування у практичній діяльності.

Дослідження проблем, пов'язаних з вивченням конституційних змін, в тому числі процедури їх прийняття, розпочали і продовжують нині вчені Інституту законодавства Верховної Ради України, Національної академії правових наук України, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, окремих вищих навчальних закладів³. Проте проблема удосконалення Верховною Радою

України загального порядку внесення змін до Конституції України ще не досліджувалася. Тому зосередимо увагу саме на цьому.

Зазначимо, що тривалий період як народними депутатами, так і вченими застосовувалися різні підходи до визначення змісту й етапів загального порядку внесення змін до Основного Закону держави та їх відмінностей: одними з них він поділявся на два, іншими – на три етапи, кожен із своїми особливостями. Деякі прихильники двоетапного прийняття закону з цього питання вважали, а окремі так вважають і нині, що на першому етапі законопроект обговорюється та попередньо схвалюється більшістю народних депутатів від конституційного складу парламенту (не менше 226 голосів), а на другому етапі остаточно приймається закон про внесення змін до Конституції України двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (не менше 300 голосів)⁴. За триетапний загальний порядок внесення змін до Конституції України виступили вчені Національної академії правових наук України, суддя Конституційного Суду України П.Б. Євграфов та ін.⁵

Для автора цієї статті прийнятним є підхід вчених, які загальний порядок внесення змін до Основного Закону держави поділяли і поділяють не на два, а на три етапи. Утім, з урахуванням аналізу діяльності парламенту України автор намагається розкрити провідну роль Верховної Ради України в цьому процесі, чіткіше визначення нею етапів загального порядку внесення змін до Конституції України, їх особливостей.

Конституція України закріпила норму, згідно з якою законопроект про внесення змін до Основного Закону держави розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України (ст.159). (Зауважимо, що під словосполученням «законопроект...розглядається Верховною Радою» мається на увазі «попередньо схвалюється» нею. І все ж, на нашу думку, це положення мало б бути зафіксоване в Конституції України). Проте аналіз діяльності і змісту нормативних актів Верховної Ради України переконує в тому, що за період з січня

1998 року включно по 2005 рік вона **попередньо схвалювала** законопроекти про внесення змін до Основного Закону держави на **першому етапі** процедури внесення змін до Конституції України **без наявності висновку Конституційного Суду України**. Зокрема, 23 грудня 2005 року вона на пленарному засіданні, як і на попередніх засіданнях з аналогічних питань, обговорила і попередньо схвалила законопроект про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування вимогам статей 157 і 158 Конституції України без наявності на законопроект висновку Конституційного Суду України і направила до нього законопроект про надання на нього висновку Суду⁶. Такий підхід до роботи Верховної Ради України себе не виправдовував: без позитивного висновку на законопроекти Конституційного Суду України вони попередньо часто схвалювалися поспіхом, неякісними, що після надання Судом висновку потребувало їхнього доопрацювання.

Верховна Рада України докорінно змінила підхід до застосування загального порядку внесення змін до Основного Закону держави. З березня 2008 року вона спочатку уже включала до порядку денного своєї сесії законопроект про внесення зміни до Конституції України і після його обговорення направляла до Конституційного Суду України, попередньо його не схвалюючи⁷.

Сьогодні на першому етапі загального порядку внесення змін до Конституції України законопроект з цього питання подається до парламенту, включається до порядку денного пленарного засіданні Верховної Ради України, обговорюється нею і приймається звернення (у формі постанови) до Конституційного Суду України для отримання від нього висновку щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Така дія відбувається відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010р. (ст. 30, 146, 147, 148). Рішення про включення законопроекту до порядку денного пленарного засідання сесії Верховної Ради України і прийняття нею постанови про звернення до Конституційного Суду України про надання ним висновку щодо

відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України приймається більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу парламенту України(не менше 226). Такий порядок внесення змін до Конституції України застосовується Верховною Радою України на першому його етапі уже впродовж шостого, сьомого і восьмого її скликань.

Щоправда, в Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» норма про те, що включення законопроекту до порядку денного сесії Верховної Ради України приймається більшістю голосів народних депутатів від її конституційного складу, чітко визначена(п.4 ст.146). Утім, в цьому законі норма про те, що постанова парламенту України про звернення ним до Конституційного Суду України щодо надання Судом висновку на законопроект приймається також більшістю голосів народних депутатів від його конституційного складу, відсутня. Хоча Верховна Рада України таку постанову правомірно схвалює більшістю голосів народних депутатів від її конституційного складу. Отже, Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» в цьому, на нашу думку, для чіткості потребує доповнення.

І лише після отримання висновку від Конституційного Суду України на законопроект про внесення змін до Конституції України щодо його відповідності вимогам статей 157 і 158 Основного Закону держави Верховна Рада України уже на **другому етапі** загального порядку внесення змін до Конституції України вирішує питання про **попереднє схвалення** такого законопроекту. Щоправда, в Основному Законі держави відсутній чіткий виклад норми, коли має проводитися попереднє схвалення законопроекту(ст.155). На нашу думку, при можливому внесенні змін до Основного Закону держави це варто врахувати.

Згідно Конституції України законопроект про внесення змін до Основного Закону держави після його попереднього схвалення має прийматися як закон на наступній черговій сесії Верховної Ради України (ст.155). Водночас зазначимо, що парламент України

28 січня 2016 року прийняв закон «Про внесення змін до статті 149 Регламенту Верховної Ради України». У частині 8 статті 149 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» передбачено нову норму на випадок, коли на наступній черговій сесії попередньо схвалений законопроект про внесення змін до Конституції України з якихось причин не розглядався, то такий законопроект розглядатиметься Верховною Радою України на наступній за нею черговій сесії. Закон став чинним з 30 січня 2016 року. За змістом цю норму підтвердив і Конституційний Суд України. На звернення 51 народного депутата щодо офіційного тлумачення положення прийняття законопроекту як закону «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України», він у рішенні від 15 березня 2016 року №1-рп/2016 зазначив, що питання, на якій сесії парламенту приймати законопроект як закон вирішує сама Верховна Рада України відповідно до положень розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Основного Закону держави і Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»⁸. Хоча це рішення викликало дискусію, окремі думки щодо нього висловили і деякі судді Конституційного Суду України, воно є обов'язковим до виконання.

Щодо діяльності Верховної Ради України з питання прийняття закону про внесення змін до Конституції України, то зазначимо таке. Вона в минулому і нині чітко дотримувалася і дотримується конституційної норми про те, що закон про внесення змін до Конституції України приймається на її наступній черговій сесії(ст.155). Таким чином, на **третьому етапі** загального порядку внесення змін до Конституції України Верховна Рада України розглядала на наступних чергових сесіях парламенту попередньо схвалені законопроекти про внесення змін до Основного Закону держави і приймала їх як закони лише за умови, якщо за дані законопроекти проголосувало не менш як дві третини народних депутатів(300 осіб) від конституційного складу парламенту України.

Порівняльний аналіз вимог щодо набрання необхідної кількості голосів при голосуванні народними депутатами за попереднє схва-

лення законопроекту (другий етап) і за прийняття його як закону (третій етап) свідчить про наявність у цьому процесі суттєвих відмінностей, яких дотримувалася Верховна Рада України. Попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Основного Закону держави приймалося простою більшістю народних депутатів (не менше 226 осіб), а той же законопроект приймався як закон уже не менше двома третинами народних депутатів (не менше 300 осіб) від конституційного складу парламенту.

Так, на третьому етапі загального порядку внесення змін до Конституції України згідно вимог Основного Закону держави (ст.155) та Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» (ст.149) на наступних чергових сесіях парламенту України було прийнято низку законів, проекти яких знайшли своє попереднє схвалення на попередніх сесіях Верховної Ради України, серед яких і останній Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року (реєстр. №3524). Верховна Рада України його прийняла на своїй наступній черговій сесії (четвертій сесії восьмого скликання), законопроект якого попередньо був схвалений на попередній сесії парламенту (третьої сесії восьмого скликання)⁹.

Проте аналіз процедури прийняття законопроектів про внесення змін до Конституції України законами на її третьому етапі свідчить, що наявні випадки, коли такі законопроекти, будучи попередньо схваленими під час другого етапу загального порядку внесення змін до Основного Закону держави, на третьому етапі Верховною Радою України з різних причин не розглядалися (законопроекти не приймалися як закони). Це стосується, наприклад, президентського законопроекту «Про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів» (реєстр. №2522а) (за президенства В.Ф. Януковича), який пройшов попередні процедурні етапи: був включений до порядку денного третьої сесії Верховної Ради України сьомого скликання (постанова від 05.09.2013р. №437-VII), на нього Конституційний Суд України надав позитивний висновок (висновок від 19.09.2013р. №2-в/2013),

парламент України цей законопроект попередньо схвалив (постанова від 10.10.2013р. №636-VII)¹⁰. Отже, Верховна Рада України мала достатньо підстав на наступній черговій сесії розглянути цей законопроект і прийняти його як закон.

Утім, цей президентський законопроект на наступну чергову сесію Верховної Ради України не виносився. В Україні змінилася влада. Попередня опозиція, яка з деякими змінами 22 лютого 2014 року прийшла до влади, не підтримувала попереднього схвалення даного законопроекту. Вона висловила певні застереження щодо змісту деяких положень законопроекту і гадала недоцільним вносити його на пленарне засідання Верховної Ради України, щоб приймати його як закон. При цьому значна частина тодішнього парламенту виступала за проведення широкомасштабної судової реформи. Над цим і працювали уже новий Президент України П.О. Порошенко та нові народні депутати Верховної Ради України восьмого скликання, обрані 26.10.2014 року. Так, згідно конституційних вимог до законопроектів, пройшовши три етапи процедури загального порядку внесення змін до Конституції України, Верховною Радою України і був схвалений Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 року. Парламент України ухвалив також нову редакцію Закону України «Про судоустрій та статус суддів» (02.06. 2016)¹¹. Ці закони поряд із законом про внесення змін до процесуальних Господарського і Цивільного кодексів України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів мають забезпечити імплементацію змін до Конституції України та здійснення судової реформи¹².

Отже, з аналізу положень Конституції і Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» та практичної діяльності парламенту України з питання загального порядку внесення змін до Основного Закону держави випливає, що Верховна Рада України в процесі своєї роботи його вдосконалювала і починаючи з 2008 року проводила її на основі поділу загального порядку внесення змін до Конституції України на його три етапи, кожному із яких властиві

свої особливості. Водночас зазначимо, що глава 26 «Розгляд законопроектів про внесення змін до Конституції України» Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року №1861-VI зі змінами свідчить, що до її підготовки долучилися кваліфіковані правознавці, народні депутати, які запропонували необхідні норми. Ця частина Регламенту Верховної Ради України заслуговує в цілому схвалення. Утім, виклад цих норм, на нашу думку, потребує систематизації з чітким визначенням етапів загального порядку внесення змін до Конституції України та їх особливостей. Тоді і серед науковців менше було б різночитань та різного розуміння викладених норм Регламенту Верховної Ради України, а парламент України в умовах після прийняття Конституції України в 1996 році дотримувався б чітко визначених етапів загального порядку внесення змін до Основного Закону держави.

1. *Конституція* України, прийнята 28 червня 1996 року, із змінами // ВВР України. 1996. №30. Ст.141. 2. *Юцик О.І.* Конституційні засади політичної реформи і вибори в Україні // Конституція і виборчий процес в Україні: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 25червня 2015р.) / наук.ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2015. С.106-111; *Стратегія* конституційного оновлення України на сучасному етапі // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук праць / редкол.: В.Я.Тацій та ін. Харків: Право, 2015. №2(81). С.158,163. 3. *Конституційний* процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму: монографія / Шемшученко Ю.С., Батанов О.В., Крусян А.Р. та ін.; наук. ред. Ю. С. Шемшученко, відпов. ред. Н.М.Пархоменко. Київ: Юридична думка, 2014. 262 с.; *Конституція* і виборчий процес в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 25 червня 2015р.) / наук. ред. Ю.С. Шемшученко; упорядники Н.М. Пархоменко, М. Скубішевські. Київ: Юридична думка, 2015. 278 с.; *Конституційна* реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 286 с.; *Конституція* України: науково-практичний коментар / редкол.: В. Я.Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. Харків: Право, 2011. С.1073–1089; *Агафонова Н. В.* Конституційна реформа в Україні: механізми реалізації та про-

блеми ефективності: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2016. 415 с.; *Конституційна юрисдикція: підручник / за ред. Ю.Г. Барабаша, А.О.Селіванова*. Харків: Право, 2012. 166 с.; *Конституционные преобразования в Украине: история, теория и практика: монография / М.Ф. Орзих, А.Р. Крусян, В.Н. Шаповал и др.; под ред. М.Ф. Орзиха*. Киев: Юринком Интер, 2013. 512 с.; *Волошин Ю.О., Пересада О.М.* Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 206 с.; *Крусян А.Р.* Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: монографія. Київ: Юринком Интер, 2010. 558 с.; *Рудик П.А.* Конституційна реформа в Україні: проблеми та перспективи. Київ: Атіка, 2006. 256 с.; *Рудик П.А.* Коментар до конституційних змін: навч.посіб. Київ: ЦУЛ, 2009. 304 с.; *Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі: монографія / Шемшученко Ю.С., Ющик О.І., Скрипнюк О.В. / за ред. Шемшученка Ю.С., Ющика О.І.* Київ: Юридична думка, 2014. 314с.

4. Коментар до конституційних змін: науково-популярне видання / редкол. В.Ф. Опришко та ін. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. С. 340; *Орленко В.І.* Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Паливода А.В., 2010. С. 44-45.

5. Конституція України: науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. Харків: Право, 2011. С.1076-1077; *Євграфов П.Б.* Конституція України: коментар змін(2004-007). Теоретичні та практичні аспекти: наук.-практ. посіб. Київ: Правова єдність, 2007. С.63-66.

6. Про попереднє схвалення і направлення до Конституційного Суду України законопроекту про внесення змін до Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 23.12.2005 № 3288-IV // ВВР України. 2006. № 14. Ст.124.

7. Про включення до порядку денного другої сесії Верховної Ради України шостого скликання законопроекту про внесення зміни до Конституції України (щодо обмеження депутатської недоторканності) і про його направлення до Конституційного Суду України: Постанова Верховна Рада України від 20.03.2008 № 149-VI // ВВР України. 2008. №23. Ст.219.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення "на наступній черговій сесії Верховної Ради України", яке міститься у статті 155 Конституції України від 15 березня 2016

року №1-рп/2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-16>.

9. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 року // ВВР України. 2016. № 28. Ст.532. **10.** Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів: Постанова Верховної Ради України від 10 жовтня 2013 року №636-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>. **11.** Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року // ВВР України. 2016. № 31. Ст. 545. **12.** Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 року // ВВР України. 2017. № 48. Ст.436.

УДК 342.7

Н. М. КОРНІЄНКО-ЗЄНКОВА

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА КОЖНОГО ЗНАТИ СВОЇ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Розглядаються положення Кримінального процесуального кодексу України стосовно забезпечення знання прав та обов'язків особами, які беруть участь у кримінальному процесі. Наголошується, що право знати свої права та обов'язки має забезпечуватися відповідними повноважними суб'єктами на всіх стадіях кримінального процесу щодо затриманої особи, підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача або відповідача, свідка, поручителя, представника неповнолітнього та інших. Встановлено, що обов'язок роз'яснити права вказаним особам пов'язується, як правило, з конкретною процесуально-правовою ситуацією, тобто з тими правовідносинами, які виникають з певних юридичних

© КОРНІЄНКО-ЗЄНКОВА Наталія Миколаївна – головний консультант Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя, аспірантка Київського університету туризму, економіки і права

фактів. Цим зумовлено необхідність чітко і своєчасно роз'яснювати конкретні точно визначені права та обов'язки, а не просто їх перераховувати, з тим, щоб ці учасники їх розуміли. Доводиться, що право знати права та обов'язки в кримінальному процесі передбачає не тільки обов'язок повідомити їх особі та роз'яснити, а ще низку обов'язків, призначених забезпечити це право.

Ключові слова: процесуальні права, право знати свої права та обов'язки, обов'язок роз'яснити право, процесуальні акти, процесуально-правова ситуація.

Корниенко-Зенкова Н.Н. Обеспечение права каждого знать свои права и обязанности в уголовном процессе Украины

Рассматриваются положения Уголовного процессуального кодекса Украины относительно обеспечения знания прав и обязанностей лицами, принимающими участие в уголовном процессе. Подчеркивается, что право знать свои права и обязанности должно обеспечиваться надлежащими полномочными субъектами на всех стадиях уголовного процесса в отношении задержанного, подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего, гражданского истца или ответчика, свидетеля, поручителя, представителя несовершеннолетнего и других. Установлено, что обязанность разъяснить права указанным лицам связывается, как правило, с конкретной процессуально-правовой ситуацией, то есть с теми правоотношениями, которые возникают из определенных юридических фактов. Этим обусловлена необходимость четко и своевременно разъяснять конкретные точно определенные права и обязанности, а не просто их перечислить, с тем, чтобы эти участники их понимали. Обосновывается, что право знать права и обязанности в уголовном процессе предусматривает не только обязанность сообщить их лицу и разъяснить, но и еще ряд обязанностей, призванных обеспечить это право.

Ключевые слова: процессуальные права, право знать свои права и обязанности, обязанность разъяснить право, процессуальные акты, процессуально-правовая ситуация.

Korniienko-Zienkova Nataliia. Ensuring the right to know your rights and duties in the Criminal process of Ukraine

The provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine concerning the provision of knowledge of rights and duties by persons participating in the criminal process

are considered. It is noted that the right to know their rights and duties should be ensured by the appropriate authorities at all stages of the criminal process regarding to the detained person, the suspect, accused, victim, civil plaintiff or defendant, witness, guarantor, representative of a minor and others. It was found that responsibility to explain the rights to the indicated persons is usually associated with a specific procedural-legal situation, that is, with the legal relationships arising from certain legal facts. This is conditioned by the clarify rights and duties in a clear and timely manner, rather than merely listing them, in order for these participants to understand them. It will be that the right to know the rights and duties in the criminal process involves not only the duty to inform them and explain them, but also a number of duties designed to secure this right.

Keywords: *procedural rights, the right to know their rights and duties, the duty to clarify the law, procedural acts, procedural and legal situation.*

Конституція України кожному гарантує право знати свої права та обов'язки (стаття 57)¹. Це означає, що в законодавстві України неодмінно повинні бути передбачені положення, що конкретизують нормативний зміст передбаченого даною статтею конституційного права людини та його гарантії. Разом з тим, огляд чинного законодавства України показує, що вказані положення не сконцентровані в одному законі, а містяться в багатьох різних нормативно-правових актах, визначаючи окремі аспекти названого права людини.

Одним із законів, який включає значну кількість положень стосовно права людини знати свої права та обов'язки, є Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК)². У цьому Кодексі акцент зроблено насамперед на забезпеченні кожному права знати свої права як однієї з умов забезпечення *права на захист* у зв'язку з кримінальним обвинуваченням та засудженням людини за злочин.

Про це свідчить перш за все стаття 20 КПК “Забезпечення права на захист”, якою встановлено, що “слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника”. Тобто, встановлюється *обов'язок* слідчого, прокурора, слідчого судді, а також суду

не тільки самим роз'яснити права підозрюваному та обвинуваченому, а й забезпечити останнім реалізацію їх права на правову допомогу, що також призначене для забезпечення кожному, хто опиняється в якості підозрюваного чи обвинуваченого, знання ним своїх прав та обов'язків.

Варто звернути увагу, що хоч у статті 20 КПК записано про роз'яснення самих тільки прав, однак не підлягає сумніву необхідність роз'яснення також обов'язків підозрюваного та обвинуваченого. Такий висновок можна зробити із статті 42 КПК, яка разом з переліком процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого у частинах третій-шостій, встановлює також їх у частині сьомій статті їх обов'язки. А в частині восьмій цієї статті прямо зазначено, що «підозрюваному, обвинуваченому вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення».

Важливість знання кожним підозрюваним та обвинуваченим своїх прав і обов'язків підкреслюється тим, що у переліку прав, зазначених у частині третій статті 42 КПК, *першими* вказані право «знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують» (пункт 1), та право «бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення» (пункт 2).

Останній припис має принципове значення, оскільки зобов'язує усіх процесуальних суб'єктів (слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд), які мають відповідні владні повноваження у кримінально-процесуальних відносинах по відношенню до осіб підозрюваних або обвинувачених, не просто повідомити останніх про їх права та обов'язки, перелічивши їх, а повідомити про них чітко і своєчасно, а також *роз'яснити* ці права та обов'язки. Отже, даний обов'язок спрямований на те, щоб його належне виконання забезпечувало право підозрюваних і обвинувачених *дійсно знати* свої права та обов'язки, тобто розуміти їх в якості необхідної поведінки цих осіб у процесуальних правовідносинах, а також розуміти наслідки відхилення від такої поведінки.

З аналізу прав підозрюваного та обвинуваченого, передбачених у статті 42 КПК, випливає також ще один висновок, а саме: що їх праву знати свої права та обов'язки відповідає не тільки обов'язок вказаних суб'єктів (слідчого, прокурора, слідчого судді, суду) чітко і своєчасно повідомити про ці права і обов'язки та роз'яснити їх, а ще й ціла низка інших обов'язків.

Зокрема, такими обов'язками, що забезпечують право підозрюваного та обвинуваченого знати свої права і обов'язки в кримінальному процесі, на нашу думку, можна вважати:

- надання на їх першу вимогу захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – надання таких побачень без обмеження їх кількості й тривалості; забезпечення участі захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій, а також забезпечення надання правової допомоги за рахунок держави у випадках, передбачених КПК та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату (пункт 3 частини третьої);

- ознайомлювання з матеріалами досудового розслідування в порядку, встановленому КПК, і відкриття матеріалів згідно статті 290 КПК (пункт 14 частини третьої);

- надання копій процесуальних документів і письмових повідомлень (пункт 15 частини третьої);

- надання можливості користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі потреби забезпечувати підозрюваного, обвинуваченого послугами перекладача за рахунок держави (пункт 18 частини третьої);

- ознайомлювання обвинуваченого з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду (пункт 5 частини четвертої);

- забезпечення знання обвинуваченим про подані апеляційні та касаційні скарги на судові рішення, заяви про їх перегляд (пункт 6 частини четвертої);

- надання обвинуваченому роз'яснення щодо порядку підготовки та використання досудової доповіді (пункт 7 частини четвертої); ознайомлювання обвинуваченого з текстом досудової доповіді (пункт 8 частини четвертої);

- забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, який є іноземцем і тримається під вартою, адміністрацією місця ув'язнення його зустрічі з представником дипломатичної чи консульської установи відповідної іноземної держави (частина шоста).

Наведений перелік обов'язків не є вичерпним, оскільки, як сказано в частині п'ятій статті 42 КПК, «підозрюваний, обвинувачений мають також інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом». А відповідно до статті 43 КПК, перераховані вище права обвинуваченого мають також виправданій і засуджений, – в обсязі, необхідному для його захисту на відповідній стадії судового провадження.

Таким чином, якщо узагальнити сказане, то забезпечення права людини (особи) знати свої права та обов'язки в кримінальному процесі передбачає наступні види обов'язків визначених законом суб'єктів: 1) *ознайомити особу з її процесуальними правами та обов'язками і роз'яснити* вказані права та обов'язки; 2) *надати особі процесуальні документи* для ознайомлення з ними; 3) *інформувати особу про наявність відповідних процесуальних актів*, які стосуються її прав чи обов'язків; 4) *забезпечити особі користування професійною правовою допомогою*, в тому числі надання їй безоплатної правової допомоги у визначених законом випадках; 5) *забезпечити особі за рахунок держави користування фаховою допомогою перекладача* для усунення мовних перешкод у частині знання нею своїх прав та обов'язків; 6) *забезпечити особі-іноземцю зустрічі з представником дипломатичної чи консульської установи* відповідної іноземної держави.

Відзначимо також, що роз'яснення прав та обов'язків стосується не тільки підозрюваного, обвинуваченого, виправданого чи засудженого, а й *свідків* та інших осіб. Так, стаття 65 КПК встановлює, що не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипло-

матичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд перед допитом зазначених осіб зобов'язані роз'яснити їм право відмовитися давати показання. А згідно статті 83 КПК, у разі задоволення відводу захисника, представника слідчий суддя, суд роз'яснює право запросити іншого захисника чи представника підозрюваному, обвинуваченому, а також *потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу*, з наданням їм для цього відповідного часу.

Частина третя статті 180 КПК «Особиста порука» встановлює обов'язок роз'яснення *поручителю*, «у вчиненні якого кримінального правопорушення підозрюється або обвинувачується особа, передбачене законом покарання за його вчинення, обов'язки поручителя та наслідки їх невиконання, право на відмову від прийнятих на себе зобов'язань та порядок реалізації такого права». Так само, згідно з частиною третьою статті 182 КПК «Застава», при застосуванні запобіжного заходу у вигляді застави «підозрюваному, обвинуваченому роз'яснюються його обов'язки і наслідки їх невиконання, а *заставаодавцю* – у вчиненні якого кримінального правопорушення підозрюється чи обвинувачується особа, передбачене законом покарання за його вчинення, обов'язки із забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого та його явки за викликом, а також наслідки невиконання цих обов'язків». У разі внесення застави згідно з ухвалою слідчого судді, суду щодо особи, стосовно якої раніше було обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, передбачені цією частиною роз'яснення здійснюються уповноваженою службовою особою місця ув'язнення.

Крім того, обов'язок забезпечити учасникам кримінального процесу знання ними своїх прав та обов'язків, не обмежується усним роз'ясненням цих прав та обов'язків. Так, стаття 179 КПК «Особисте зобов'язання» встановлює вимогу, згідно з якою «підозрюваному, обвинуваченому *письмово під розпис* повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення». Аналогічним чином ви-

рішено питання у статті 195 КПК «Застосування електронних засобів контролю», в якій встановлено, що «слідчий, працівник органу Національної поліції перед застосуванням електронного засобу контролю *зобов'язаний під розпис* роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому правила користування пристроєм, техніку безпеки поводження з ним та наслідки його зняття або неправомірного втручання в його роботу з метою ухилення від контролю». Згідно статті 384 КПК «Роз'яснення права на суд присяжних» прокурор, суд зобов'язані роз'яснити обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі, можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних. Письмове роз'яснення прокурора обвинуваченому про можливість, особливості і правові наслідки розгляду кримінального провадження судом присяжних додається до обвинувального акта і реєстру матеріалів досудового розслідування, які передаються до суду.

Також варто відзначити, що встановлюючи обов'язок роз'яснення особі її прав та обов'язків, КПК не обмежується загальною вимогою роз'яснити права «взагалі», а визначає, які саме *конкретно* права повинні бути особі роз'яснено. Так, зокрема, у статті 193 КПК «Порядок розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу» встановлено: «Слідчий суддя, суд, до якого прибув або доставлений підозрюваний, обвинувачений для участі у розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу, зобов'язаний роз'яснити його права: 1) мати захисника; 2) знати суть та підстави підозри або обвинувачення; 3) знати підстави його затримання; 4) відмовитися давати пояснення, показання з приводу підозри або обвинувачення; 5) давати пояснення щодо будь-яких обставин його затримання та тримання під вартою; 6) досліджувати речові докази, документи, показання, на які посилається прокурор, та надавати речі, документи, показання інших осіб на спростування доводів прокурора; 7) заявляти клопотання про виклик і допит свідків, показання яких можуть мати значення для вирішення питань цього розгляду».

Даний перелік процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого сформульовано як вичерпний, а тому про роз'яснення інших прав чи обов'язків у цьому разі мова не йде.

Обов'язок слідчого судді, суду роз'яснити саме такий, а не інший, перелік прав зумовлений тим, що вказаний обов'язок пов'язаний з *конкретною процесуально-правовою ситуацією* – розглядом слідчим суддею, судом клопотання про застосування стосовно підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. Вказаним юридичним фактом визначається комплекс тих процесуальних прав, які є необхідними підозрюваному чи обвинуваченому для свого захисту у даній конкретній ситуації. А з цього факту випливає і відповідний обов'язок слідчого судді або суду роз'яснити саме такі права, – обов'язок, що відповідає встановленому статтею 42 КПК праву бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені вказаним Кодексом, а також отримати їх роз'яснення, та конституційному праву людини знати свої права і обов'язки.

Так само конкретно визначено обов'язок роз'яснити право на звільнення від кримінальної відповідальності та право особи заперечувати проти закриття кримінального провадження (стаття 285 КПК).

Дещо інакше сформульовано обов'язок щодо роз'яснення прав у статті 208 КПК «Затримання уповноваженою службовою особою». В ній зазначено, що уповноважена службова особа, що здійснила затримання особи, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування, вимагати перевірку обґрунтованості затримання «та інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом».

З нашої точки зору, положення даної статті сформульовано не досить коректно. По-перше, потребує пояснення, чи стосується обов'язок службової особи повідомити затриманому «зрозумілою

для нього мовою» лише підстави затримання та злочин, в якому він підозрюється, чи також і роз'яснення зазначених у статті прав. Не зайвим було б посилання у даному випадку також на частину другу статті 29 КПК, відповідно до якої повідомлення має бути зроблене особі «мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння суті підозри у вчиненні кримінального правопорушення».

Як зазначається в одному з коментарів до КПК, особа має володіти мовою, якою роз'яснюється підозра, на рівні, що має можливість зрозуміти значення повідомлення. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (пункт 2 статті 5) не вимагає, щоб повідомлення відбулося рідною мовою підозрюваного, а лише «зрозумілою» мовою. Тому роз'яснення, наприклад, англійською мовою особі, яка нею володіє достатньою мірою, хоча її рідна мова є іншою, буде достатнім, аби виконати вимоги цієї статті. Визначення того, чи володіє особа мовою у достатньому обсязі, є питанням конкретних обставин. Також «зрозуміла мова» передбачає, що зміст повідомлення доступний для розуміння пересічною особою, яка не зобов'язана бути обізнаною із суто юридичними термінами. Повідомлення на кшталт «ви затримані на підставі частини першої статті 208 КПК за підозрою у вчиненні злочину, передбаченого 232-1 Кримінального кодексу України» слід вважати незрозумілим пересічній людині³.

По-друге, некоректною є вказівка на необхідність роз'яснення вказаною службовою особою «інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом». У зв'язку з цим можна зауважити, що, наприклад, автори більшості коментарів до цієї статті взагалі уникають коментування положення щодо «інших процесуальних прав»⁴.

Переважає більшість таких прав жодним чином не пов'язана з ситуацією затримання підозрюваного, а тому обов'язок в частині роз'яснення останньому процесуальних прав, які не мають відношення до ситуації затримання, просто залишиться на папері. Тому потрібно було вказати вичерпний перелік прав затриманого, так само як у випадку із застосуванням запобіжного заходу. Не ви-

падково тому автори одного з коментарів прямо зазначають, що «таке формулювання утруднює визначення тих прав, роз'яснення яких вимагає це положення. Крім того, роз'яснення численних прав, передбачених КПК може призвести до зворотного ефекту, коли важливі права підозрюваного загубляться серед інших прав»⁵.

Також помилково відносити право затриманого отримувати медичну допомогу до процесуальних прав; це суто матеріальне право особи, яка затримана в якості підозрюваного.

Нарешті, виникає питання, чому обов'язок уповноваженої службової особи обмежено роз'ясненням прав, а у статті 212 КПК встановлено, що службова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана роз'яснити затриманому не лише підстави затримання та його права, а ще й обов'язки.

Разом з тим, вбачається певна неузгодженість між статтями 208 і 276 КПК, оскільки згідно з останньою статтею «у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа (особа, якій законом надано право здійснювати затримання) зобов'язані невідкладно повідомити підозрюваному про його права, передбачені статтею 42 цього Кодексу», а після повідомлення про права «слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа на прохання підозрюваного зобов'язані детально роз'яснити кожне із зазначених прав».

Роз'яснення особам їх прав та обов'язків є однією з обов'язкових вимог до проведення слідчих (розшукових) дій. Так, у статті 223 КПК встановлено, що слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Перед проведенням слідчої (розшукової) дії особам, які беруть у ній участь, роз'яснюються їх права і обов'язки, передбачені цим Кодексом, а також відповідальність, встановлена законом. Згідно із статтею 224 КПК, перед допитом встановлюється особа, роз'яснюються її права, а також порядок проведення допиту. У разі допиту свідка він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомо неправдивих по-

казань, а потерпілий – за давання завідомо неправдивих показань. За статтею 226 КПК допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. До початку допиту цим особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання. Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

З викладеного можна зробити наступні висновки. Проведений розгляд положень КПК, що стосуються забезпечення знання прав та обов'язків, показує, що воно повинно забезпечуватися відповідними повноважними суб'єктами на всіх стадіях кримінального процесу щодо всіх осіб, які так чи інакше виявляються задіяними в цьому процесі (в якості затриманої особи, підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача або відповідача, свідка, поручителя, заставодавця, представника неповнолітнього та інших).

При цьому обов'язок роз'яснювати права вказаним особам пов'язується, як правило, з конкретною процесуально-правовою ситуацією, тобто з тими правовими відносинами, які виникають з певних юридичних фактів, що обумовлює необхідність роз'яснювати їх конкретні точно визначені права та обов'язки, а не просто їх перераховувати. Більше того, у літературі зазначається, що виконання обов'язку щодо роз'яснення затриманому його прав має фіксуватися у протоколі, в якому зазначається «повний перелік процесуальних прав та обов'язків»⁶. Таке конкретне роз'яснення включає інформування особи про наслідки порушення її прав та обов'язків і міри її відповідальності за порушення, якщо ця відповідальність встановлена. Адже показником знання кожним своїх прав і обов'язків у кримінальному процесі є їх розуміння саме як належної поведінки особи, що має на меті визначене законом здійснення вказаного процесу. Саме тому законодавець встановлює додаткові вимоги до дій суб'єктів з роз'яснення прав і обов'язків зацікавленим особам, пе-

редбачаючи в окремих випадках письмову фіксацію виконання ними даного обов'язку.

Водночас право людини знати свої права та обов'язки в кримінальному процесі включає не тільки обов'язок повідомити їх особі та роз'яснити, а ще низку обов'язків, що призначені забезпечити це право, такі як надання необхідних процесуальних документів, інформування особи про процесуальні акти, які стосуються її прав та обов'язків, а також забезпечення можливості користуватися правовою та мовною допомогою тощо.

У підсумку виконання цих обов'язків визначеними законом суб'єктами створює необхідні умови гарантування людині в кримінальному процесі її конституційного права знати свої права та обов'язки.

1. Конституція України від 28.06.1996 // ВВР України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 // ВВР України. 2013. №№ 9-13. Ст. 88. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/4651-17/print>
3. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / За ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка. Харків: Фактор, 2013. С. 411.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т.1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. С. 515-518; Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Харків: Одиссей, 2013. С. 416-418; Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Зразки процесуальних документів у кримінальному провадженні / С.В. Петков, Я.О. Васильчук, Л.А. Гарбовський, А.В. Григоренко та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2015. С. 320-323.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка. Харків: Фактор, 2013. С. 408-412.
6. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Зразки процесуальних документів у кримінальному

провадженні / С.В. Петков, Я.О. Васильчук, Л.А. Гарбовський, А.В. Григоренко та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2015. С. 321.

Korniienko-Zienkova Nataliia. Ensuring the right to know your rights and duties in the criminal process of Ukraine

The provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine concerning the provision of knowledge of rights and duties by persons participating in the criminal process are considered. It is noted that the right to know their rights and duties should be ensured by the appropriate authorities at all stages of the criminal process regarding to the detained person, the suspect, accused, victim, civil plaintiff or defendant, witness, guarantor, representative of a minor and others. It was found that responsibility to explain the rights to the indicated persons is usually associated with a specific procedural-legal situation, that is, with the legal relationships arising from certain legal facts. This is conditioned by the clarify rights and duties in a clear and timely manner, rather than merely listing them, in order for these participants to understand them.

Attention is drawn to the fact that the Criminal Procedure Code refers to clarifying not only the rights but also the duties of the suspect and the accused.

Ensuring the human right (person) to know their rights and duties in the criminal procedure provides for the following types of duties of the subjects specified by the law: 1) to acquaint the person with his procedural rights and duties and to explain the specified rights and duties; 2) to provide the person with procedural documents for familiarization with them; 3) inform the person about the existence of relevant procedural acts concerning his rights or duties; 4) to provide the person with the use of professional legal assistance, including providing them with legal aid in cases stipulated by law; 5) to provide the person, at the expense of the state, the use of professional assistance of an interpreter to eliminate language barriers in the part of knowledge of her rights and obligations; 6) to provide meeting with foreign diplomatic representative or consular office of the foreign state.

The right to know the rights and duties in the criminal process involves not only the duty to inform them and explain them, but also a number of duties designed to secure this right.

Keywords: procedural rights, the right to know their rights and duties, the duty to clarify the law, procedural acts, procedural and legal situation.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 349.6+616.1

С. Є. НЄМАЗЄНКО
О. В. КУЛЬТЕНКО
Я. Т. БАБАК

**МОБІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК І ЗДОРОВ'Я
ЛЮДИНИ: ПОТРЕБА В ЗАСТОСУВАННІ
ПРИНЦИПУ ОБЕРЕЖНОСТІ**

Досліджено ризик для здоров'я людини від впливу радіочастотного електромагнітного випромінювання (RF-EMR). У формі таблиць авторами упорядковано результати наукових досліджень збільшення розвитку пухлин (лейкозів) у осіб, які використовували мобільний телефон; здійснено класифікацію захворювань за допомогою симптоматики МКХ – 10 (ICD – 10) та раніше проведених досліджень проблем, пов'язаних зі здоров'ям, від мобільного телефону. Встановлено наявність кореляції статистичних даних динаміки смертності від хвороб системи кровообігу з даними динаміки зміни абонентської бази мобільних операторів та рівня проникнення мобільного зв'язку. Обґрунтовано потребу в обмеженні розповсюдження мобільних терміналів з підтримкою діапазону 450

© НЄМАЗЄНКО Сергій Євгенійович - завідувач патологоанатомічним відділенням Кіровоградської обласної лікарні

© КУЛЬТЕНКО Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук

© БАБАК Ярослава Тарасівна – аспірантка Національного університету "Одеська юридична академія"

МГц. Розглядається перспектива подальших розвідок про довгострокові наслідки впливу RF-EMR на людину. Запропоновано використати принцип обережності ЄС та здійснити «прив'язку» реєстраційного номеру облікової картки платника податків з медичною карткою пацієнта.

Ключові слова: здоров'я людини, радіочастотне електромагнітне випромінювання, мобільний телефон, ризик, принцип обережності.

Немазенко С.Е., Культенко А.В., Бабак Я.Т. Мобильная связь и здоровье человека: потребность в применении принципа предосторожности

Исследуется риск для здоровья человека от воздействия радиочастотного электромагнитного излучения (RF-EMR). В форме таблиц авторами упорядочены результаты научных исследований увеличения развития опухолей (лейкозов) у лиц, которые использовали мобильный телефон; осуществлена классификация заболеваний с помощью симптоматики МКБ - 10 (ICD - 10) и ранее проведенных исследований проблем, связанных со здоровьем, от мобильного телефона. Установлено наличие корреляции статистических данных динамики смертности от болезней системы кровообращения с данными динамики изменения абонентской базы мобильных операторов и уровня проникновения мобильной связи. Обоснована необходимость в ограничении распространения мобильных терминалов с поддержкой диапазона 450 МГц. Рассматривается перспектива дальнейших исследований о долгосрочных последствиях воздействия RF-EMR на человека. Предложено: использовать принцип предосторожности ЕС и осуществить «привязку» идентификационного номера налогоплательщика к медицинской карте пациента.

Ключевые слова: здоровье человека, радиочастотное электромагнитное излучение, мобильный телефон, риск, принцип предосторожности.

Nemazenko Sergei, Kulenko Alexander, Babak Yaroslava. Mobile communication and human health: the need for the application of the precautionary principle

The article is devoted to the study of the risk to human health from the impact of radio-frequency electromagnetic radiation (RF-EMR). In the form of tables by the authors: orderly the results of scientific researches on the increase of the development of tumors (leukemia) in the persons who used the mobile phone; done classification of diseases with the help of ICD-10 and the studies of health-related problems related from the mobile phone was performed. A correlation was established between the sta-

tistical data of the dynamics of mortality from diseases of the circulatory system with the data of the dynamics of changes in the subscriber base of mobile operators and the level of penetration of mobile communication. Installed the necessity to limit the spread of mobile terminals which to support the 450 MHz frequency range. The prospect of further research on the long-term effects of RF-EMR on human beings is considered. It was suggested: to use the precautionary principle of the EU and to "link" the tax identification number to the patient's medical record.

Keywords: *human health, radio-frequency electromagnetic radiation, mobile phone, risk, precautionary principle.*

Все є отрута, і ніщо не позбавлене отруйності; лише доза робить отруту непомітною (Парацельс - Paracelsus).

З урахуванням збільшення кількості користувачів мобільних терміналів, виникла необхідність у дослідженні ризику для здоров'я людини від впливу радіочастотного електромагнітного випромінювання RF-EMR (далі РЕВ).

Дослідженням змін в організмах від РЕВ-штучної радіації з різною густиною струму займалися Ю. Брідгес, Ю. Лі, К. Сміт. Встановлення змін в організмі фізичної особи при РЕВ у залежності від параметрів поля та часу експозиції досліджували А. Маріно, С. Майклсон, Л. Томеній, П.Веркасало, Ю.Ольсен, С. Шмігельські. Можливості застосування позитивного досвіду правового регулювання телекомунікації на протидію суспільно небезпечним діям з використанням стільникових терміналів іноземними колегами в Україні розглядали В. Шорошев, М. Несторенко, Т. Саркісова, В. Лукін. Впорядковували окремі питання до контексту загальних юридичних проблем створення, встановлення та використання базових станцій телекомунікацій науковці: М. Репакхолі, Е. ван Девентер, П. Равазані, К. Якобсен, С. Ларсон. Поза увагою неможливо залишити наукові праці присвячені правовому регулюванню використання мобільних телефонів та розміщення їх базових станцій в ЄС, західних авторів: К. Рода, С.Перрі, М. Долан, Дж. Роулі, Х. Мазар. Проте у цій сфері спостерігається чимало прогалин, заповненню однієї з них присвячено цю статтю.

Її мета полягає у висвітленні наукової позиції типології порівняльного права про потенційні ризики правотворчості та надання пропозиції (пом'якшення ризику) з реформування внутрішнього права

для врегулювання відповідності впливу РЕВ на людину-користувача мобільного телефону в Україні.

Спочатку розглянемо, за яким принципом має діяти законодавець щодо урегулювання питань, які вважаються невизначеними, тобто такими, що застосовуються при оцінці ризику здоров'я людини від впливу РЕВ. У законодавстві Європейського Союзу застосування принципу обережності (*The precautionary principle (or precautionary approach)*) було встановлено законодавчою вимогою, яка стосується харчових продуктів та здоров'я людини, тварин і рослин. Цей принцип використовується політиками для обґрунтування дискреційних рішень у ситуаціях, коли існує можливість шкоди від прийняття певного рішення (наприклад, приймаючи конкретний курс дій), коли відсутні результати наукових досліджень у цьому напрямку. Його застосування означає, що існує соціальна відповідальність за захист громадськості від шкоди, у разі, якщо наукове дослідження виявило вірогідний ризик. Впроваджені заходи можуть бути ослаблені лише в тому випадку, якщо виникнуть подальші наукові висновки, які дадуть достовірне свідчення про те, що жодної шкоди не буде¹.

Утім, 31 травня 2011 року Всесвітня організація охорони здоров'я (далі ВООЗ) і Міжнародне агентство з вивчення раку класифікували РЕВ як потенційний канцероген (у класифікації 2В), виходячи з підвищеного ризику для гліоми, злоякісного типу раку мозку у осіб які інтенсивно використовували мобільний телефон (30 хвилин на день за 10-річний період). Дане рішення було оголошено після того, як спеціальна комісія експертів Агентства зробила оцінку досліджень по даній темі за останні 12 років. Члени робочої групи не проводили кількісну оцінку ризиків. Крім того, в подальшому ВООЗ вказала на те, що проведені дослідження не містять вказівок на радіочастотний спектр випромінювання як фактор впливу на навколишнє середовище, чим унеможливлено достатність даних для висновків про підвищення ризику раку².

Попри таку позицію ВООЗ та зважаючи на рівень смертності від хвороб системи кровообігу у трихотомії вкажемо таке.

По-перше, зосередьмося на науковому обґрунтуванні ризику збільшення розвитку пухлин (лейкозів) після трьох десятиліть епідеміологічних досліджень у осіб, які були під впливом РЕВ

(у т. ч. використовували мобільний телефон), упорядкувавши отримані результати у формі таблиці.

Таблиця 1

Кількісні показники проведених досліджень ризику збільшення розвитку пухлин (лейкозів) у осіб, які були під впливом РЕВ (у т. ч. використовували мобільний телефон)

Дослідники, які вивчали цю проблему та оприлюднили у публікаціях отримання даних	Наслідки доведено	Існують (+), відсутні (-)
Н. Вертгеймер, Е. Лейпер, 1979 (США)	лейкози	+
Дж. Фултон та ін, 1980 (Ісландія)	лейкози	-
Л. Томеній, 1982, 1986 (Швеція)	лейкози	+
А. Майерс та ін., 1985 (США)	лейкози	-
Д. Савиц та ін., 1988 (США)	лейкози	+
Лондон та ін., 1991 (США)	лейкози	+
Фейчінг, Албом, 1992-1993 (Швеція)	лейкози	+
Веркасало та ін., 1993 (Фінляндія)	лейкози	-
	пухлини мозку	+
Пірсон та ін., 1995 (США)	пухлини	+
Олсен та ін., 1993, 1995 (Данія)	лейкози	+
	пухлини мозку	+
	лімфоми	+
С. Петродію та ін., 1993 (Греція)	лейкози	-
М. Макбрайд, 1999 (Канада)	лейкози	+
М.Фейчінг, А. Албом (Швеція), Л. Хіфец, 2004 (США)	лейкози	+
К. Бусбі, Р. Коггілл. (Ведикобританія) М. Кабуто, 2006 (Японія)	лейкози	+
А. Сальван та ін., 2015 (Італія)	лейкози	+
Ф. Канжерана Перейра та ін., 2016 (Бразилія)	лейкози	+

Потрібно додати, що вплив електромагнітного випромінювання на здоров'я людини вивчали також і німецькі колеги, які встановили спеціальний термін про «сумісність електромагнітного середовища» (скор. нім. EMVU) – це сумісність виявлених емісій електромагнітних полів в навколишньому середовищі, зокрема сумісність зі здоров'ям та адекватністю для людей³. Дослідження цієї проблематики про можливості правового врегулювання нажаль не увійшли до цього дослідження.

По-друге, оскільки смертність від хвороб системи кровообігу в Україні одна з найвищих у Європейському регіоні⁴, доцільно звернути увагу на канцерогені, який погіршує кровообіг людини. На думку авторів, ним є мобільний телефон, оскільки статистичні дані динаміки смертності від хвороб системи кровообігу в Україні⁵ корелюються з даними динаміки зміни абонентської бази мобільних операторів та рівня проникнення мобільного зв'язку⁶ (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кореляційний зв'язок динаміки смертності від хвороб системи кровообігу в Україні з даними динаміки зміни абонентської бази мобільних операторів та рівня проникнення мобільного зв'язку

Рік	Смертність від хвороб системи кровообіг, на 100 тис. населення України	Зміна абонентської бази та рівень проникнення мобільного зв'язку, млн
2008	1039,4	55,7 (120,4%)
2009	1002,1	55,3 (120,1%)
2010	1013,9	53,9 (117,5%)
2011	963,4	55,6 (121,8%)

Крім того, передбачаючи скептичну позицію опонентів, повідомляємо, що у державах Африканського континенту не існує смертності від хвороб системи кровообігу, саме там, де не має базових станцій бездротової телекомунікації⁷.

По-третє, ВООЗ в своїй програмі «Електромагнітні поля та здоров'я людини» недвозначно констатує: «... медичні наслідки, такі, як

захворювання на рак, зміни в поведінці, втрата пам'яті, хвороба Паркінсона, Альцгеймера, синдром раптової смерті зовні здорової дитини і багато інших станів, включаючи самогубства, є результатом впливу електромагнітних полів»⁸, що побічно підтверджує шкідливий вплив РЕВ (у т.ч. мобільного телефону) та позицію авторів.

Зважаючи на те, як активно обговорюється зараз медична реформа, спробуємо узагальнити шкоду мобільного телефону, класифікувавши захворювання і проблеми пов'язані зі здоров'ям за допомогою симптоматики МКХ – 10 (ICD – 10)⁹ та раніше проведених досліджень на цю тему, попри їх коротку історію.

Таблиця 3

Класифікація захворювань за допомогою симптоматики МКХ – 10 (ICD – 10) та раніше проведені дослідження проблем, пов'язаних зі здоров'ям, від мобільного телефону

МКХ – 10 (ICD – 10)	Параметри поля, частотний діапазон, час експозиції	Реакція організму	Джерело отримання даних
D72.8; F05	1.15 и 20 кВ/м, до 2 –х годин	Зміна часу реакції в межах фізіологічної норми	С. Майклсон, 1976
C91-C96	4-7 мкТл, від 1 до 7 років	Збільшення числа випадків лейкозів. Поява пухлин різної локалізації та виду	Л. Томеній, 1982, 1986 Шмигельські та ін., 1982 Веркасало та ін., 1993 Олсен та ін., 1993, 1995
P61, T 45, V23.2	Двохвилинна розмова по мобільному телефону	Гематологічні ушкодження	Л. Салфорд, 2003
F44,5	902,40 МГц. з модулюванням на частоті 217 Гц, та максимальною потужністю 2 Вт (еквівалентною середньої 0,25 Вт). Від 30 хвилин до 4 годин	Крива внутрішньо коркової збудливості мозку стає суттєво модифікованою під час реального опромінення. Епілептичний удар у людей з легкою збудливістю мозкових клітин	Ф. Феррері та ін., 2006

G11.3	915 МГц, потужності 2,4 Вт / м2, питома частота поглинання SAR 0,6 Вт / кг, протягом однієї години на день, сім днів на тиждень, два тижнів загалом	Розрив ДНК у клітинах нирок і печінки	I. Тросіч та ін., 2011
J 45-J46, L20-L30	Змінювався параметр поля і частотний діапазон мобільного телефону протягом години	Мобільні телефони провокують алергічні реакції, такі як екзема, сінна лихоманка та астма	X. Кімата та ін., 2013
I10-I15	Телефони працювали на частоті 1000 Гц. Кожні/через 15 хвилин на протязі 1 години на день. Експеримент тривав десять місяців	Зміна артеріального тиску, зміна частоти серцевих скорочень	C. Роггевен та ін., 2014
H 52	Стільникові телефони типу 3G. Мінімальна тривалість дзвінків за день становила від однієї хвилини до однієї години	Дефекти рефракції для обох очей	C. Кафі та ін., 2015

Активно обговорюється шкода для статевої системи, від такого ж впливу РЕВ, на чоловічу фертильність та репродуктивну систему. Так, дослідники американської спільноти репродуктивної медицини у результаті вивчення 364 чоловіків прийшли до висновку, що ті з них, хто користувався мобільним телефоном 4 години на день і більше, мали меншу кількість сперматозоїдів в спермі. Причому сперматозоїди цих людей були менш рухливими і мали не нормальну та не повноцінну будову. Повідомлення дослідників з США підтверджує угорський вчений Імре Фейес (Imre Fejes) з університету Сегеда (Szegedi Tudományegyetem). Обстеживши 221 добровольця протягом 13 місяців, він виявив, що користувач мобільного телефону може на 30% погіршити

якість сперми. При цьому не обов'язково багато говорити по ньому, досить просто носити його з собою - в кишені брюк або на ремені. У 2011 з огляду на викладене вище було узагальнено, що «разом результати цих досліджень показали, що вплив РЕВ зменшує кількість сперматозоїдів, їх рухливість і збільшує окислювальний стрес»¹⁰.

На репродуктивну систему жінок мобільний телефон також впливає негативно. Так, у жінок, які цілими днями спілкуються по телефону, в 1,5 рази частіше трапляються недоношеність дитини, а число дітей з вродженими вадами збільшена на 2,5 рази. Тому у багатьох країнах жінкам з моменту встановлення факту вагітності і протягом всього періоду категорично забороняють користуватися мобільними телефонами. Результати проведених епідеміологічних досліджень дозволяють зробити висновок, що дія РЕВ на вагітну жінку може привести до передчасних пологів, вплинути на розвиток плода і врешті збільшити ризик розвитку вроджених вад¹¹.

Зупинимося докладніше на радіочастотному спектрі випромінювання мобільного телефону, який використовує мікрохвильовий діапазон (450-3800 МГц). Інші телекомунікаційні системи, такі, наприклад, як цифрові бездротові системи і мережі передачі даних, створюють подібне випромінювання. Мобільний телефон є лише одним із різновидів абонентського бездротового мобільного терміналу серед інших (радіостанція, пейджер, комунікатор, смартфон, факсимільний апарат, мобільний термінал біометричної ідентифікації, сканер штрих-кодів, мобільний термінал для здійснення платежів за пластиковими картками та ін.).

Нагадаємо, що чим нижча частота, тим далі поширюється сигнал, але тим менша ємність мережі, і відповідно, менше обладнання потрібно для покриття великих і малонаселених територій¹². У теперішній час в абонентів знаходиться мало мобільних терміналів (смартфонів) з підтримкою діапазону 450 МГц. З урахуванням розміру країни і щільності населення у більшій її частині діапазон 450 МГц економічно вигідний для операторів послуг мобільної телекомунікації¹³, які таким чином зменшать кількість базових станцій та уникнуть зайвої уваги громадськості від місць їх розміщення. Попри це, виконуючи свою прогностичну функцію, автори мають нагоду звернутися до законодавця з проханням обмежити розповсюдження мобільних терміналів з підтримкою діапазону 450 МГц, чи хоча б зобов'язати

продавців розмістити на упаковці написи попередження (на кшталт як на пачках сигарет) про те, що використання такого приладу призведе до змін артеріального тиску, зміни частоти серцевих скорочень, збільшення числа випадків лейкозів, появи пухлин різної локалізації та виду.

Перспективою подальших розвідок вважаємо дослідження питань про довгострокові наслідки впливу РЕВ на людину, поняття здоров'я якої не обмежується її системою кровообігу. Першим кроком до цього вважаємо доцільним у рамках медичної реформи вжити заходів, направлених на «прив'язку» реєстраційного номеру облікової картки платника податків з медичною картою пацієнта.

На завершення зазначимо: оскільки впровадженням спеціальних законів обмеження права використання мобільними терміналами унеможливується стрімким розвитком ІКТ, доцільно вивчати те, як легко зменшити вплив РЕВ, використовуючи технологічні вдосконалення.

1. *EUR-Lex* Access to European Union law // Glossary of summaries. Precautionary Principle. URL: http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/precautionary_principle.html. 2. *IARC* classifies radiofrequency electromagnetic fields as possibly carcinogenetic to human // The WHO. Lyon, France, May 31, 2011. Press release N°208 – 6 p. 3. *ItWissen.info* // EMVU (Elektromagnetische Umweltverträglichkeit). URL: <https://www.itwissen.info/EMVU-Elektromagnetische-Umweltvertraeglichkeit-electromagnetic-environmental-friendliness.html>. 4. *Highlights on Health in Ukraine* // Health Information Unit. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen, Denmark, 2000. 25 p. 5. *Яценко Ю.Б., Кондратюк Н.Ю.* Динаміка захворюваності та смертності внаслідок хвороб системи кровообігу в Україні (Регіональний аспект) // Україна. Здоров'я нації; ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України». 2013. № 1 (25). С. 20-27. 6. *Звіт* про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2012 рік // Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Київ, 2013. С.11. 7. *Barnes F.S., Greenebaum B.* Biological and Medical Aspects of Electromagnetic Fields // Taylor & Francis Group LLC, NW, Third edition. 2007. P. 276. 8. WHO research agenda for radiofrequency fields // World Health Organization, Switzerland. 2010. P. 17. 9. ICD – 10, International Statistical Classification of Diseases and

Related Health Problem // World Health Organization, Switzerland, Tenth Revision, Volume 1. 1992. 697 p. **10.** *Moskowitz J.M.* Research on the Effects of Cell Phone Radiation on Human Sperm // Center for Family and Community Health School of Public Health University of California, Berkeley. 2011. 10 p. **11.** *Pritchard L.M.* Cell Phone Radiation Exposure and Regulation // Southern Illinois University Carbondale, Research Papers, 2012 – P.14 – 39p. **12.** *WCDMA* Frequency Refarming: A leap towards ubiquitous mobile broadband coverage // Nokia Solutions and Networks. 2014. - P. 4. **13.** Ibid.

Nemazenko Sergei, Kulenko Alexander, Babak Yaroslava. Mobile communication and human health: the need for applying the precautionary principle

Taking into account the increasing number of users of mobile terminals, the article is devoted to the necessity of studying the risk to human health from the influence of radio frequency electromagnetic radiation RF-EMR.

Initially, the principle for actions of the legislator of Ukraine concerning the regulation of issues of risk assessment for human health from the influence of RF-EMR was clarified. Borrowed, the precautionary principle (or precautionary approach) of the European Union to establish it as a legal requirement in Ukraine. The application of this principle means that there is a social responsibility for protecting the public against harm in the event that a scientific research has revealed the likely risk. Implemented measures can be weakened only if any further scientific conclusions that which will give credible evidence that no harm will be.

In 2011, the World Health Organization pointed out that it did not carry out a quantitative assessment of the risks on human health impact mobile phone. The WHO also pointed out that the studies did not contain indications for the radio frequency spectrum of radiation as an impact environmental factor. Given the position of the WHO and the increase in mortality from circulatory system diseases, the authors attempt to scientifically substantiated the adequacy of the findings.

Firstly, summarized the results of epidemiological studies three decades in tabular form, the authors indicate the increase in the number of tumors (leukemia) in patients who used a mobile phone.

Second, the authors consider the mobile phone the carcinogen, which increases the mortality of people from circulatory system diseases. As the statistics of mortality rates from circulatory system diseases in Ukraine correlate with the data of the dy-

namics of changes in subscriber base of mobile operators and the level of penetration of mobile communication. In addition, countries in the African continent do not have such deaths from circulatory system diseases, especially where there are no base stations for wireless telecommunications.

Thirdly, the authors pointed to the negative impact of the mobile phone on human health, they classified the diseases and health problems using the symptomatology ICD - 10 and earlier studies on this topic.

The authors point out the damage to the sex system of a person by the action of the mobile phone.

Specified radio frequency emission spectrum of RF-EMR mobile phone, uses microwave range (450-3800 MHz). The lower the frequency, the further the signal extends. Smartphones with support of 450 MHz range require less network capacity, that is, less equipment is needed to cover large and sparsely populated areas, but their use harms the user's health.

The authors propose legislator limit the spread of mobile terminals with support for 450 MHz band, and require sellers to place warning labels on packaging (as on packs of cigarettes).

In the long run, the first step for further research in the framework of medical reform, the authors consider it necessary to combine the registration number of the taxpayer's card with the number of the patient's medical card.

Given the rapid growth of ICTs, it is also advisable to study how easy it is to reduce the impact of RF-EMR, the using technological improvements.

Keywords: human health, radio-frequency electromagnetic radiation, mobile phone, risk, precautionary principle.

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.963:347.921

**М. В. ЛОШИЦЬКИЙ,
С. О. КОРОЄД**

**ПРЕДСТАВНИЦТВО ПРОКУРОРАМИ ТА
АДВОКАТАМИ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНИНА
В СУДІ: ЗМІСТ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ФУНКЦІЇ
В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЗА НОВИМ
ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ
КОДЕКСОМ УКРАЇНИ**

Порушується питання співвідношення представницької функції прокурора та адвоката в цивільному судочинстві. Розкривається правова природа представництва як процесуального інституту в цивільному процесі. Визначається мета і зміст представництва прокурором і адвокатом громадянина в цивільних справах. З'ясовується місце і статус адвоката (як представника) та прокурора серед учасників судового процесу. Обґрунтовується, що здійснення адвокатом представництва спрямоване саме на надання правової допомоги учаснику справи в порядку правозаступництва. Робиться висновок, що процесуальна діяльність прокурора має захисний, а не представницький характер. Пропонується для по-

© ЛОШИЦЬКИЙ Михайло Васильович – доктор юридичних наук, професор

© КОРОЄД Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, доцент

значення участі прокурора в цивільних справах використовувати іншу термінологію, замінивши визначення функції представництва інтересів громадянина або держави в суді на функцію захисту прав та інтересів людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство, новий ЦПК, прокурор, адвокат, представник, представництво, захист, права, інтереси, громадянин, держава, цивільна справа.

Лошицкий М.В., Короед С.А. Представительство прокурорами и адвокатами интересов гражданина в суде: содержание представительской функции в гражданском судопроизводстве по новому Гражданскому процессуальному кодексу Украины

Поднимается вопрос соотношения представительской функции прокурора и адвоката в гражданском судопроизводстве. Раскрывается правовая природа представительства как процессуального института в гражданском процессе. Определяется цель и содержание представительства прокурором и адвокатом гражданина по гражданским делам. Выясняется место и статус адвоката (как представителя) и прокурора среди участников судебного процесса. Обосновывается, что осуществление адвокатом представительства направлено именно на предоставление правовой помощи участнику дела в порядке правозаступничества. Делается вывод, что процессуальная деятельность прокурора имеет защитный, а не представительский характер. Предлагается для обозначения участия прокурора по гражданским делам использовать другую терминологию, заменив определение функции представительства интересов гражданина или государства в суде на функцию защиты прав и интересов человека, интересов общества и государства.

Ключевые слова: гражданский процесс, гражданское судопроизводство, новый ГПК, прокурор, адвокат, представитель, представительство, защита, права, интересы, гражданин, государство, гражданское дело.

Loshytskyi Mykhailo, Koroied Serhii. Representation by prosecutors and attorneys of the interests of a citizen in court: the content of a representative function in civil proceedings under the new Civil Procedural Code of Ukraine

The issue is raised on the ratio of the representative function of the prosecutor and the attorney in civil proceedings. The legal nature of representation as a proce-

dural institute in the civil process is revealed. The purpose and content of the representation by the prosecutor and the attorney of a citizen in civil cases are determined. The place and status of attorney (as a representative) and of a prosecutor among the participants in the trial are determined. It is substantiated that the implementation of the representation by the attorney is aimed at providing legal assistance to the participant in the case by way of advocacy. It is concluded that the prosecutor's procedural activity has a protective, not representative character. It is proposed to indicate the participation of the public prosecutor in civil cases to use another terminology, replacing the definition of the function of representation of the interests of a citizen or state in court on the function of protecting human rights and interests, general interests of society and of the state.

Keywords: *civil process, civil legal proceedings, new CPC, prosecutor, attorney, representative, representation, defense, rights, interests, citizen, state, civil case.*

Ефективність цивільного судочинства залежить від ряду чинників, одним з яких є юридична грамотність учасників справи та їх здатність особисто здійснювати свої цивільні процесуальні права та виконувати обов'язки в суді під час розгляду цивільних справ. Відсутність необхідних юридичних знань або небажання чи фізична неспроможність учасника справи самотійно здійснювати свої цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді зумовлює необхідність участі в цивільному процесі спеціальних суб'єктів – представника (адвоката) та, у визначених законом випадках, прокурора. Проте, переслідуючи єдину в цивільному судочинстві мету – ефективне здійснення учасником справи його процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків в процесі вирішення цивільно-правового спору, який тягне для учасників справи матеріально-правові наслідки, як положення Конституції України, так й ЦПК України в редакції, що діє з 15.12.2017 р. (далі – новий ЦПК) та Закони України «Про прокуратуру» і «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» діяльність вказаних суб'єктів в одних випадках термінологічно визначають однаково, а в деяких інакше, наприклад: **прокурор**: а) здійснює представництво інтересів держави в суді (ст. 131.1 Конституції); б) здійснює представництво

органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах (п.п. 11 п. 16.1 розділу XV Конституції); в) здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді (ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»); г) звертається до суду в інтересах інших осіб (ст. 4, 56 нового ЦПК); д) захищає права, свободи та інтереси інших осіб (ст. 13 нового ЦПК); **адвокат (як представник):** а) здійснює представництво іншої особи в суді (ст. 131.2 Конституції); б) здійснює представництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах (п.п. 11 п. 16.1 розділу XV Конституції); в) здійснює представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного судочинства (ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»); г) здійснює представництво у суді як вид професійної правничої допомоги (ст. 15 нового ЦПК); д) здійснює представництво особи у справі (ст. 64 нового ЦПК).

Як можна побачити, в одних випадках законодавець вживає термін “представництво особи (органів держави)”, а в інших випадках “представництво інтересів громадянина (держави)” як щодо прокурорів, так й щодо адвокатів. Це дає підстави припускати про отождоження окремих елементів статусу адвоката та прокурора в цивільному судочинстві, що категорично заперечується в юридичній літературі з огляду на те, що прокурор завжди є представником так званої публічної влади¹.

Водночас ЦПК України передбачає участь в цивільному судочинстві також законних представників – батьків, усиновлювачів, опікунів чи інших осіб, визначених законом, які захищають у суді права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб (ч. 4 ст. 13, ст. 59 нового ЦПК).

Неоднозначне законодавче визначення змісту представництва, яке здійснюється прокурорами та адвокатами, не сприяє уніфікованому розумінню цих процесуальних інститутів та визначенню процесуальних статусів та ролі вказаних суб'єктів в цивільному судочинстві, тому ця прогалина в науці цивільного процесу підлягає

заповненню. А відтак з'ясування питання стосовно представництва (або захисту) кого (особи) або чого (прав та інтересів особи) здійснюють в цивільному судочинстві прокурор та адвокат в аспекті положень нового ЦПК України задля їх єдиного розуміння науковцями і практиками й ставить за мету наша стаття.

Передусім варто визначити місце представників (адвокатів) та прокурорів серед учасників судового процесу. Так, відповідно до положень ЦПК України в редакції, що діяла до 15.12.2017 р., учасники цивільного (судового) процесу поділялися на: а) осіб, які беруть участь у справі (§ 1 глави 4); б) інших учасників цивільного процесу (§ 2 глави 4), яких ще називають особами, які сприяють здійсненню правосуддя. При цьому, представники сторін та третіх осіб (ст. 38), а також прокурори (ст. 45) належали до осіб, які беруть участь у справі (ст. 26). Водночас адвокати могли брати участь в справі в статусі: а) представника (ч. 4 ст. 42), тобто як особи, яка бере участь у справі; б) або ж в порядку ст. 56 як особа, яка надає правову допомогу, тобто як інший учасник цивільного процесу, який сприяє здійсненню правосуддя. Тому за часів дії попередньої редакції ЦПК можливості поєднання функцій особи, яка надає правову допомогу (адвоката) в порядку ст. 56, та представника в цивільному процесі не було передбачено. Той факт, що до осіб, які можуть бути представниками, ЦПК відносив адвокатів, на наш погляд, ще не свідчило про поєднання функцій цих учасників процесу, участь яких в цивільній справі мало різну мету, різний процесуальний статус і була передбачена різними статтями (ст. 38 і 56).

Нова редакція ЦПК України, яка діє з 15.12.2017 р., концептуально змінила підхід щодо змісту представництва та статусу адвоката як представника в судовому процесі в цивільних справах, визначивши представництво у суді видом професійної правничої допомоги, який має здійснюватися, за загальним правилом, виключно адвокатом (ст. 15). Статус же прокурора концептуально не змінився (ст. 56), хоча стаття щодо його участі в судовому процесі й розміщена у § 1 «Учасники справи» глави 4, тобто в одному параграфі із безпосередніми учасниками справи – позивачем, відповідачем і тре-

тью особою (ст. 42), а представникам (адвокатам) окремо присвячено інший параграф – § 2 «Представники».

Тому навіть немає сенсу порівнювати підстави виникнення цих видів представництва, порядок допуску прокурора і адвоката до участі у справі, підтвердження повноважень та їх межі і підстави здійснення, обсяг їх процесуальних прав тощо, оскільки відмінності в їх процесуальному статусі очевидні і на це вже неодноразово зверталася увага в юридичній літературі.

На цьому начебто дискусія щодо визначення процесуального статусу прокурора та адвоката як обох суб'єктів судового представництва мала б завершитись, якби Конституція України (п.п. 11 п. 16.1. розділу XV) та Закон України «Про прокуратуру» (ст. 23) не визначали б таку діяльність прокурора, як здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді, про що ми наголошували на початку нашої статті. А відтак, з'ясуванню підлягає питання про зміст, який вкладається в термін “представництво” стосовно прокурора і адвоката. Для цього, передусім, варто визначити зміст представництва (судового представництва) як процесуального інституту в цивільному судочинстві. Адже єдиної точки зору щодо функцій, цілей та завдань судового представництва в юридичній літературі не існує: одні науковці вважають основною метою судового представництва надання правової допомоги, а інші – надання правової допомоги не відносять до основних завдань представника.

Так, як відомо, особисте ведення громадянами своїх судових справ пов'язано з певними незручностями. Учасники спірних правовідносин мають відриватися від своїх постійних занять для явки і участі у судовому засіданні, яке може відбуватися у незручний час, в іншому місті. Виникає потреба доручати виконання певних необхідних процесуальних дій іншим особам, які б замінювали учасників процесу, тобто в судовому представництві. Вчені-процесуалісти зазначають, що судове представництво мало своєю метою звільнити сторони від особистої участі в судових справах, слугувало виключно приватним інтересам і навіть не мало безпосередньої мети заповнення недостатніх юридичних знань сторони. Тому й діяльність ця

могла бути дозволена будь-якій дієздатній особі. У разі доповнення діяльності представника юридичною природою, складанням за довірителя необхідних процесуальних документів і оголошенням на захист його прав і інтересів промови в дебатах перед судом, така діяльність має назву правозаступництва. Якщо зазвичай представник повністю заміщує особу, яку представляє, в суді, то юрисконсульт-правозаступник, не заміщуючи особу, яку представляє, але допомагаючи йому у веденні справи, відіграє самостійну роль в цивільному судочинстві. Саме під впливом потреби в правозаступництві й виникла особлива професія – адвокатура².

Інші науковці вважають здійснення представництва в цивільному процесі передусім з метою надання правової допомоги задля реалізації права громадян на судовий захист і отримання позитивного правового результату для довірителя³.

Існує також думка, що метою судового представництва є лише надання правової допомоги особі, для забезпечення найбільш повного захисту її прав. При цьому досягнення вказаної мети є основною та єдиною задачею цього інституту⁴.

Отже, з цього випливає, що метою представництва науковці загалом вважають надання правової допомоги учаснику справи. Сама ця мета здійснення адвокатом судового представництва відповідного учасника справи на сьогодні визначена у ст. 15 нового ЦПК. При цьому, термінологічно правильним, на наше переконання, застосовувати термін “представництво адвокатом іншої особи” (як це передбачено Конституцією та ст. 64 нового ЦПК), а не “інтересів особи” (як це передбачено Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), що відповідає функції правозаступництва саме особи (а не її інтересів).

При цьому, основним завданням представника, який має повноваження на ведення справи в суді, є здійснення від імені особи, яку він представляє, її процесуальних прав та обов’язків (ч. 1 ст. 64 нового ЦПК).

Водночас процесуальна діяльність в цивільному судочинстві прокурора не охоплюється вищевказаною метою, а відтак й пов’язу-

вати її із представництвом чи функціями представника (або правозаступника) аргументів замало, навіть незважаючи на те, що Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 8 квітня 1999 р. № 3-рп/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) називає представництво прокуратурою України інтересів держави в суді одним із видів представництва в суді. Більше того, науковці обґрунтовано вважають, що участь прокурора у цивільному процесі не є різновидом ні загального, ні процесуального представництва⁵, а запровадження законодавцем такого особливого виду офіційного представництва на рівні Конституції України здійснено з метою підсилення гарантій захисту конституційних інтересів громадянина і держави в порядку судочинства⁶.

Тому участь прокурора в цивільній справі варто розглядати не через представництво, а через форми участі, кожна з яких окремо та в сукупності мають розкривати правову природу процесуальної діяльності прокурора в цивільному судочинстві. Такими формами участі прокурора є: а) звернення до суду з позовною заявою; б) взяття участі у розгляді справ за його позовами; в) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті; г) подача апеляційної, касаційної скаргу, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами (ч. 3 ст. 56 нового ЦПК).

При цьому, підстави участі прокурора в цивільних справах визначено ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», згідно з якою, поперше, представництво прокурором інтересів громадянина в суді полягає саме у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина (а не на здійснення від імені особи, яку він представляє, її процесуальних прав та обов'язків, як це передбачено для адвоката як представника за ч. 1 ст. 64), а по-друге, прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повно-

важення через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист.

Тобто, функції прокурора в цивільному судочинстві за своєю метою найбільш схожі на функції законного представника малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб, яких не “представляють”, а саме “захищають” в суді їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом (ст. 59 нового ЦПК). Іншими словами, прокурор фактично заміщає в цивільному судочинстві законних представників вказаних осіб. В свою чергу, функції законних представників зазначених осіб полягають не у здійсненні від імені особи, яку вони представляють, її процесуальних прав і обов’язків та не у представництві такої особи чи її інтересів в суді (як це має місце при представництві адвокатом), а саме у захисті в суді прав, свобод та інтересів малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб (ч. 1 ст. 59 нового ЦПК). А відтак впливає висновок, що прокурор в цивільному судочинстві здійснює не представництво, а саме захист прав та інтересів вказаних фізичних осіб. Такий саме висновок щодо процесуальної діяльності прокурора в цивільному судочинстві можна зробити й при представництві ним інтересів держави в суді. І хоча гарантування Конституцією України кожному права на правову допомогу покладає на державу відповідні обов’язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня (про що зазначено в Рішенні Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009), проте участь адвоката в цивільній справі завжди ґрунтується на договорі і має добровільний для учасника справи характер. Натомість, участь в цивільній справі прокурора позбавлена цих ознак, оскільки носить публічний правозахисний характер (хоча новий ЦПК й посилив диспозитивні засади цивільного судочинства, дещо обмеживши процесуальні можливості прокурора, вони залишаються публічними).

Саме про “захисний” зміст процесуальної діяльності прокурора йшлося в назві ст. 45 попередньої редакції ЦПК – «Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб», з чого випливає, що ці суб’єкти не представляють осіб чи їх інтереси, а саме захищають права та інтереси осіб. Натомість ст. 56 нового ЦПК вже має іншу назву – «Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», тобто робиться акцент вже не на забезпеченні захисту прав та інтересів особи, а на зверненні до суду в її інтересах. А відтак, вважаємо, що нова назва ст. 56 нового ЦПК спотворює дійсний зміст процесуальної діяльності вказаних суб’єктів, які діють на захист прав інших осіб, включаючи й прокурора.

Таким чином, правильно розмістивши норми про участь в справі прокурора саме в § 1 «Учасники справи» глави 4 нового ЦПК (а не в § 2 «Представники»), законодавцю, на наше переконання, з метою чіткого відмежування не лише статусу, а й характеру (змісту і мети) процесуальної діяльності прокурора в цивільній справі від діяльності адвоката (як представника) доцільно було б використати іншу термінологію, замінивши визначення функції представництва інтересів громадянина або держави в суді на функцію захисту прав та інтересів людини, загальних інтересів суспільства та держави, як це прямо впливає з положень ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» та більш змістовніше характеризує процесуальну діяльність прокурора в межах цивільного судочинства як самостійну державну діяльність прокурора, позбавлену ознак функцій класичного судового представництва.

1. Руденко М.В. Прокурор як учасник цивільного та адміністративного процесу // Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України: тези доп. та наук. повід. учасн. міжнар. наук.-практ. конф. (25-26 січ. 2007 р.). Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. С. 102; Мичко М.І. Функції та організаційний устрій прокуратури. Донецьк: Донеччина, 2001. С. 71. 2. *Гражданский*

процесс. Учебник / под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. Москва: ПРОСПЕКТ, 1997. С. 104-105. **3.** *Кілічева Т.М.* Цивільне процесуальне право: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 55; *Цивільний процес України: академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С.Я. Фурси.* Київ: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. С. 196. **4.** *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін.; за заг. ред. В.В. Комарова.* Харків: Харків юридичний, 2008. С. 745. **5.** *Павлуник І.А.* Представництво в цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. С. 8-9. **6.** *Руденко Н.В.* Основы теории представительства прокуратурой интересов в арбитражном суде: монография. Алчевск: ДГМИ, Издательско-полиграфический центр «Ладо», 1999. С. 47.

Loshytskiy Mykhailo, Koroied Serhii. Representation by prosecutors and attorneys of the interests of a citizen in court: the content of a representative function in civil proceedings under the new Civil Procedural Code of Ukraine

Current legislation, in some cases, uses the term "representation of a person (state bodies)", and in other cases "the representation of the interests of a citizen (state)" concerning both prosecutors and attorneys. This gives grounds to assume about of certain elements of the status of attorney and prosecutor in civil proceedings. At the same time, the CPC provides for the participation in civil legal proceedings of legal representatives - parents, adopters, guardians or other persons defined by law, which defend rights in court, freedoms and interests of minors under the age of fourteen, as well as incapacitated individuals.

The ambiguous legislative definition of the content of the representation by prosecutors and attorneys does not contribute to a unified understanding of these procedural institutions and the definition of procedural statuses and the role of these subjects in civil proceedings, therefore this gap in the science of the civil process must be filled. And therefore, the issue of representation (or protection) of a whom (person) or what (rights and interests of a person) is carried out in a civil proceeding by a prosecutor and or by attorney in the aspect of the provisions of the new CPC of Ukraine for their common understanding by scientists and practitioners and that is the objective of our article.

Thus, the new edition of the Civil Procedural Code of Ukraine, which is effective from 15.12.2017, conceptually changed the approach to the content of the representation and the status of the attorney as a representative in the civil cases, defining the representation in the court as a kind of professional legal assistance which should be carried out, in accordance to the general rule, solely by attorney (Article 15). The status of the prosecutor has not conceptually changed (Article 56).

It is argued that the purpose of representation, scholars generally consider, is provision of legal assistance to a party in the case. It is precisely this goal, which implementation of the judicial representation by attorney of the specific party of the case, as of today, is defined in Art. 15 of a new CPC. At the same time, in our opinion, the term "representation by attorney of another person" (as it is established by the Constitution and Article 64 of the new CPC), and not "interests of the person" (as it is established by the Law of Ukraine "On advocacy and advocacy activities"), which corresponds to the law-enforcement function of the person (and not his/her interests).

At the same time, the main task of a representative who has the authority to conduct a case in court is to exercise on behalf of the person, which he/she represents, his/her procedural rights and obligations (Part 1, Article 64 of the new CPC).

At the same time, the procedural activity in the civil proceedings of the prosecutor is not covered by the above-mentioned purpose, and therefore it is not enough to associate it with the representation or functions of the representative (or the legal successor) not enough arguments. Therefore, the participation of the prosecutor in a civil case should be considered not through representation, but through forms of participation, each of which separately and collectively should disclose the legal nature of the procedural activities of the prosecutor in civil proceedings. Moreover, from the analysis of the provisions of Art. 23 of the Law of Ukraine "On Prosecutor's Office", it follows that the functions of the prosecutor in civil proceedings for their purpose are most similar to the functions of the legal representative of young people under the age of fourteen, as well as incapacitated individuals which are not "represented", but "protected" in court by their parents, adopters, guardians or other persons, determined by law (Article 59 of the new CPC). In other words, the prosecutor actually replaces the legal representatives of these persons in civil proceedings. And therefore, it is concluded that the prosecutor in civil legal proceedings does not carry out representation, namely the protection of the rights and interests of the individuals.

The same conclusion regarding the procedural activity of the prosecutor in civil legal proceedings can also be made when representing the interests of the state in court. Therefore, in order to clearly distinguish not only the status but also the nature (content and purpose) of the procedural activity of the prosecutor in a civil case from the activities of the attorney (as a representative), it would be advisable to use another terminology, replacing the definition of the function of representation of the interests of a citizen or state in the court on the function of protecting rights and interests of a person, general interests of society and the state, as it follows directly from the provisions of Art. 1 of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" and more comprehensively characterizes the procedural activity of the prosecutor within the framework of civil proceedings as an independent public activity of the prosecutor deprived of the functions of the classical judicial representation.

Keywords: civil process, civil legal proceedings, new CPC, prosecutor, attorney, representative, representation, defense, rights, interests, citizen, state, civil case.

УДК 346.9

П. С. БОРЦЕВИЧ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАТУСУ СВІДКА В ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Досліджено аспекти правового статусу свідка в господарському процесі. Проведено аналіз оновленої редакції Господарського процесуального кодексу України щодо умов участі свідка в господарському процесі та висвітлені аспекти використання показань свідка в якості доказів. Відзначається важливість участі свідка в господарському процесі та використання його показань в якості доказів. Звернено увагу на обмеженість показань свідка в можливості їх застосування в господарському судочинстві, враховуючи спе-

© *БОРЦЕВИЧ* Павло Святославович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри фінансового права та фіскального адміністрування Національної академії внутрішніх справ

цифіку здійснення господарської діяльності із застосуванням виключно документального способу її оформлення та підтвердження.

Ключові слова: свідок, показання свідка, господарський процес, господарська діяльність.

Борцевич П.С. Правовые основы статуса свидетеля в хозяйственном процессе

Исследованы аспекты правового статуса свидетеля в хозяйственном процессе. Проведен анализ обновленной редакции Хозяйственного процессуального кодекса Украины касаясь условий участия свидетеля в хозяйственном процессе и освещены аспекты использования свидетельских показаний в качестве доказательств. Отмечается важность участия свидетеля в хозяйственном процессе и использование его показаний в качестве доказательств. Обращено внимание на ограниченность свидетельских показаний в возможности их использования в хозяйственном судопроизводстве, учитывая специфику осуществления хозяйственной деятельности с использованием исключительно документального способа ее оформления и подтверждения.

Ключевые слова: свидетель, свидетельские показания, хозяйственный процесс, хозяйственная деятельность.

Bortsevych Pavlo. Legal basis for the status of a witness in economic litigation

The article researched the aspects of the legal status of a witness in the economic litigation. The analysis of the revised version of the Commercial Procedural Code of Ukraine concerning the conditions for the participation of a witness in the economic litigation and the aspects of using witness testimony as evidence are analyzed. The conclusions indicate the importance of the participation of a witness in the economic litigation and use of his testimony as evidence. At the same time, attention was drawn to the limited testimony of the witness in the possibility of their application in economic litigation, taking into account the specifics of economic activity, using only the documentary method of its registration and confirmation.

Keywords: witness, testimony, economic litigation, economic activity.

Проведення судової реформи в Україні обумовило прийняття в 2017 році Верховною Радою України Закону України «Про внесення

змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким Господарський процесуальний кодекс України викладений в новій редакції. Вказана редакція Господарського процесуального кодексу України містить багато новел, серед яких важливе місце займають положення, якими визначено правовий статус свідка та його показань як доказів у справі.

Необхідно зазначити, що проблематика статусу свідка в господарському процесі залишається недостатньою висвітленою. В основному, предметом дослідження вчених були аспекти участі свідка в кримінальному та цивільному процесах. Лише окремі дослідження вчених, зокрема Т. Абової, О. Бабанко, І. Гуменної¹, П. Карпечкіна², Г. Лисенко³, К. Краснової, П. Лютикова⁴, Р. Марченка⁵, В. Молчанова, Д. Притики, Т. Степанової⁶, В. Сухоноса, М. Треушнікова присвячені безпосередньо проблемі доказів свідка в господарському процесі. Це пояснюється тим, що з моменту прийняття Господарського процесуального кодексу України в 1991 році і до нашого часу свідок не входив до кола учасників господарського процесу, а його показання не вважались доказами. З огляду на це, актуальним є дослідження правових засад участі свідка в господарському процесі на підставі положень оновленої редакції Господарського процесуального кодексу України.

Визначення поняття «свідок» передбачено статтею 66 Господарського процесуального кодексу України в новій редакції. Відповідно до положень зазначеної статті свідком може бути будь-яка дієздатна фізична особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи.

Свідок відповідно до положень Господарського процесуального кодексу України наділений процесуальними правами та процесуальними обов'язками. До процесуальних прав свідка належать: право давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань

у випадках, встановлених законом, а також право на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду⁷.

Відповідно до статті 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом⁸.

Зазначене конституційне положення знайшло своє відображення в статті 68 Господарського процесуального кодексу України, відповідно до якої свідок має право відмовитися від давання показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів. Свідок, який з'явився на вимогу суду та відмовляється давати показання, зобов'язаний повідомити причини відмови.

До процесуальних обов'язків свідка належить його зобов'язання з'явитися до суду за його викликом у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини.

Положеннями Господарського процесуального кодексу України передбачена можливість участі свідка у режимі відеоконференції у разі відсутності заперечень учасників справи, та незалежно від заперечень учасників справи, якщо свідок не може з'явитися до суду через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин.

Важливе значення для з'ясування процесуального становища свідка в господарському процесі має аналіз положень Господарського процесуального кодексу України, якими визначено поняття показань свідка, їх порядок та умови отримання, а також їх місце серед інших доказів в господарському процесі.

Варто зазначити, що у зв'язку з визначенням в оновленій редакції Господарського процесуального кодексу України свідка як одного з учасників судового процесу одночасно були внесені зміни до положень вказаного кодексу, якими врегульовані питання доказів та

доказування в господарському процесі. Так, на даний час відповідно до статті 73 Господарського процесуального кодексу України, доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами:

- 1) письмовими, речовими і електронними доказами;
- 2) висновками експертів;
- 3) показаннями свідків.

Відповідно до статті 87 Господарського процесуального кодексу України, показання свідка - це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи.

На відміну від кримінального процесу, в якому допустиме показання з чужих слів, тобто висловлювання, здійснене в усній, письмовій або іншій формі, щодо певного факту, яке ґрунтується на поясненні іншої особи⁹, такі показання в господарському судочинстві не можуть визнаватися, як доказ, також не можуть бути визнані доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини.

Суд повинен встановити належність та допустимість доказів. Статтею 76 Господарського процесуального кодексу України визначено, що належними є докази, на підставі яких можна встановити обставини, які входять в предмет доказування. Суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування.

Досліджуючи правові засади регламентації показів свідка в господарському процесі, необхідно вказати на те, що крім належності доказів важливе значення для того щоб ті чи інші дані вважались доказом є їх відповідність на предмет допустимості. Відповідно до статті 77 Господарського процесуального кодексу України обставини, які відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. Докази, одержані з порушенням закону, судом не приймаються. Варто вказати на те, що ознака допустимості є визначальною для того, щоб докази свідків вважа-

лись доказами в господарському процесі. Це обумовлено специфікою здійснення суб'єктами господарювання своєї діяльності, яка відповідно до чинного законодавства України, в основному, повинна підтверджуватись відповідними документами, зокрема первинними бухгалтерськими документами. У зв'язу з чим, довгий час показання свідків не могли вважатись доказами в господарському судочинстві. В певній мірі зазначене твердження знайшло своє відображення і в оновленій редакції Господарського процесуального кодексу України в статті 87, відповідно до якої не можуть на підставі показань свідків встановлюватись обставини (факти), які відповідно до законодавства або звичаїв ділового обороту відображаються (обліковуються) у відповідних документах.

Статтею 42 Господарського процесуального кодексу України передбачено, що за введення суду в оману, щодо фактичних обставин справи, винні особи несуть відповідальність, встановлену законом. В ухвалі про виклик свідка суд попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання. Перед допитом свідка головуєчий встановлює його особу, а також попереджає його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань. Це має на меті забезпечити надання достовірних показань від свідка та запобігти введення суду в оману під загрозою кримінальної відповідальності передбаченої за завідомо неправдиве показання свідка або за відмову свідка від давання показань.

В оновленій редакції Господарського процесуального кодексу України встановлений порядок виклику свідка для надання ним показань, описаний порядок допиту свідків та передбачені наслідки неявки свідка в судове засідання. Також, передбачена можливість допиту сторін, третіх осіб, їх представників як свідків якщо обставини, викладені ним у заяві свідка, суперечать іншим доказам або викликають у суду сумнів щодо їх достовірності.

Аналізуючи правові засади використання показань свідків в якості доказів, необхідно вказати на передбачену Господарським процесуальним кодексом України можливість проведення письмо-

вого опитування учасників справи як свідків. Варто зазначити, що в попередній редакції Господарського процесуального кодексу України в якості доказів могли бути використані пояснення сторін та їх представників. Натомість, в оновленій редакції Господарського процесуального кодексу України сторони та представники сторін можуть бути допитані як свідки. Зважаючи на кримінальну відповідальність свідка за дачу завідомо неправдивих показань, законодавець таким чином зобов'язав учасників господарського процесу зважено та відповідально ставитись до розгляду справи в суді. Так, відповідно до статті 90 Господарського процесуального кодексу України учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи або у додатку до неї не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. Учасник справи, якому поставлено питання іншим учасником справи, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. На запитання до учасника справи, який є юридичною особою, відповіді надає її керівник або інша посадова особа за його дорученням. Відповіді на запитання подаються до суду учасником справи - фізичною особою, керівником або іншою посадовою особою юридичної особи у формі заяви свідка не пізніше як за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справі, що розглядається в порядку спрощеного провадження, за п'ять днів до першого судового засідання. Копія такої заяви свідка у той самий строк надсилається учаснику справи, який поставив письмові запитання. Якщо поставлене запитання пов'язане з наданням доказів, що підтверджують відповідні обставини, учасник справи разом із заявою свідка надає такі докази. Учасник справи має право відмовитися від надання відповіді на поставлені запитання: з підстав, визначених статтями 67, 68 Господарського процесуального кодексу України; якщо поставлене запитання не стосується обставин, що мають значення для справи; якщо учасником справи поставлено більше десяти запитань. За наявності підстав для відмови від відповіді учасник справи повинен повідомити про відмову іншого учасника та суд у строк для надання відповіді на запитання. Суд за клопотанням іншого учас-

ника справи може визнати підстави для відмови відсутніми та зобов'язати учасника справи надати відповідь.

В оновленій редакції Господарського процесуального кодексу України встановлений порядок допиту свідків. Перед допитом свідка головуєчий встановлює його особу, а також попереджає його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань. При допиті свідка першою ставить питання особа, за заявою якої викликано свідка, а потім інші учасники справи в черговості, встановленій Господарським процесуальним кодексом України. Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити свідкові питання в будь-який час його допиту. Кожний допитаний свідок залишається в залі судового засідання до закінчення розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін. Свідок може бути допитаний повторно або одночасно з іншим свідком для з'ясування причин розходжень його показань з показаннями інших свідків. Свідок, який не може прибути у судове засідання внаслідок хвороби, старості, інвалідності або з інших поважних причин, допитується судом у місці його проживання (перебування).

Допит свідка здійснюється тільки за ухвалою суду у випадках, встановлених Господарським процесуальним кодексом України. Кожний свідок допитується окремо. Свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи.

Відповідно до статті 203 Господарського процесуального кодексу України у разі неявки в судове засідання свідка суд заслуховує думку учасників справи про можливість розгляду справи за відсутності свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, які не з'явилися, та постановляє ухвалу про продовження судового розгляду або про відкладення розгляду справи. Одночасно суд вирішує питання про відповідальність особи, яка не з'явилася.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок про те, що запровадження змінами до Господарського процесуального кодексу

України інституту свідків суттєво може вплинути на розгляд господарських спорів в судах. Це вимагатиме від учасників судової справи більш ретельної підготовки у відстоюванні власної позиції, зважаючи на можливість використання показань свідків як доказів у справі та можливості допиту учасників справи в якості свідків.

Аналіз положень оновленої редакції Господарського процесуального кодексу України в частині правового статусу свідка дає можливість стверджувати про наявність у нього достатнього обсягу прав, що дозволяє йому бути самостійною процесуальною особою.

Показання свідків, будучи окремими доказами, можуть сприяти встановленню істини у справі. Разом з тим, очевидним є їх обмеженість в можливості застосування в господарському судочинстві, враховуючи специфіку здійснення господарської діяльності із застосуванням виключно документального способу її оформлення та підтвердження.

1. *Гуменна І.* Впровадження інституту свідка у господарський процес України // SLA law firm. 2014. URL: <http://semperlegal.com/ua/novosti/publikatsii/121-vprovadzhennya-institutu-svidkivu-gospodarskij-protses-ukrajini.html>. 2. *Карпечкін П.* Докази та доказування в господарському процесі // Вісник прокуратури. 2012. № 1(127). С. 104–118. 3. *Лисенко Г.* Докази та засоби доказування у цивільному судочинстві: аспекти, актуальні питання, суперечки. URL: http://advokatlysenko.io.ua/s387721/dokazi_ta_zasobi_dokazuvannya_v_civilnomu_sudochinstvi_aspekti_aktualni_pitannya_superechki. 4. *Марченко Р.* До питання про правову природу доказів на практиці показань свідка // Підприємництво, господарство, право. 2011. № 7. С. 22–25. 5. *Лютиков П. С., Краснова К. В.* Показання свідка в господарському процесі: вкотре про необхідність оновлення засобів доказування // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Серія Право. Випб 34. Т. 1. С. 148-152. 6. *Степанова Т.* Свідок як засіб доказування у господарському процесі України // Вісник господарського судочинства. 2003. № 1. С. 168–172. 7. *Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII.* URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page>. 8. *Конституція України від*

28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. 9. Лисенко Г. Цит. праця.

Bortsevych Pavlo. Legal basis for the status of a witness in economic litigation

The article draws attention to the fact that the conduct of judicial reform in Ukraine was conditioned by the adoption in 2017 by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Law of Ukraine "On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Justice of Ukraine and other legislative acts". The procedural code of Ukraine is set out in the new edition. The aforementioned version of the Commercial Procedural Code of Ukraine contains many articles, among which an important place is taken by the provisions that determine the legal status of the witness and his testimony as evidence in the case.

It should be noted that the issue of the status of a witness in the economic litigation remains insufficiently highlighted. In the main, the subject of research of scientists was the aspects of witness participation in criminal and civil litigations. Only individual studies of domestic scientists, devoted directly to the problem of evidence of the witness in the economic litigation.

The definition of the concept of "witness" is provided in Article 66 of the Commercial Procedural Code of Ukraine in the new wording. In accordance with the provisions of the said article, a witness can be any capable natural person who knows any circumstances relevant to the case.

A witness in accordance with the provisions of the Commercial Procedural Code of Ukraine has procedural rights and procedural obligations. The procedural rights of the witness include: the right to give testimony in the native language or the language in which he owns, to use written records, to refuse to testify in cases established by law, as well as the right to compensation for expenses incurred in summoning a court.

The conclusions indicate that the witness has a sufficient amount of rights that allows him to be an independent procedural person.

The testimony of witnesses, as separate evidence, can help to establish the truth in the case. At the same time, it is obvious that they are limited in the possibility of

applying in economic litigation, taking into account the specifics of economic activity, using only the documentary method of its registration and confirmation.

Keywords: witness, testimony, economic litigation, economic activity.

УДК 347.15/18

О. М. СОКОЛОВ

СТАТУС ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано нормативно-правові акти, які регулюють відносини за участю переміщених осіб. Сконцентровано увагу на тому, які саме особи підпадають під цю категорію та який обсяг цивільної правосуб'єктності вони мають. Запропоновано розглядати механізм виникнення цивільно-правового статусу внутрішньо переміщеної особи за допомогою фактичного складу.

Ключові слова: переміщені особи, біженець, переселенець, правоздатність.

Соколов А.М. Статус внутренне перемещенных лиц: гражданско-правовой аспект

Проанализированы нормативно-правовые акты, регулирующие отношения с участием перемещенных лиц. Сконцентрировано внимание на том, какие именно лица подпадают под эту категорию и какой объем гражданской правосубъектности они имеют. Предложено рассматривать механизм возникновения гражданско-правового статуса внутренне перемещенного лица с помощью фактического состава.

Ключевые слова: перемещенные лица, беженец, переселенец, правоспособность.

Sokolov Oleksii. Status of internally displaced persons: civil aspects

In the article were analyzed legal acts that regulating relations with the participation of displaced persons. The focus is based what particular individuals fall into this category and what volumes of civil legal personality they have. It is proposed to consider the mechanism of occurrence of the civil status of internally displaced person by means of the actual composition.

Keywords: *displaced persons, refugee, immigrant, legal capacity.*

Питання щодо правового статусу, прав та обов'язків осіб, які вимушені залишити місця проживання внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та обставин, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції на території України (вимушені переселенці з Луганської та Донецької областей), має неабияку актуальність на сьогодні.

Слушною є думка К.О. Крахмальової, що проведення наукових досліджень правового статусу внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) є досить нагальною справою сучасної науки, оскільки попереджувальний механізм правового регулювання є набагато ефективнішим за респонсивний, коли розробка відповідного нормативно-правового забезпечення на базі напрацьованих наукових ідей починається не як відповідь на кризові явища в державі і суспільстві, а заздалегідь, що дозволяє державним органам оперативніше реагувати на них¹.

Дослідженням проблем захисту цивільних прав громадян, у тому числі прав внутрішньо переміщених осіб, займались чимало вітчизняних дослідників, зокрема І.В. Жилінкова, В.І. Борисова, Х.В. Майкрут, О.І. Мацегорін, О.Б. Ольшанецька, І.В. Спасибо-Фатєєва, Н.В. Троцюк, В.Л. Яроцький, Т.М. Ярова та інші. Утім сьогодні не існує однозначного наукового погляду щодо певних аспектів захисту майнових та громадянських прав ВПО, у зв'язку з чим вони потребують додаткового вивчення та вироблення шляхів їх вирішення на практиці.

Цивільно-правове забезпечення статусу такої особливої категорії осіб, як внутрішньо переміщені особи в Україні, донедавна не

було предметом комплексних наукових досліджень через те, що це питання є відносно новим для нашої держави, а його актуалізація відбулась вже після окупації Криму і дестабілізації ситуації на сході України. Разом із тим, практичне вирішення означеної проблеми сьогодні безпосередньо зачіпає значну кількість осіб в Україні, а, отже, існує суспільний запит на такі дослідження.

Для визначення поняття цивільно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб, його складових, в нагоді можуть стати дослідження загальних питань правового і цивільно-правового статусу особи та цивільно-правового статусу інших категорій осіб, чий правовий статус має подібну структуру (йдеться про те, що правовий статус внутрішньо переміщених осіб дворівневий: є загальні права і обов'язки, які вони мають як громадяни України або особи, що постійно і на законних підставах проживають на її території, а є спеціальні, зумовлені фактом їх внутрішнього переміщення)².

З таких позицій цивільно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб слід розглядати як такий, що ґрунтується на правовому регулюванні міграційних процесів, цивільно-правовому і міжнародно-правовому регулюванні статусу біженців із певними застереженнями та з урахуванням особливостей, властивих лише внутрішньо переміщеним особам.

За загальним правилом, правовий статус фізичних осіб є сукупністю правових елементів, які надають фізичній особі певні можливості та покладають на неї коло обов'язків. У свою чергу, цивільно-правовий статус фізичних осіб є сукупністю цивільно-правових норм, що забезпечує участь фізичних осіб у цивільних правовідносинах. Саме вона визначає правовий стан фізичної особи, який включає в себе і її правові зв'язки.

Отже, під цивільно-правовим статусом внутрішньо переміщеної особи слід розуміти сукупність норм права, які виокремлюють таку особу як учасника цивільних відносин.

У літературі правовий статус особи поділяють на загальний та спеціальний³. М. А. Бояринцева зазначає, що загальний правовий статус особи – це стабільний, визначений і однаковий для всіх ста-

тус, закріплений у Конституції та законах, в той час як спеціальний правовий статус (яких одна особа може мати декілька одночасно) є тимчасовим і це статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відокремленої за певним юридико-значущим началом, який наділений спеціальними, додатковими правами і обов'язками, обумовлений особливостями становища особи і потребами її функціональної спеціальної активності, є спільним для певного кола осіб⁴. При цьому іноді спеціальний правовий статус доповнює загальний, впливає, змінює чи обмежує його⁵.

Визначаючи загальний правовий статус особи, зауважимо, що всі громадяни та особи, які на законних підставах перебувають на території України наділені загальним правовим статусом, оскільки мають рівні права і в рівній мірі несуть обов'язки. Зі свого боку така категорія як ВПО наділяються спеціальним правовим статусом, бо, по-перше, набуває його не на постійній основі, а на час існування відповідних підстав, а по-друге, у зв'язку з відповідними підставами коло прав ВПО є розширеним, порівняно з іншими особами. Саме тому означені особливості є визначальними при характеристиці цивільно-правового статусу ВПО.

Стаття 21 Конституції України проголошує, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними⁶. Тобто усі фізичні особи є рівними у своїй здатності мати права й обов'язки. Виходячи з того, що цивільно-правовий статус фізичної особи, як учасника правовідносин складають правосуб'єктність, права, свободи, обов'язки, гарантії та юридична відповідальність, на державу покладається обов'язок по забезпеченню фізичних осіб можливістю набувати таких прав, а також бути носієм суб'єктивних цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх.

До нормативно-правових актів, що визначають цивільно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб слід віднести Конституцію України, Цивільний кодекс України, Цивільно-процесуальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених

осіб», «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу» тощо.

У науковій літературі зустрічається одразу декілька синонімічних понять, які застосовуються до досліджуваної категорії осіб: «внутрішній мігрант», «внутрішній біженець», «вимушений мігрант», «переселенець», «вимушений переселенець». Однак у міжнародному праві єдиним загально визнаним терміном, що застосовуються до них, є внутрішньо переміщені особи (ВПО). Вирізняються дві категорії внутрішньо переміщених осіб: особи, які були вимушені залишити країни походження або місце постійного мешкання, перетнули державний кордон, опинилися у становищі, подібному до становища біженців, але залишилися під захистом свого уряду; особи, котрі, хоча й залишилися в межах кордонів своїх країн, але були вимушені покинути місця свого постійного мешкання, або припинити звичайну економічну діяльність через те, що їхнє життя, безпека або свобода опинилися під загрозою внаслідок насильства, збройного конфлікту або внутрішнього безладдя⁷.

У 1998 р. структури ООН схвалили Керівні принципи з питання переміщення осіб всередині країни⁸. Ці принципи не є обов'язковим правовим документом, проте засновані на нормах міжнародного права, передусім таких, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про статус біженців. Керівні принципи деталізують положення названих актів, які відповідають специфічним потребам внутрішньо переміщених осіб, і пояснюють, як необхідно їх застосовувати в умовах внутрішніх недобровільних переміщень.

Згідно з Керівними принципами з питань щодо переміщення осіб всередині країни, внутрішньо переміщені особи – це особи або групи осіб яких змусили рятуватися втечею, або які залишили свої домівки чи місця звичайного проживання в результаті або з метою

уникнення наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха, та які не перетинали міжнародно-визнаних кордонів держави⁹.

Аналізуючи зміст положень Принципів можна зробити висновок, що вони передбачають допомогу при переміщенні, гарантії безпечного повернення, переселення та реінтеграції, а також визначають гарантії, що мають надаватися на всіх фазах процесу, або специфічні для кожної з них. Внутрішньо переміщені особи мають право на достатній життєвий рівень. Їм має бути забезпечено доступ до продуктів харчування, тимчасового житла, необхідного одягу та базових медичних послуг, а за потреби – до психологічної та соціальної допомоги. Незаперечним їх правом є також доступ до освіти. Влада повинна сприяти поверненню ВПО їхнього майна, а якщо це неможливо – надавати відповідну компенсацію¹⁰.

Серед основних принципів, які спрямовані на визначення цивільно-правового статусу ВПО, слід виокремити такі: внутрішньо переміщені особи мають такий же рівень правоздатності як і інші громадяни країни; кожна людина має право на захист від свавільного переміщення з його чи її будинку або місця постійного проживання; кожна людина має право на повагу до її гідності, а також на фізичну, психічну і моральну недоторканність; кожна внутрішньо переміщена особа має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання; усі внутрішньо переміщені особи мають право на достатній рівень життя, що включає в себе доступ до основних продуктів харчування та питної води, базового притулку та житла, належного одягу, основних медичних послуг та оздоровлення; кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності; ніхто не має бути безпідставно позбавлений майна та власності¹¹.

Отже, хоча Керівні принципи і не є загальнообов'язковими правилами поведінки, однак вони містять положення, яких повинні дотримуватися держави у своїй політиці щодо забезпечення прав та свобод ВПО. Виходячи з того, що принципи – це керівні начала,

тобто положення, на підставі яких повинно ґрунтуватися певне правило (поведінки), ми припускаємо, що нормативно-правові акти, які приймаються у державі та регулюють відповідні правовідносини за участю ВПО повинні узгоджуватися з Керівними принципами, тобто ґрунтуватися на них.

Зі свого боку національне законодавство закріпило поняття внутрішньо переміщеної особи у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Відповідно до ч. 1 ст. 1 означеного Закону під внутрішньо переміщеною особою розуміється громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру¹².

З точки зору міжнародної спільноти категорія ВПО відноситься до особливо вразливої та потребує захисту і гуманітарної допомоги, такий обов'язок по гарантуванню їхніх прав покладено на публічну владу. Після вимушеного переміщення особи на державу покладатиметься обов'язок по задоволенню її основоположних прав, а саме: на житло (тимчасове), харчування, доступ до соціальних послуг, працевлаштування, медичну допомогу тощо. Як зазначає Я.О. Грабова, до особливих прав, передбачених для внутрішньо переміщених осіб відноситься право на захист від примусового переміщення або примусового повернення на покинуте місце проживання, право на достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території їх покинутого місця проживання, а також місця їх тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля, забезпечення прав і свобод; створення належних умов для їх постійного чи тимчасового проживання; забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести

місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено; сприяння у переміщенні їх рухомого майна; сприяння у поверненні на попереднє постійне місце проживання; забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством; надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я; влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади; отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування; проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання за місцем перебування; безкоштовний проїзд для повернення до свого покинутого постійного місця проживання в усіх видах громадського транспорту у разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення; отримання гуманітарної та благодійної допомоги¹³.

Аналіз змісту нормативно-правових актів дає можливість зробити висновок, що самого переміщення (переїзду) особи з однієї місцевості до іншої недостатньо. Як зазначав В. Б. Ісаков, для виникнення деяких цивільних правовідносин існування одиничного факту не достатньо, потрібна наявність фактичного складу, тобто сукупність декількох юридичних фактів¹⁴. У випадку з ВПО, поперше, потрібно щоб існували певні обставини, які змусили особу покинути своє місце проживання (наприклад, воєнні дії, стихійні лиха, аварії техногенного або природного характеру тощо); подруге, факт переміщення повинен бути засвідченим з боку держави, тобто переїжджаючи на іншу місцевість такі особи повинні стати на облік та отримати відповідний документ, який засвідчить виникнення особливого правового статусу у такої особи.

Для того, щоб така особа змогла реалізувати комплекс прав, що надається державою, їй необхідно підтвердити факт внутрішнього переміщення шляхом оформлення довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Про що, зокрема, йде мова у ст. 4 закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених

осіб». Зі свого боку Керівні принципи з питань переміщення осіб всередині країни містять положення про те, що державна влада зобов'язана видавати внутрішньо переміщеним особам всі документи, необхідні для визнання і реалізації їхніх прав, спростити заміну втрачених документів, не вимагати повернення в місця попереднього проживання за залишеними там документами.

Порядок взяття на облік як ВПО регламентований у означеному Законі, який визначає, що для отримання довідки внутрішньо переміщена особа має звернутися до структурного підрозділу місцевої державної адміністрації з питань соціального захисту населення за місцем фактичного проживання із заявою про отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Заява внутрішньо переміщеною особою подається особисто, а дітьми, дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, недієздатними особами або особами, дієздатність яких обмежено, – через законного представника. У разі відсутності законного представника у дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, або якщо діти прибувають без супроводження, таку заяву від їх імені подають органи опіки та піклування, що розташовані за місцем виявлення таких дітей¹⁵.

Таким чином, для надання особі статусу внутрішньо переміщеної необхідно, щоб така особа покинула місце свого постійного проживання через підстави, які загрожували її життю та здоров'ю та до яких законодавець відніс воєнні дії, аварії техногенного та природного характеру тощо. Це є першою підставою для можливості надання статусу ВПО. Наступним фактом у цьому складі є надання особливого правового статусу особі через її звернення до компетентних органів для отримання довідки внутрішньо переміщеної особи, видання якої і засвідчує факт внутрішнього переміщення особи та надання їй особливого правового статусу.

Отримання відповідного підтверджуючого документа надає внутрішньо переміщеній особі ряд можливостей, до яких, зокрема, можна віднести: право на отримання відшкодування за понесенні витрати на проживання; право на отримання пенсії за віком та ін.

Як показує практика, доволі часто права ВПО зазнають порушень з боку органів державної влади внаслідок вчинення неправомірних дій. Наприклад, Сумський районний суд Сумської області, розглянув справу за позовом внутрішньо переміщеної особи до органу соціального захисту населення Сумської районної державної адміністрації. Позовні вимоги полягали у тому, що позивач у зв'язку із активізацією бойових дій у місці його постійного проживання, був змушений його покинути. На новому місці проживання він був взятий на облік як внутрішньо переміщена особа. Однак, через деякий час йому стало відомо, що довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи була скасована.

Суд звернув увагу, що ч. 1 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» містить вичерпний перелік підстав для скасування дії довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи та внесення відомостей про це в Єдину інформаційну базу даних про внутрішньо переміщених осіб. Жодної з підстав передбачених у цьому законі не було. При сукупності дослідження усіх фактичних даних по справі суд дійшов висновку про задоволення позовних вимог позивача та визнав дії відповідача по справі протиправними¹⁶.

Таким чином, цивільно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб можна визначити як систему законодавчо закріплених прав, свобод, законних інтересів та обов'язків і відповідальності осіб, які постійно проживають на території України та які у силу певних життєвих обставин були змушені покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Однак, незважаючи на те, що законодавець надав особливий правовий статус внутрішньо переміщеним особам, закріпивши його на нормативному рівні, залишилося безліч питань, які не мають однозначного вирішення (наприклад, механізм захисту порушених прав внутрішньо переміщених осіб тощо), що і зумовлює необхід-

ність подальших досліджень з метою напрацювання єдиних теоретичних та практичних позицій.

1. *Крахмальова К.О.* Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.07. Київ, 2017. С. 35. 2. *Бояринцева М. А.* Особливості спеціального адміністративно-правового статусу громадянина України // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. 2003. № 19. С. 201. 3. *Плугатар Т.* Деякі аспекти адміністративно-правового статусу прав і свобод громадян // Вісник Академії управління МВС. 2010. № 2 (14). С. 105. 4. *Бояринцева М. А.* Цит. праця. С. 201. 5. *Плугатар Т.* Цит. праця. С. 105. 6. *Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР* // ВВР України. 1996. № 30. Ст. 141. 7. *Гудвін-Гілл Г.С.* Статус біженця в міжнародному праві. Москва, 1997. С. 25. 8. *Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення.* URL: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/317/UN%20Guiding%20Principles%20on%20Internal%20Displacement.pdf>. 9. Там само. 10. *Малиновська А.О.* Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду // Анотація // Соціальна політика. № 9. С. 15. 11. *Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення.* URL: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/317/UN%20Guiding%20Principles%20on%20Internal%20Displacement.pdf>. 12. *Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII* // ВВР України. 2015. № 1. Ст. 1. 13. *Грабова Я.О.* Конституційно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб в Україні // Митна справа. № 2 (98). 2015. С. 49. 14. *Исаков В.Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов: Изд. Саратовского университета, 1980. С. 47. 15. *Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII* // ВВР України. 2015. № 1. Ст. 1. 16. *Рішення Сумського районного суду Сумської області від 18 січня 2018 р. по справі № 587/3359/17.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71682219>.

Sokolov Oleksii. Status of internally displaced persons: civil aspects

In the article were analyzed legal acts that regulating relations with the participation of displaced persons. The focus is based what particular individuals fall into

this category and what volumes of civil legal personality they have. It is proposed to consider the mechanism of occurrence of the civil status of internally displaced person by means of the actual composition.

The civil status of internally displaced persons should be considered as based on the legal regulation of migration processes, civil law and international legal regulation of the status of refugees with certain reservations and taking into account peculiarities inherent only to internally displaced persons.

In defining the general legal status of a person, it should be noted that all citizens and persons legally residing in Ukraine have a general legal status, since they have equal rights and are equally responsible. In another hand, such a category as internally displaced persons is granted a special legal status, because, first, it acquires it not on a permanent basis, but at the time of existence of the appropriate grounds, and secondly, due to the relevant grounds, the circle of the rights of the internally displaced persons is expanded, compared to other people. That is why these features are crucial in characterizing the civil status of internally displaced persons.

The civil status of internally displaced persons can be defined as a system of legally established rights, freedoms, legal interests and responsibilities and responsibilities of persons who permanently reside in Ukraine and who, due to certain circumstances, were forced to leave their place of residence as a result or from the purpose of avoiding the negative consequences of armed conflict, temporary occupation, widespread manifestations of violence, massive violations of human rights and natural or man-made emergencies.

The regulation of the civil status of displaced persons is largely due to the existence of international legal acts to regulate relations in this area. The laws and regulations in Ukraine that have largely taken into account those democratic provisions to ensure the rights and obligations of the specified category of persons.

Keywords: displaced persons, refugee, immigrant, legal capacity.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 347.135.22

О. В. ЗІНЧЕНКО

**ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИПТОВАЛЮТ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ**

Досліджується сучасна проблематика функціонування криптовалют. У світлі підвищеного інтересу до криптовалют дедалі більшої актуальності набувають питання щодо їх правової природи.

Автор робить висновок, що розвиток криптовалют зупинити неможливо, цей процес слід переводити в правове поле, забезпечивши відповідну законодавчу базу.

Основна проблема регулювання криптовалюти у світі полягає в тому, що криптовалюта і діяльність, пов'язана з нею, виходять за рамки будь-якої юрисдикції.

***Ключові слова:** віртуальна валюта, криптовалюта, грошовий сурогат, законодавство, смарт-контракти.*

Зинченко О.В. Функционирование криптовалют: проблемы теории и практики

Исследуется современная проблематика функционирования криптовалют. В свете повышенного интереса к криптовалютам все большую актуальность приобретают вопросы их правовой природы.

© ЗІНЧЕНКО Ольга Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент Київського університету туризму, економіки і права

Автор делает вывод, что развитие криптовалют остановить невозможно, этот процесс следует переводить в правовое поле, обеспечив соответствующую законодательную базу.

Основная проблема регулирования криптовалюты в мире заключается в том, что криптовалюта и деятельность, связанная с ней, выходят за рамки любой юрисдикции.

Ключевые слова: виртуальная валюта, криптовалюта, денежный суррогат, законодательство, смарт-контракты.

Zinchenko Olga. Cryptocurrency functioning: theory and practice problems

Current problematics of cryptocurrency functioning is investigated. Legal nature of cryptocurrency is becoming more popular due to increased interest to cryptocurrency.

Author concludes that the cryptocurrency development can not be stopped, this process shall be directed to the legal field providing efficient legislative basis.

The main world problem in cryptocurrency regulation is that cryptocurrency and connected activity is beyond any jurisdiction.

Keywords: virtual currency, cryptocurrency, quasi-money, legislation, smart-contracts.

Сьогодні українське суспільство відчуває кризу довіри громадськості до того, як ведуться дані в окремих реєстрах: чи не змінюються вони таємно, чи немає зловживань з боку чиновників. Протягом життя ми всі стикаємося з різними ситуаціями, коли вимушені довіряти третій стороні, – банкам, нотаріусам, державі. У даному випадку мова йде, зокрема, стосовно таких дій як реєстрація прав на рухоме і нерухоме майно, реєстрація підприємницької діяльності, реєстрація народження дитини чи отримання особою паспорту тощо. Декотрі з цих функцій з часом можна буде передати прозорій технології, яка виключає ризик людського фактору завдяки інноваційному способу зберігання та накопичення даних, унеможливаючи внесення інформації заднім числом. Таке технічне рішення кардинально змінює основні

підходи до здійснення смарт-контрактів, онлайн-аукціонів, забезпечуючи учасникам максимальний доступ до інформації та захист даних.

Слід відзначити, що концепція з автоматизації декотрих ринкових відносин (зокрема аукціонів) за допомогою обчислювальних машин з'явилася в середині 70-х років минулого століття¹. З 1994 року американським ученим Ніком Сабо у правове поле було введено смарт-контракт (розумний контракт)² – комп'ютеризований протокол трансакцій, мета якого відповідає загальноприйнятим умовам договорів (наприклад, щодо оплати, забезпечення, конфіденційності, примусу тощо)³. Таким чином, смарт-контракт є комп'ютерним алгоритмом, котрий призначений для укладення і підтримки комерційних контрактів за допомогою технології блокчейн. Він задовольняє економічні аспекти договору: знижує втрати від шахрайства, витрати на укладення та виконання договору тощо.

Інноваційна технологія блокчейн на сучасному етапі вдосконалення мов програмування дістала поширення у багатьох сферах суспільства. Варто відмітити, що ця технологія є підґрунтям різноманітної кількості технологічних розробок, зокрема таких як діяльність у сфері криптографії, криптовалюти, так і застосування у державній сфері управління по всьому світу.

Нещодавно, за підтримки Міністерства юстиції України, було створено Систему електронних торгів арештованим майном (СЕТАМ), котра першою у світі перейшла на криптографічну технологію захисту і зберігання даних. СЕТАМ став пілотним проектом у впровадженні технології блокчейну в Україні на державному рівні. Окрім СЕТАМ, технологія блокчейн є доречною для роботи Реєстру речових прав на нерухоме майно та Державного земельного кадастру України. Запровадження технології блокчейну у практичній діяльності, на думку фахівців, виключає можливість зловживання цими реєстрами⁴. Тобто, запровадження технології блокчейну в державному секторі України є надважливим завданням для забезпечення повної прозорості та безумовної довіри з боку громадськості. Основні переваги цієї технології полягають у тому, що вона дозволяє здійснювати суспільний контроль над системою, в яку її впроваджено, забезпечуючи надійну синхронізацію даних та захищаючи їх від підміни в результаті нападів хакерів.

Основними законодавчими та нормативно-правовими актами, які діють у сфері застосування технології блокчейн та криптовалюти, наразі є Конституція України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Податковий кодекс України, Закон України «Про інфраструктуру», нормативно-правові акти Національного банку України та інші закони України.

У світлі підвищеного інтересу до криптовалют (таких як біткоїн та інших) все більшої актуальності набувають питання щодо їх правової природи. Варто відмітити, що криптовалюти — це новочасні електронні гроші без матеріального забезпечення. Головною перевагою цифрових грошей є незалежність, захист від шахрайства за відсутності правового регулювання, анонімність та прозорість платежів завдяки технології блокчейн, коли всі транзакції поєднані між собою. Нові платежі у системі стають послідовними ланками безперервного ланцюга. Провести транзакцію постфактум, не змінюючи подальші блоки, неможливо, приховати минулі транзакції — теж.

Упевнена хода криптовалют світом спонукала вітчизняних законодавців приступити до розробки профільної нормативної бази. Наприкінці минулого року з'явилося два законопроекти зі спробою врегулювати питання, пов'язані з обігом криптовалюти, на законодавчому рівні:

- проект Закону про обіг криптовалюти в Україні №7183 від 06.10.2017⁵;
- проект Закону про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні №7183-1 від 10.10.2017⁶.

Завданням прийняття законопроектів є створення умов для стимулювання розвитку діяльності криптовалют в Україні та їх вивчення (реальні умови для майнерів), використання криптовалют у повсякденному житті при здійсненні товарообмінних операцій суб'єктами господарювання, захист прав, законних інтересів професійних учасників ринку та кваліфікованих інвесторів.

Метою прийняття законопроектів є встановлення основних правових та організаційних засад здійснення їх діяльності в Україні, стимулювання розвитку платіжної та цифрової інфраструктури, що

забезпечують добування та обіг криптовалют, забезпечення прав і законних інтересів осіб, що здійснюють видобування криптовалют, та інвесторів.

Тобто прийняття цих законопроектів дозволить легалізувати криптовалюту та встановити норми регуляції правовідносин щодо обігу, зберігання, володіння, використання та проведення операцій за допомогою криптовалюти в Україні.

Відповідно до одного із запропонованих законопроектів криптовалюта буде новим видом «фінансового активу». Проте, на думку фахівців з банківського та фінансового права, зазначені законопроекти не розкривають «концепції криптовалюти»⁷.

Слід відзначити, що питання про законність, право власності та регулювання криптовалют в Україні на сьогодні перебувають у так званій «сірій зоні». Відповідно, питання, що таке криптовалюта, — товар, нематеріальний актив, гроші, спосіб платежу чи міні, для вітчизняної правової системи поки що залишається відкритим. На цю тему є багато технічних, економічних та маркетингових матеріалів та статей, проте щодо правової природи криптовалют предметних дискусій ведеться мало.

На наше переконання, цілком справедливою є думка К. Олійник, котра вважає, що жоден із поданих до Верховної Ради України законопроектів щодо обігу криптовалют, не розкриває поняття криптовалюти з правової точки зору, та не конкретизує її місце серед різних видів майна, передбачених нормами цивільного права⁸. Крім того, на думку дослідниці, тексти законопроектів визначають переважно технічні поняття, а не правові⁹. Так, приміром, означені законопроекти намагаються регулювати систему «блокчейн» або «майнінг». Замість цього закон повинен містити критерії і принципи, яким відповідають така технологія або діяльність.

На думку декотрих науковців, наявність вищевказаних законопроектів можна вважати певною запорукою щодо стимулювання розвитку ринку криптовалют в Україні та правового регулювання пов'язаної з цим діяльності¹⁰.

Проте, на нашу думку, понятійний апарат законопроектів містить спірні формулювання та не корелюється з глобальними тенденціями і трендами провідних світових юрисдикцій у сфері криптоіндустрії. Крім того, у законопроектах не чітко прописано механізм регулювання діяльності у сфері обігу криптовалют та не визначені такі чинники:

- природа криптовалют;
- основні учасники ринку і операційної діяльності;
- основні принципи діяльності;
- не враховано основні міжнародні вимоги і досвід протидії в частині відмивання доходів, що одержані злочинним шляхом та фінансування тероризму тощо.

Статтею 1 законопроекту про обіг криптовалюти в Україні, криптовалюта визначається як програмний код (набір символів, цифр та букв), що є об'єктом права власності, який може виступати засобом міни, відомості про який вносяться та зберігаються у системі блокчейн в якості облікових одиниць поточної системи блокчейн у вигляді даних (програмного коду)¹¹.

На думку К. Олійник, таке визначення не дає розуміння, як вирішувати питання щодо права власності, та якому регуляторному режиму слід підпорядкувати цей новий інструмент¹². Це означає, що прогалини в регулюванні залишаються, незважаючи на існування вимоги про ліцензування операцій та криптобірж.

Окрім того, зважаючи на той факт, що з кожним днем стрімко з'являються оновлені технології, котрі здатні ефективно передавати і зберігати дані, «підганяти» законодавчу базу під одну технологію видається недоцільним і неефективним: будь-яка криптовалюта, яка буде створена після ухвалення закону, ймовірно не підпаде за якимось із критеріїв під визначення в законі, і тоді доведеться ухвалювати новий закон або змінювати старий.

Різні країни вибирають різні підходи. Проте, незважаючи на надзвичайну капіталізацію ринку криптовалют і прогресивне збільшення кола його застосування, ця сфера залишається недостатньо врегульованою у світовому масштабі, а подекуди взагалі не врегуль-

ованою нормами права¹³. Від відповіді на це питання залежить урегулювання таких стратегічно важливих аспектів як:

- оподаткування;
- дозвільні документи (ліцензії);
- оформлення різноманітних операцій та права власності;
- механізми захисту від неправомірних дій тощо.

Країни, які зіткнулися з криптовалютними операціями, намагаються визначитися, що входить у поняття криптовалюти і як вона може інтегруватися в систему права. Адже вже сьогодні криптовалюту починають застосовувати як актив юридичні особи, вносячи її до статутного капіталу і приймаючи її як оплату за надані послуги. Проте на криптовалютий бізнес у цілому поки що дивиться з недовірою та побоюваннями. Однак, слід зробити застереження, що перед кожним учасником криптооперацій неодмінно постануть питання: які податки платити і де, що буде, якщо їх не платити, як отримати готівку за продаж, як відповідати перед інвесторами, що робити в разі крадіжки, як вимагати назад відправлену помилково криптовалюту, чи слід отримувати дозволи.

Беручи до уваги викладене вище, варто відмітити, що криптовалюта, по суті, знаходиться поза юрисдикціями і системами. Основна проблема регулювання криптовалюти у світі полягає в тому, що криптовалюта і діяльність, пов'язана з нею, виходять за рамки будь-якої юрисдикції, існують окремо і децентралізовано від будь-якої країни.

У цьому полягає головний виклик для юрисдикцій, які розглядають проблему регулювання сфери криптовалют: яким чином держава може ввести правила, що стосуються чогось, що перебуває поза полем її контролю. Це схоже на спробу «контролювати законом погодні умови»¹⁴.

Незважаючи на той факт, що біткоїн в Україні не визнаний платіжним засобом, сам процес його майнінгу та використання не суперечить законодавству, тому держава не накладає заборони на обіг криптовалют. Ефективно і повною мірою контролювати цю сферу неможливо, однак окреслені законопроекти пропонують доволі жорстке

її регулювання. Ліцензування, правила відкриття рахунків, регулювання фінансових послуг на ринку криптовалюти, зобов'язання провайдера закрити доступ до сайту криптобіржі — можуть тільки ускладнити ситуацію. Це призведе лише до вилучення України із списку країн, де можна проводити операції з криптовалютою.

При прийнятті законопроекту про обіг криптовалюти потрібно врахувати, що поява відповідного фінансового інструменту може мати наслідком не лише позитивні, а й негативні наслідки. Зокрема, частина вільних інвестиційних ресурсів може бути спрямована не безпосередньо у реальний сектор економіки чи на фондовий ринок, а з метою фінансових спекуляцій у програмний код (набір символів, цифр та букв), що впливає з визначення криптовалюти в статті 1 проекту¹⁵.

При такому розмаїтті технологій і криптовалют регулювання цієї сфери здається неможливим. Тому передусім озвучується необхідність вироблення уніфікованого підходу для всіх або хоча би для багатьох юрисдикцій. Міжнародною спільнотою на сьогодні не визначено єдиних підходів до регулювання обігу криптовалют. На даний час міжнародними фінансовими установами та центральними банками не розроблено системних підходів до використання віртуальних валют. При цьому міжнародна банківська спільнота звертає увагу на те, що використання віртуальних валют потребує належного моніторингу та осмислення з боку державних регуляторів¹⁶.

Однакове чи для початку схоже регулювання криптосфери у низці країн, скажімо, в державах ЄС, могло б зняти частину питань, наприклад, про підтвердження права власності.

Крім того, можна почати з окремого аспекта регулювання. Наприклад, багато сумнівів і занепокоєння у різних юрисдикціях та міжнародних організаціях викликає можливість використання криптовалют та операцій з ними для нелегального переказу капіталів і відмивання грошей.

Можна озброїтися прикладом з Японії і почати вирішення питань регулювання обігу криптовалют, із змін, що стосуються легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом. У цьому контексті варто подивитися на те, як регулюються електронні гроші¹⁷.

Як і криптовалюта, електронні гроші існують тільки у віртуальному просторі і контроль над їх обігом теж ускладнений. Однак є два моменти, коли операція може бути проконтрольована фінансовим регулятором тієї чи іншої країни: момент їх придбання за звичайні гроші і момент їх продажу та отримання за них коштів.

Такий же підхід можна застосувати і до операцій з криптовалютою. Як мінімум — на початковому етапі.

Безумовно, сфера операцій з криптовалютою більш комплексна і складна, але треба з чогось починати. Для початку не обов'язково створювати окреме законодавство. Наразі достатньо буде змін у чинну нормативну базу.

1. *Харьковская* цивилистическая школа: о договоре: монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеньный, В. И. Крат и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2017. С. 98. 2. *Szabo N.* The idea of Smart Contracts. URL: http://szabo.best.vwh.net/smart_contracts_idea.html.
3. *Харьковская* цивилистическая школа: о договоре: монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеньный, В. И. Крат и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. С. 98. 4. *Вискуб О.* Як технологія криптовалют здолає корупцію. URL: <http://uainfo.org/blognews/1505138652-yak-tehnologiya-kriptovalyut-zdolae-koruptsiyu.html>.
5. *Про обіг* криптовалюти в Україні: проект Закону № 7183 від 06.10.2017 / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684.
6. *Про стимулювання* ринку криптовалют та їх похідних в Україні: проект Закону № 7183-1 від 10.10.2017 / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710.
7. *Олійник К.* Регулювання криптовалют: 200 грамів свіжого законно намайне-ного біткоіна, будь ласка. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/11/15/631129/>.
8. Там само. 9. Там само. 10. *Чернолуцкий Р.* Анализ законопроекта № 7183 «Об обороте криптовалюты в Украине». URL: <https://www.obozrevatel.com/my/technology/ruslan-chernolutskiy-analiz-zakono-proekta-7183-ob-oborote-kriptovalyutyi-v-ukraine.htm>.
11. *Про обіг* криптовалюти в Україні: проект Закону № 7183 від 06.10.2017 / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684.
12. *Олійник К.* Цит. праця. 13. *Харьковская* цивилистическая

школа: о договоре: монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. С. 99. **14.** *Олійник К.* Цит. праця. **15.** *Висновок* на проект Закону про обіг криптовалюти в Україні № 7183 від 06.10.2017] / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684. **16.** Там само. **17.** *Олійник К.* Цит. праця.

Zinchenko Olga. Cryptocurrency functioning: theory and practice problems

Current problematics of cryptocurrency functioning is investigated. Legal nature of cryptocurrency is becoming more popular due to https://www.multitrans.ru/c/m.exe?t=7228721_1_2&s1=%EF%EE%E2%FB%F8%E5%ED%ED%FB%E9%20%E8%ED%F2%E5%F0%E5%F1 to cryptocurrency.

The main advantages of digital money are independence, low fraud risk because of absence of legal regulation, anonymity and payment transparency due to blockchain technology, where all the transactions are mutually connected.

During current improvement of programming languages, innovative nature of blockchain, on the basis of which large number of technological solutions is developed, is broadly used in many social spheres such as cryptography and cryptocurrency and it is being implemented into the governance sector all around the world.

Cryptocurrency definition is still a question for national legal system, whether it is intangible asset or money, mean of payment or exchange.

Currently main legal and normative acts applicable in the sphere of blockchain and cryptocurrency are the following: the Constitution of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Economic Code of Ukraine, the Tax Code of Ukraine, the Law of Ukraine 'On information', legal regulations of the National Bank of Ukraine and other laws of Ukraine.

Author concludes that the cryptocurrency development cannot be stopped, this process shall be directed to the legal field providing efficient legislative basis.

The main world problem in cryptocurrency regulation is that cryptocurrency and connected activity are beyond any jurisdiction and exists independently and decentralized of any state.

Keywords: virtual currency, cryptocurrency, quasi-money, legislation, smart-contracts.

Розділ 7

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.41

Т. О. КОВАЛЕНКО

ПРАВОВІ АСПЕКТИ МАРКУВАННЯ ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС

*Досліджено ефективність законодавчих приписів та виявлено юридичні дефекти нормативно-правового регулювання маркування органічної сільськогосподарської продукції в Україні; проведено порівняння національних вимог щодо маркування органічної сільгосппродукції із вимогами законодавства ЄС та обгрунтовано пропозиції, спрямовані на адаптацію аграрного законодавства України до *acquis communautaire* ЄС.*

Ключові слова: адаптація аграрного законодавства; маркування; органічне сільськогосподарське виробництво; органічна сільськогосподарська продукція; якість та безпечність сільськогосподарської продукції.

Коваленко Т.А. Правовые аспекты маркировки органической сельскохозяйственной продукции по законодательству Украины и ЕС

Исследована ефективність законодавельних предписаний и виявлено юридические дефекты нормативно-правового регулювання маркировки ор-

© **КОВАЛЕНКО Тетяна Олександрівна** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри земельного та аграрного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ганической сельскохозяйственной продукции в Украине; проведено сравнение национальных требований по маркировке органической сельхозпродукции с требованиями законодательства ЕС и сформулированы предложения, направленные на адаптацию аграрного законодательства Украины к *acquis communautaire* ЕС.

Ключевые слова: адаптация аграрного законодательства; маркировка; органическое сельскохозяйственное производство; органическая сельскохозяйственная продукция; качество и безопасность сельскохозяйственной продукции.

Kovalenko Tetiana. Legal Aspects of Organic Agricultural Products' Labeling under the Legislation of Ukraine and the EU

*The paper analyzes the effectiveness of legislative regulations and reveals legal defects in the legal regulation of the labeling of organic agricultural products in Ukraine; a comparison of national requirements for the labeling of organic agricultural products with the requirements of EU legislation has been made; the proposals aimed at adapting of Ukrainian agricultural legislation to the *acquis communautaire* of the EU have been formulated.*

Keywords: adaptation of agrarian legislation; labeling; organic farming; organic agricultural products; quality and safety of agricultural products.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р., сторони співробітничать з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема шляхом поступового зближення політик та законодавства (ст. 403). Зазначене співробітництво включає, окрім іншого, поширення застосування методів органічного виробництва (ст. 404). Згідно Додатку XXXVIII до Глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію, Україна взяла на себе зобов'язання провести поступове наближення національного законодавства до законодавства ЄС щодо органічного фермерства, а саме: Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 про орга-

нічне виробництво та маркування органічної продукції, який скасовує Регламент (ЄС) № 2092/91; Регламенту Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю; Регламенту Комісії (ЄС) № 1235/2008 від 8.12.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про умови імпорту органічних продуктів з третіх країн.

В Україні правові засади виробництва органічної сільськогосподарської продукції визначені Законом «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 3 вересня 2013 р. та виданими на його розвиток підзаконними нормативно-правовими актами. Органічне сільськогосподарське виробництво визнається засобом інтеграції екологічної політики у Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затверджених Законом України від 21 грудня 2010 р., згідно яких передбачається збільшення до 2020 р. частки земель, що використовуються в органічному сільському господарстві, до 7 відсотків.

В аграрно-правовій науці проблеми правового забезпечення органічного сільськогосподарського виробництва досліджують Н. А. Берлач, С. І. Бугера, І. М. Дмитренко, В. М. Єрмоленко, С. Ф. Домбровський, П. Ф. Кулинич, В. О. Мельник, О. Ф. Мельничук, М. О. Мельничук, Д. С. Піддубна, В. Ю. Уркевич та інші вчені. Водночас правові аспекти маркування органічної сільськогосподарської продукції розглядаються лише у кількох публікаціях Т. В. Маланчук¹, що зумовлює актуальність проведення комплексного наукового дослідження сучасного стану законодавчого забезпечення маркування органічної сільськогосподарської продукції в Україні.

Згідно приписів українського законодавства виробництво органічної продукції (сировини) є виробничою діяльністю фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під

час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, визначені зазначеним Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів. Ідентифікацію сільськогосподарської продукції як органічної забезпечує її маркування – слова, описи, знаки для товарів і послуг, назва торгової марки, зображення чи символи, що стосуються харчових продуктів і розміщені на будь-якій упаковці, етикетці (стікері), споживчій тарі, контретикетці, кольєретці, ярлику, пробці, листку-вкладиші, документі, повідомленні, інших елементах упаковки, що супроводжують чи належать до таких харчових продуктів. У законодавстві ЄС поняття маркування визначено Постановою Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. як будь-які терміни, слова, специфічні деталі, товарні знаки, фірмові назви, графічні зображення або символи на будь-якій упаковці, документі, повідомленні, етикетці, дошці, кільці чи хомуті, які супроводжують продукцію або посилаються на неї. Як бачимо, законодавство України та ЄС виходять із подібних позицій, формулюючи поняття терміну «маркування».

Аналіз нормативних приписів дозволяє сформулювати ряд особливостей правового регулювання маркування органічної сільськогосподарської продукції в Україні та провести порівняння із відповідними приписами законодавства ЄС. Насамперед необхідно зазначити, що в Україні маркування органічної продукції (сировини) є обов'язковим. На початок 2017 р. в Україні органічну сертифікацію пройшли близько 200 фермерських господарств і біля 40 компаній – виробників харчових продуктів². У країнах ЄС згідно Постанови Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. маркування є обов'язковим для усієї органічної фасованої харчової продукції, виробленої у межах Співдружності. В інших випадках можливе використання логотипу ЄС на добровільній основі для нефасованої органічної продукції, виробленої у межах Співдружності, та для будь-якої органічної продукції, імпортованої з третіх країн. Таким чином,

обов'язкове маркування згідно законодавства ЄС поширюється лише на органічну фасовану харчову продукцію, проте в Україні використання державного логотипа та маркування органічної продукції (сировини) є обов'язковими для позначення усіх органічних продуктів.

Процедура маркування врегульована ст. 29 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», а також наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини)» № 495 від 25 грудня 2015 р. У 2014 р. Міністерство аграрної політики та продовольства України розробило та оприлюднило проект Порядку та вимог до маркування органічної продукції, який повинен був визначити вимоги щодо маркування органічної продукції, що виробляється, імпортується та вводиться в обіг в Україні³. Проте зазначений проект так і не було затверджено Урядом України. Проведений аналіз зазначеного проекту Порядку дає підстави констатувати такий юридичний дефект як дублювання законодавчих приписів, оскільки більшість його пунктів відтворюють відповідні норми Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини».

Умовою маркування органічної сільськогосподарської продукції (сировини) державним логотипом в Україні є отримання виробником такої продукції сертифіката відповідності. Сертифікат видається у разі, якщо усі інгредієнти живої або непереробленої сільськогосподарської продукції є органічними та їх вироблено відповідно до встановлених вимог. Сертифікат видається також у разі, якщо перероблена сільськогосподарська продукція повністю була виготовлена відповідно до вимог Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» та не менше 95 % її інгредієнтів є органічними, що цілому відповідає законодавству ЄС. Так, відповідно до Постанови Ради ЄС № 834/2007 та Комісії ЄС № 889/2008 маркувати як органічну можна лише продукцію, вироблену згідно з Правилами органічного виробництва, чи ім-

портовану, яка пройшла контроль. Таке маркування дозволено, якщо 95 % складників сільськогосподарського походження є органічно виробленими, і якщо продукти чи його складники не зазнали оброблення іншими методами із застосуванням недозволених речовин і не містять ГМО.

Наприкінці 2016 р. у Верховній Раді був зареєстрований законопроект № 5448 «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обороту і маркування органічної продукції», яким зроблена спроба привести у відповідність до вимог ЄС приписи національного законодавства щодо маркування органічної продукції, зокрема передбачається, що продукт дозволяється маркувати як «органічний продукт», якщо він містить не менше ніж 95 % органічних інгредієнтів (за вагою). Під час маркування продукту, який містить менше ніж 95 % органічних інгредієнтів (за вагою), напис «органічний продукт» може використовуватися лише у переліку відповідних йому органічних інгредієнтів. У переліку інгредієнтів обов'язково зазначається відсоток складників, отриманих у результаті органічного виробництва, до загальної кількості складників. Дані приписи в цілому відповідають вимогам ЄС у сфері органічного виробництва, але встановлюють менш жорсткі вимоги порівняно із чинним законодавством, адже згідно ст. 24 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» сертифікат видається у разі, якщо *усі інгредієнти* живої або непереробленої сільськогосподарської продукції є органічними та їх вироблено відповідно до вимог, встановлених цим Законом. Лише щодо переробленої сільськогосподарської продукції допускається видача сертифіката за умови, якщо не менше 95 % її інгредієнтів є органічними. Постанова Ради (ЄС) № 834/2007 дозволяє країнам-учасницям застосовувати на своїй території більш суворі правила до органічної продукції рослинництва і тваринництва, якщо ці правила також стосуються продукції, виробленої не органічними методами.

Сертифікат, який надає орган з оцінки відповідності, є підставою для внесення до Реєстру відомостей про осіб, яким надано

право виробляти органічну продукцію (сировину). Відповідно до Порядку ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2016 р. № 505, ведення Реєстру покладено на Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Проте на офіційному веб-сайті Держпродспоживслужби зазначений Реєстр відсутній, що суперечить ст. 13 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини».

В Україні маркування здійснюється шляхом використання державного логотипу, технічний опис якого затверджено наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України № 495 від 25 грудня 2015 р. Графічне зображення державного логотипу складається з двох кругів жовтого та блакитного кольорів, які перетинаються і знаходять один на інший. Спільна площина для обох кругів має зелений колір та утворює фігуру у вигляді листка рослини. Під графічним зображенням державного логотипу розміщується напис, який складається зі слів «ОРГАНІЧНИЙ ПРОДУКТ» або його еквівалента англійською мовою «ORGANIC PRODUCT».

На території ЄС на упаковці розфасованих органічних харчових продуктів проставляють логотип СЕ. Постановою Комісії ЄС (ЄС) №889/2008 від 5 вересня 2008 р. «Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС) № 834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів» було затверджено логотип органічної продукції ЄС, який являє собою зелений прямокутник, на якому зображені дванадцять зірок у формі листка (так званий «євролисток»).

Згідно українського законодавства продукція (сировина), сертифікована в державах – членах Європейського Союзу як органічна, розміщується на ринку України як органічна продукція (сировина) без жодної додаткової сертифікації. На противагу чинному законодавству, законопроектом № 5448 «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обороту і маркування органічної продук-

ції» передбачено, що органічна продукція, імпортована з інших країн та вироблена відповідно до законодавства країн походження, *що підтверджено відповідним сертифікатом* країни походження, *не підлягає автоматичному маркуванню* державним логотипом для органічної продукції. Таким чином фактично скасовується автоматичне визнання органічною імпортованою із країн ЄС сертифікованою та маркованою логотипом ЄС органічною сільськогосподарською продукцією.

Для назви органічної продукції у світі є три найбільш поширені терміни: «біо» – ним зазвичай користуються країни Європи (Швейцарія, Німеччина, Франція); «еко» – використовують Польща, Угорщина, Швеція; терміном «органічний» користуються в США, Великобританії, Японії. Постановою Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. передбачено, що терміни, перелік яких міститься у Додатку, та слова і скорочення, що походять від цих термінів («біо», «еко» тощо), окремо чи в сполученні, можуть використовуватися на всій території Співдружності та на будь-якій мові Співдружності для маркування і рекламування продуктів, які задовольняють вимогам, сформульованим у цій Постанові або відповідно з нею. Такі ж вимоги висунуто до маркування харчових продуктів після перероблення, за умови, що вони містять не менше 95 % органічних складників. У списку складників слід зазначити, які з них є органічного походження. Водночас застосування зазначених вище термінів дозволяється до продукції, яка не є сільськогосподарською продукцією у формі харчових продуктів або кормів, а також якщо застосування не має жодного зв'язку з методом виробництва.

Українське законодавство також забороняє використання напису «органічний продукт» у власних назвах продуктів та торговельних марках при рекламуванні, а також використання позначення з написами «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», словами з префіксом «біо» тощо при маркуванні продукції, яка не відповідає вимогам Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Водночас

у законодавстві України залишається невирішеним питання про використання позначення «натуральний» у назвах продуктів харчування та його співвідношення із зазначеними вище термінами. В економічній та юридичній літературі звертається увага на необхідність розмежування термінів «органічний» та «натуральний»⁴.

Згідно зі ст. 58 Угоди про асоціацію, Україна взяла на себе зобов'язання намагатися звести до мінімуму свої вимоги щодо маркування або етикетування, крім необхідних для адаптації *acquis* ЄС в цій сфері, а також маркування і етикетування з метою захисту здоров'я, безпеки або довкілля або для інших важливих потреб державної політики. На підставі аналізу положень законодавства ЄС щодо маркування харчових продуктів і їх виробництва, в юридичній літературі обґрунтовується висновок, що ці положення прямо не регулюють маркування продуктів терміном «натуральний», а встановлюють лише загальні вимоги до якості і безпеки харчових продуктів і до їх маркування⁵. Необхідно також відзначити, що багато харчових продуктів в Європейському Союзі містять на упаковці вказівки «натуральний», головним чином молочні продукти, джеми, соки, пластівці тощо.

Законопроектом № 5448 «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обороту і маркування органічної продукції» передбачається встановлення заборони маркування державним логотипом неорганічної продукції та продукції перехідного періоду, а також використовувати під час маркування такої продукції будь-які позначення та написи «органічний», «біодинамічний», «біологічний», «екологічний», «органік», «натуральний» та будь-які однокореневі похідні від цих слів з префіксами «біо-», «еко-» тощо будь-якими мовами. Таким чином, зазначений законопроект розширює перелік термінів, які заборонено використовувати для маркування неорганічної продукції, додаючи слово «натуральний». При цьому необхідно наголосити, що це не узгоджується із вимогами ЄС, адже у Постанові Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів термін «натуральний» не згадується.

Законодавство ЄС передбачає необхідність встановлення спеціальних процедур маркування окремих видів органічної сільськогосподарської продукції. Так, Постановою Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. передбачено, що слід запровадити особливі положення щодо маркування для отриманих в результаті переробки харчових продуктів, до складу яких входять інгредієнти сільськогосподарського походження, які неможливо отримати методами органічного виробництва, такі як, наприклад, продукти мисливства та рибальства. Крім того, з метою інформування споживачів, забезпечення прозорості на ринку та заохочення використання органічних інгредієнтів необхідно обумовити можливість посилання на органічне виробництво у списку складників. У розвиток даних приписів, у Постанові Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5 вересня 2008 р. «Детальні правила щодо органічного виробництва, маркування і контролю для впровадження Постанови Ради (ЄС) №834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів» закріплена спеціальна Глава 2, яка встановлює специфічні вимоги щодо маркування кормів. Аналіз аграрного законодавства України показав, що подібні приписи у національному законодавстві відсутні.

Отже, в даний час в Україні існують правові приписи, закріплені в Законі України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» та підзаконних нормативно-правових актах, які встановлюють спеціальний порядок маркування органічної сільськогосподарської продукції, проте вони характеризуються декларативністю внаслідок відсутності організаційно-правових механізмів їх реалізації. Водночас законодавство України в частині маркування органічної сільськогосподарської продукції не в повній мірі узгоджується із вимогами ЄС, зокрема в частині обов'язковості такого маркування; частки органічного виробництва, що дає підстави для визнання продукції органічною; маркування сільськогосподарської продукції перехідного періоду тощо. Законопроект № 5448 «Про основні засади та вимоги до органічного виробництва, обороту і маркування органічної продукції», зареєстрований у Верховній Раді України 24 листопада 2016 р.,

також не в повній мірі відповідає вимогам ЄС в частині маркування органічної сільськогосподарської продукції та потребує істотного доопрацювання.

1. *Маланчук Т. В.* Проблеми маркування органічної сільськогосподарської продукції // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право. Вип. 5. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 479-483; *Маланчук Т. В.* Проблеми адміністративно-правового регулювання торгівлі продуктами з маркуванням еко-знаками // Правовий вісник Української академії банківської справи. 2012. № 2 (7). С. 29-33. 2. *Контроль* над застосуванням екологічного та органічного маркування буде посилено з боку органів державного нагляду (контролю) та громадськості. URL: <http://www.gpp.in.ua/novini/kontrol-nad-zastosuvannyam-ekologichnogo-ta-organichnogo-markuvannya-bude-posileno-z-boku-organiv-derzhavnogo-naglyadu-kontrolyu-ta-gromadskosti.html>. 3. *Офіційний сайт* Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: inagro.gov.ua/system/files/порядок%20на%20сайт.doc. 4. *Коваль М.* Использование терминов «натуральный» и «органический» на упаковках пищевых продуктов // Юрист&Закон. 2016. 28 квітня. 5. Там само.

Kovalenko Tetiana. Legal Aspects of Organic Agricultural Products' Labeling under the Legislation of Ukraine and the EU

Legislation on organic farming is one of the priority areas for the adaptation of national agricultural legislation to the EU requirements. In accordance with Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their member states, of the one part, and Ukraine, of the other part, ratified by the Law of Ukraine of September 16, 2014, the parties cooperate with the aim of promoting the development of agriculture and rural areas, in particular by gradual convergence of policies and legislation. The said cooperation includes, among other things, the extension of the use of organic production methods.

Organic agricultural production is recognized among means of integrating of environmental policy in accordance with the «Basic Principles (Strategies) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period up to 2020», approved by the Law of Ukraine of December 21, 2010. According to the Basic Principles, it is envisaged to increase the share of land, used in organic agriculture, up to 7 percent by year 2020.

In Ukraine there are legal requirements concerning organic farming in the Law of Ukraine «On Production and Circulation of Organic Agricultural Products and Raw Materials» of September 3, 2013 and in number of regulations. They establish special procedure for organic agricultural production, but at the same time, some legal requirements have declarative character as a result of the lack of organizational and legal mechanisms for their implementation.

The legislation of Ukraine regarding the labeling of organic agricultural products is not fully in line with the EU requirements, in particular as regards the mandatory labeling of such products; the proportion of organic production, which gives grounds for the recognition of organic products; labeling of agricultural products of transitional period, etc. Thus, mandatory labeling according to the EU legislation extends only to organic packaged food products. In Ukraine the use of the state logo and the labeling of organic products (raw materials) are obligatory for the indication of all organic products.

In accordance with the «Procedure for Maintaining the Register of Producers of Organic Products (Raw Materials)», approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine from August 8, 2016, No. 505, the Register is entrusted to the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection. However, there is no such Register on the official website of the mentioned State Service, which is contrary to Art. 13 of the Law of Ukraine «On Production and Circulation of Organic Agricultural Products and Raw Materials».

In Ukrainian legislation the problem of use of the designation «natural» in the names of food products remains unresolved. The requirements of the EU legislation on the labeling of foodstuffs and their production do not directly regulate the labeling of products with the term «natural», but establish only general requirements for the quality and safety of food products and their labeling.

The draft law No. 5448 «On Basic Principles and Requirements for Organic Production, Turnover and Marking of Organic Products», registered in the Verkhovna Rada of Ukraine on November 24, 2016, also does not fully comply with the EU requirements for the labeling of organic agricultural products and must be substantially improved.

Keywords: adaptation of agrarian legislation; labeling; organic farming; organic agricultural products; quality and safety of agricultural products.

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Досліджено питання щодо сучасного стану правового регулювання органічного виробництва в Україні та доведено необхідність забезпечення з боку держави розвитку підприємств органічного сектора. Досліджено необхідність розвитку органічного виробництва та відмови від застосування хімічної продукції під час вирощування сільськогосподарських культур в Україні. Вивчено напрям роботи національних компаній, що приймають активну участь у розвитку органічного виробництва. Проаналізовано питання фінансової підтримки учасників органічного виробництва в країнах Європейського Союзу. Здійснено аналіз правового регулювання органічного виробництва в Україні. Розроблено та запропоновано механізм стимулювання розвитку підприємств органічного сектору.

Ключові слова: органічне виробництво, органічне землеробство, органічна продукція, державна підтримка.

Зубачева И.С. Государственная поддержка развития органического производства в Украине: проблемы и пути решения

Исследовано вопрос современного состояния правового регулирования органического производства в Украине и доказана необходимость обеспечения со стороны государства развития предприятий органического сектора. Исследована необходимость развития органического производства и отказа от применения химической продукции при выращивании сельскохозяйственных культур в Украине. Изучено направление работы национальных компаний, принимающих активное участие в развитии органического производства.

Проанализированы вопросы финансовой поддержки участников органического производства в странах Европейского Союза. Осуществлен анализ правового регулирования органического производства в Украине. Разработан и предложен механизм стимулирования развития предприятий органического сектора.

Ключевые слова: органическое производство, органическое земледелие, органическая продукция, государственная поддержка.

Zubachova Iryna. State Support for organic production development in Ukraine: problems and solution

The article contains the question of the current state of legal regulation of organic production in Ukraine and the necessity of providing the state with the development of enterprises in the organic sector. The necessity of the development of organic production and the refusal of the use of chemical products during the cultivation of agricultural crops in Ukraine have been explored. Studied the direction of work of national companies that take an active part in the development of organic production. The author analyzed the questions of financial support of participants of organic production in the countries of the European Union. The analysis of legal regulation of organic production in Ukraine is carried out. A mechanism for stimulating the development of enterprises in the organic sector has been developed and proposed.

Keywords: organic development, organic farming, organic production, state support.

XXI століття можна охарактеризувати як початок екологічної катастрофи нашої планети. Однією з основних проблем, викликаних антропоморфними факторами, є забруднення ґрунту, оскільки нерациональна господарська діяльність людини стала причиною деградації родючого шару землі. Постійне застосування гербіцидів, хімічних засобів для знищення шкідників і очищення від бур'янів призводить до потрапляння у ґрунт токсичних сполук, відбувається хімічне забруднення земель важкими металами та їх похідними, що безпосередньо впливає на його природний склад органічних сполук.

Нині виникла нагальна потреба збереження навколишнього середовища від екологічної кризи та забезпечення населення Землі

якісними продуктами харчування, що призвела до пошуку та використання нових альтернативних інтенсивних моделей сільськогосподарської діяльності, в основі яких лежить концепція одержання високоякісного врожаю без шкоди довкіллю завдяки вивченню і врахуванню природних процесів. Нині до альтернативних методів сільськогосподарського виробництва відносять органічне землеробство та органічне виробництво.

У цілому світі та в країнах Європейського Союзу стрімко розвивається органічне виробництво і відмова від хімічного обробітку земель та сільськогосподарських культур. Органічне виробництво можна охарактеризувати як цілісну систему господарювання, що покликана забезпечити населення якісними продуктами харчування, збереження природних ресурсів, отримання високих екологічно чистих врожаїв, збереження родючості ґрунтів, а також розвитку регіонального виробництва.

З точки зору пересічного споживача, виробництво органічної продукції на сьогодні зосереджене, головним чином, в економічно розвинених країнах, оскільки така продукція, як правило, є дорожчою, ніж звичайна, зважаючи на вищу собівартість її виробництва та переробки, а також необхідність урахування у витратах виробництва таких параметрів як охорона навколишнього середовища, поліпшення умов утримання тварин і вживання заходів щодо розвитку сільських районів. За оцінками IFOAM, поточний обсяг світового споживчого ринку органічної продукції становить 60 млрд. євро. У країнах ЄС реалізація органічної продукції становить 24 млрд. євро на рік. Слід відмітити, що найбільше на органічну продукцію витрачають жителі Швейцарії – 221 євро на рік, Люксембургу – 164 євро, Данії – 162 євро. Ринок органіки у Німеччині складає близько 8 млрд євро¹.

Нині органічне землеробство є не лише світовим модним трендом, а й економічно доцільним видом господарської діяльності. У світі екологічно чиста, власне органічна продукція має вищу ціну реалізації, ніж виготовлена за сучасними технологіями, тому у світі спостерігається динамічний розвиток органічного сільського госпо-

дарства. Лідерами в частці від загального обсягу сільськогосподарських площ в Європі є Австрія (13,4%) та Швейцарія (11%)².

Крім того, що стрімкий розвиток органічного виробництва та органічного землеробства можна пояснити бажанням населення вживати екологічно-безпечні продукти харчування до основних факторів переходу на вирощування органічної продукції та виробництва екологічної сировини можна віднести фінансову підтримку з боку держав країн Європейського Співтовариства суб'єктам сільськогосподарської сфери.

Уряд Нідерландів, наприклад, прийняв рішення витратити 50 млн. євро для поширення обізнаності та інновацій, а також для стимулювання попиту та покращення виробничих зв'язків в органічному секторі³. Ця політика держави надала позитивні результати. Так, у Нідерландах більше ніж 1 500 фермерів сертифіковано, 1 700 компаній займаються переробкою органічних продуктів, усе разом це 10 тис. робочих місць. Підхід з орієнтацією на попит допоміг створенню необхідних умов для переходу на вищий щабель.

У Швейцарії органічне сільське господарство підтримується частково ціновою надбавкою органічної продукції на ринку та частково – державною підтримкою (як федеральним урядом, так і кантонами): прямі виплати з розрахунку на гектар, які розділяються на загальні прямі виплати та екологічні внески. Умовою для загальних прямих виплат є підтвердження так званого «дотримання екологічних умов» для всіх господарств. Додатково до цих загальних прямих виплат швейцарські фермери можуть звертатися щодо отримання екологічних виплат, які включають покриття витрат на екологічне відшкодування, на екстенсивне виробництво зернових і насіння ріпаку та на органічне сільське господарство.

У Німеччині, крім прямих субсидій фермерам, федеральні та регіональні органи державної влади також підтримують ініціативи збуту та розвитку виробничо-збутових ланцюгів. Більше ніж 16,9 млн. євро було розподілено для підтримки початку бізнесу для груп виробників, розроблення та впровадження концепцій збуту, а також інвестицій для груп виробників або підприємств переробки

та збуту, що співпрацюють із цими групами виробників або окремими органічними фермерськими господарствами⁴. Механізм прямого субсидіювання діє протягом дворічного періоду становлення органічного виробництва. Обсяг фінансування становить 200–400 євро на 1 га сільськогосподарських угідь. Після закінчення двох років сума допомоги знижується до 100–200 євро на 1 га. Близько 40% у структурі валового доходу екологічних ферм у Німеччині становлять державні субсидії і дотації⁵.

У Франції існують певні обмеження щодо максимальних сум субсидій на ферму, які також різняться залежно від регіону від 7 600 до 30 400 євро на рік на ферму. У доповнення до субсидій фермери можуть також звертатися за податковим кредитом (національна схема), проте його не можна отримати одночасно з виплатами на підтримку ведення органічного сільського господарства. Для фермерів у Франції є доступними податкові кредити в розмірі 2 500 євро на ферму на рік, плюс 400 євро на гектар (не більше 4 тис. євро на ферму на рік)⁶.

Напрями державної політики у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції такі: створення єдиної системи сертифікації органічного виробництва та/або обігу органічної продукції; державний нагляд (контроль) за дотриманням законодавства у сфері органічного виробництва та обігу органічної продукції; встановлення відповідальності за порушення законодавства у цій сфері; розвиток сільських територій, забезпечення зайнятості сільського населення; підтримка розвитку малих та середніх підприємств, які займаються органічним виробництвом або обігом органічної продукції; надання кредитів та залучення інвестицій на пільгових умовах; надання цільових субсидій та інших видів фінансової підтримки, вжиття інших заходів економічного стимулювання⁷. Таким чином, можна дійти висновку, що політика держав ЄС щодо розвитку органічного виробництва вважається стратегічним напрямом аграрного сектору.

В Україні за аналізом статистичних даних щодо органічного виробництва, проведеного МінАПК та Офісом підтримки реформ, ста-

ном на 31.12.2016 рік: площа сертифікованих органічних земель – 156 879 га; загальна площа сільськогосподарських земель, які контролюються сертифікаційними органами – 306 366 га, загальна кількість органічних операторів – 414⁸ можна стверджувати, що розвиток органічного виробництва в нашій державі залежить від невеликої кількості аграрних компаній та виробників біопрепаратів, спрямованих на отримання екологічного врожаю, які всупереч, а не за підтримки держави, направили всі свої сили на забезпечення населення якісними продуктами харчування та збереження природних властивостей земельних ресурсів нашої держави.

До таких аграрних компаній можна віднести агропромислову групу «Арніка», що в ході міжнародного конгресу «Органічна Україна 2017» була названа найбільш експортно-орієнтованим і прозорим органічним холдингом України⁹.

А також, слід відмітити компанію, що здійснює виробництво біопрепаратів, що повністю надають можливість відмовитись від пестицидів та іншого хімічного обробітку сільськогосподарських культур. Так, ТОВ НВЦ «Черкасибіозахист» - одна з найпотужніших організацій, яка вже 50 років успішно працює на українському ринку органічної продукції. Завданням якої є активна «біологізація» сучасного господарства та скорочення використання пестицидів альтернативними біологічними препаратами. На сьогодні біологічна продукція ТОВ НВЦ «Черкасибіозахист» використовується в 18 областях України на площі понад 350 000 га. Продукція товариства сертифікована «Органік Стандарт» - єдиний український орган сертифікації органічного виробництва. Серед продукції компанії є біопрепарати для боротьби зі шкідниками, що є натуральними та високоефективними препаратами, що надають змогу захистити урожай від шкідників і уникнути використання небезпечної для здоров'я хімії; екологічно безпечні засоби захисту рослин для профілактики та лікування широкого спектру захворювань, що базуються на принципах органічного землеробства, а також стимулятори росту рослин, які дозволяють забезпечити збалансоване

живлення рослин, зміцнити імунітет та стійкість до несприятливих погодних умов.

Зусиль цих та інших компаній, що забезпечують розвиток органічного землеробства та органічного виробництва замало для ефективного переходу нашої аграрної держави на органіку. Для стрімкого розвитку органічного сектору, що дозволить зміцнити економіку України, потрібно негайно запроваджувати позитивний досвід країн Європейського Союзу щодо державної підтримки аграріїв під час переходу їх на органічне землеробство та органічне виробництво.

На нашу думку, з метою ґрунтового дослідження даного питання необхідно зупинитись на правовому регулюванні органічного виробництва в Україні та проаналізувати сучасний стан нормативної бази щодо державної підтримки органічного землеробства.

Отже, до нормативно-правових актів та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання органічного виробництва та розвитку сільського господарства, в Україні можна віднести Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 03.09.2013 р. Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Детальних правил виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження» від 31 серпня 2016 р, № 587; «Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р; «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р; «Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік» затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275-р «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р.

Хоча вказані вище законодавчі акти та підзаконні нормативно правові акти і мають позитивні зрушення щодо державного регулювання органічного виробництва, проте не вирішують основну проблему, що гальмує розвиток останнього в Україні, а саме не визначено чіткий механізм державної підтримки учасників органічного виробництва.

Вважаємо, що на законодавчому рівні необхідно закріпити наступні положення:

1. розробити програму розвитку органічного виробництва через надання фінансової підтримки, низки пільг та преференцій;
2. Надати фінансову підтримку виробникам біологічних методів захисту рослин;
3. Вдосконалити податкову політику щодо учасників органічного виробництва.

Але, враховуючи скрутну фінансову ситуацію у державі, а також бойові дії на Сході України розуміємо, що держава на сьогодні неспроможна в повній мірі запровадити позитивний досвід провідних країн Європейського Співтовариства щодо надання пільг та преференцій учасникам органічного виробництва. Тому, на нашу думку, першочерговим кроком законодавця має стати внесення змін до Податкового кодексу України в частині оподаткування суб'єктів сільського господарства, які займаються органічним виробництвом в Україні, а саме: перевести вказаних суб'єктів господарювання з єдиного податку на фіксований сільськогосподарський податок.

Це б стало позитивним кроком у розвитку органічного виробництва, стимулювання суб'єктів аграрного сектору щодо відмови від хімічного обробітку земель та сільськогосподарських культур, забезпечення населення якісними продуктами харчування на внутрішньому ринку України, збільшення експортної екологічної продукції до Європи та світу, а також зміцнення економіки України.

1. *Органічна продукція – виклик чи додатковий шанс для дрібних виробників?* URL: <https://agropolit.com/blog/172>. 2. *Руженкова О.* Органічне землеробство: минуле, сьогодення, перспективи // Аграрна справа. 2009. № 41.

С. 9; *Проект № РВU.01.01.00-78-791/11-00 «Час для бізнесу. Створення умов для розвитку підприємництва в сільських районах Волинської області України та Люблінського воєводства Польщі шляхом диверсифікації сільськогосподарського виробництва»*. URL: <http://www.slideshare.net/Irkamelnyk/ss-43067917>

3. *Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн*. URL: <http://www.ukraine.fibl.org/fileadmin/documents-ukraine/PossibilitiesOfStateSupport.pdf>.

4. Там само.

5. *Вдовиченко А.В.* Перспективні напрями державної Підтримки органічного сільського господарства в Україні // АГРОСВІТ. 2016. № 17. С. 44–49.

6. *Грановська В.Г.* Механізми стимулювання розвитку підприємств органічного сектору: адаптація світового досвіду. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/9_ukr/66.pdf

7. *Органічний напрям господарювання – здоровий шлях для економічного розвитку України*. URL: http://cci.dp.ua/tl_files/data/curier/Events/2016/sepember/konyashin_04-08-2016.pdf.

8. *Україна займає 11-ге місце в Європі за площею сертифікованих земель для органічного сільського господарства*. URL: <http://agronews.ua/node/82991>

9. *«Арніка» названа найбільш експортно-орієнтованим органічним холдингом України*. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/arnika-nazvana-najbils-eksportno-orientovanim-organicnim-holdingom-ukraini>

Zubachova Iryna. State Support for organic production development in Ukraine: problems and solution

The article contains the question of the current state of legal regulation of organic production in Ukraine and the necessity of providing the state with the development of enterprises in the organic sector. The necessity of the development of organic production and the refusal of the use of chemical products during the cultivation of agricultural crops in Ukraine have been explored. Studied the direction of work of national companies that take an active part in the development of organic production. The author analyzed the questions of financial support of participants of organic production in the countries of the European Union. The analysis of legal regulation of organic production in Ukraine is carried out. A mechanism for stimulating the development of enterprises in the organic sector has been developed and proposed.

The article examines the current state of the legal regulation of organic production in Ukraine and is proved the necessity of providing the state with the development of enterprises in the organic sector. □The author pays particular attention to examining the issue of financial support for organic farming participants in the European Union. Determined the necessity of the development of organic production in Ukraine and studied the direction of work of national companies that take an active part in this direction of production. □The author analyzed the legal regulation of organic production in Ukraine. A mechanism for stimulating the development of enterprises in the organic sector has been developed and proposed.

It is determined that organic production represents a holistic system of management designed to provide the population with high-quality food products, preservation of natural resources, obtaining high ecologically pure harvests, preservation of soil fertility, as well as the development of regional production. The activity of companies operating on the Ukrainian market of organic products is analyzed. Among them there is LLC Cherkasybiozahyst, the task of which is the active "biologization" of the modern economy and reducing the use of pesticides by alternative biological preparations. □It is determined that the first step of the legislator should be to amend the Tax Code of Ukraine as regards the taxation of agricultural entities engaged in organic production in Ukraine, namely: to transfer these entities from a single tax on a fixed agricultural tax which would become a positive step in the development of organic production, stimulation of actors in the agricultural sector for the abandonment of chemical cultivation of land and crops, provision of population high-quality food products on the domestic market of Ukraine, increase of export ecological products to Europe and the world, and also strengthening of the Ukrainian economy.

Keywords: organic development, organic farming, organic production, state support.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ
ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.161.1

В. А. АХМЕДОВ

**ЗЛОЧИНИ, ЯКІ ПОРУШУЮТЬ ПРИНЦИП
НЕВІДВОРОТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ТА УКРАЇНИ**

Висвітлюється проблема законодавчої регламентації складів злочинів, які порушують принцип невідворотності юридичної відповідальності, в Азербайджанській Республіці та Україні. Аналізуються розбіжності у криміналізації протиправних посягань на процес виконання судових рішень законодавцями обох держав. Автор доходить висновку, що криміналізація широкого кола діянь, які посягають на реалізацію принципу обов'язковості судового рішення, є доцільною в інтересах захисту інтересів правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, злочини проти правосуддя, криміналізація, обов'язковість судового рішення.

Ахмедов В. А. Преступления, нарушающие принцип неотвратимости юридической ответственности по законодательству Азербайджанской республики и Украины

Освещается проблема законодательной регламентации составов преступлений, которые нарушают принцип неотвратимости юридической ответственности, в Азербайджанской Республике и Украине. Анализируются различия в криминализации противоправных посягательств на процесс исполнения судебных решений законодателями обеих стран. Автор приходит к выводу, что криминализация широкого круга деяний, посягающих на реализацию принципа обязательности судебного решения, является целесообразной в интересах защиты интересов правосудия.

Ключевые слова: правосудие, преступления против правосудия, криминализация, обязательность судебного решения.

Ahmedov Vusal. Crimes that brake the principle of inevitability of legal liability under the legislation of the Azerbaijani Republic and Ukraine

The article is devoted to the problems of the legislative regulation of crimes, which encroach on social relations on the implementation of the principle of inevitability of legal liability in the Republic of Azerbaijan and Ukraine. The author analyzes the differences in the criminalization of illegal encroachment on the process of execution of court decisions by the legislators of both states. The author concludes that the criminalization of a wide range of acts that encroach upon the implementation of the principle of the mandatory judicial decision is appropriate in the interests of the interests of justice.

Keywords: justice, crimes against justice, criminalization, obligatory of court decision.

Криміналізація посягань на суспільні відносини з реалізації принципу невідворотності юридичної відповідальності є важливою складовою кримінально-правової охорони правосуддя.

За Кримінальним кодексом України до цієї групи належать такі злочини: невиконання судового рішення (ст. 382 КК); незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, або яке описане чи підлягає

конфіскації (ст. 388 КК); ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ст. 389 КК); умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості (ст. 3891 КК); ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі (ст. 390 КК); злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи (ст. 391 КК); дії, що дезорганізують роботу виправних установ (ст. 392 КК); втеча з місця позбавлення волі, або з-під варти (ст. 393 КК); втеча із спеціалізованого лікувального закладу (ст. 394 КК); порушення правил адміністративного нагляду (ст. 395 КК)¹.

За Кримінальним кодексом Азербайджанської Республіки до цієї групи доцільно віднести наступні злочини: незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, або яке описане чи підлягає конфіскації (ст. 303 КК); втеча з місця позбавлення волі або ув'язнення, або з-під варти (ст. 304 КК); ухилення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі (ст. 305 КК); невиконання вироку, постанови суду або іншого судового акту (ст. 306 КК)².

Родовим об'єктом злочинів, що порушують порядок відбування покарання у спеціальних установах, більшість науковців вважають суспільні відносини у сфері відправлення правосуддя, а також інтереси правосуддя в частині забезпечення відбування покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі та нормальну діяльність адміністрації установ виконання покарань³.

Проте така позиція не є панівною. Часто родовим об'єктом цих злочинів визначають основи державного управління та громадської безпеки; основи державного управління в галузі охорони громадського порядку; охорону громадського порядку та громадської безпеки. Такі різні підходи до визначення родового об'єкта злочину обумовлені насамперед складною структурою досліджуваного злочину, оскільки його вчинення посягає не на один, а на кілька об'єктів кримінально-правової охорони. Окрім зазначених об'єктів кримінально-правової охорони, цей злочин може завдавати шкоди життю та здоров'ю людей, відносинам власності, статевій свободі, свободі, честі та гідності особи тощо, які в межах зазначеного складу злочину будуть вважатися факультативними безпосередніми об'єктами.

Окрім цього, не можна не відмітити вплив радянського кримінального законодавства, за яким названий злочин був відносений до злочинів проти державної безпеки, а громадський порядок та громадська безпека вважалися його додатковими безпосередніми об'єктами. Після того, як законодавець України у 2001 році відніс цей злочин до Розділу XVIII «Злочини проти правосуддя» Особливої частини, питання з визначенням родового об'єкта відпало само собою. Водночас законодавець Азербайджанської Республіки і сьогодні не відносить цей злочин до злочинів проти правосуддя. Злочин «порушення нормальної діяльності кримінально-виконавчих установ або слідчих ізоляторів», тобто загроза застосування насильства щодо співробітників кримінально-виконавчих установ або слідчих ізоляторів, застосування насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я, до цих осіб, або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, передбачений ст. 317 КК Азербайджанської Республіки в розділі 34 «Злочини проти порядку управління».

На нашу думку, позиція віднесення злочинів, що порушують порядок виконання покарань, до іншої групи злочинів, окрім злочинів проти правосуддя, обґрунтована «вузьким» розумінням поняття правосуддя. Натомість ми переконані, що процес правосуддя триває більше, ніж власне процесуальний розгляд справи, він охоплює також і досудове розслідування, і процес подальшого виконання покарання. Враховуючи, що названі злочини спрямовані на зрив процесу виконання покарання, тобто посягають на принципи невідворотності юридичної відповідальності і обов'язковості судових рішень, і мають за мету недосягнення цілей правосуддя, вважаємо обґрунтованим віднесення їх до категорії злочинів проти правосуддя.

Слід відзначити, що на сучасному етапі розвитку України констатується об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони суспільних відносин, що виникають з приводу встановленого порядку виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі. На нашу думку, кримінальне законодавство України містить більш розширений, порівняно із Кримінальним законом Азербайджанської

Республіки, перелік злочинів, які посягають на відносини, що забезпечують належне виконання рішень, вироків, ухвал, постанов суду і призначеного покарання. Зокрема, Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки не криміналізує такі діяння, як ухиляння від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості, злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ, втеча із спеціалізованого лікувального закладу та порушення правил адміністративного нагляду.

На думку вчених, причина криміналізації українським законодавцем умисного невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості криється у необхідності виконання зобов'язань, узятих Україною перед Радою Європи щодо реформування вітчизняного кримінального і кримінального процесуального законодавства. Одним із напрямів цього реформування є розвиток, розширення і забезпечення належного захисту сфери застосування відновних процедур, а також процедур, що мають на меті суттєве спрощення порядку здійснення кримінального провадження. В цілому, запровадження кримінальної відповідальності за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості відповідає виробленим доктриною кримінального права підставам і принципам криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Основним безпосереднім об'єктом цього злочину можна назвати правовідносини у сфері правосуддя в частині належного виконання судових рішень, ухвалених судами України в особливому порядку кримінального провадження на підставі угод. Предметом злочину, передбаченого ст. 389-1 КК України, є угода про примирення або про визнання винуватості. Під примиренням з потерпілим розуміють угоду між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, положення якої засвідчують факт відшкодування підозрюваним чи обвинуваченим завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, і згоду потерпілого на звільнення його від кримінальної відповідальності. Угода про

примирення – це угода між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, змістом якої є зобов'язання вчинення підозрюваним чи обвинуваченим дій, спрямованих на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або зобов'язання вчинення будь-яких дій, не пов'язаних із відшкодуванням такої шкоди, і згоди потерпілого на призначення покарання або звільнення від його відбування з випробуванням. Юридичний зміст угоди про визнання винуватості полягає у домовленості підозрюваного, обвинуваченого і прокурора щодо кваліфікації вчиненого діяння, строку і виду покарання за його вчинення, за умови визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини у вчиненому посяганні. Об'єктивну сторону умисного невиконання угоди про примирення або визнання винуватості характеризують такими формами злочинної бездіяльності: а) невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості (повне); б) неналежне виконання угоди про примирення або про визнання винуватості (часткове); в) ухилення від виконання угоди про примирення або про визнання винуватості. Суб'єктивна сторона невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості може характеризуватися умисною виною у вигляді як прямого, так і непрямого умислу⁴.

Існування кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи також відповідає тим принципам, які обумовлюють необхідність її криміналізації. Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 391 КК України, полягає в тому, що він перешкоджає виконанню вироку, досягненню цілей покарання та порушує нормальну діяльність органів кримінально-виконавчої системи, які забезпечують виконання вироку суду та призначеного цим вироком покарання⁵. Стаття 391 КК України поєднує різноманітні суспільно небезпечні діяння засуджених та передбачає кримінальну відповідальність за вчинення злісної непокори законним вимогам адміністрації виправної установи та іншої протидії адміністрації у здійсненні її функцій.

Суспільна небезпека вчинення зазначених діянь очевидна. Призначення покарання особі за раніше вчинений злочин має на меті її

виправлення. Таке виправлення і повинно відбуватися у кримінально-виконавчих установах. Засобами виправлення виступають вимоги режиму відбування покарання. Ігноруючи режим відбування покарання, порушуючи встановлений порядок у виправній установі, засуджений таким чином ставить під загрозу реалізацію основної мети покарання – виправлення і посягає на процес відбування покарання, встановлений нормами кримінально-виконавчого законодавства⁶.

Порушення правил адміністративного нагляду (ст. 395 КК України) Злочин також віднесено законодавцем до категорії злочинів проти правосуддя, виходячи з того, що цей злочин посягає на інтереси забезпечення неухильного виконання судових рішень. Водночас, деякі автори наголошують на тому, що посягання на діяльність органів внутрішніх справ є схожими зі злочинами проти порядку управління. Зокрема, А.М. Лебедев вказує на те, що за своїми об'єктивними ознаками порушення правил адміністративного нагляду має певну схожість з посяганнями на нормальну діяльність державного апарату: авторитет державного апарату, нормальне функціонування органів влади та управління, правильна діяльність представників цих органів, тобто зі злочинами проти порядку управління, тим більше що начальник органу внутрішніх справ, начальник виправної установи та інші співробітники відносяться до представників влади⁷. Т.Н. Добровольська наголошує на тому, що діяльність органів, які безпосередньо виконують вироки, рішення, постанови судів, знаходиться за межами правосуддя; вона являє собою реалізацію вже винесеного акта правосуддя, що набрав чинності⁸.

Проте ми вважаємо більш слушною думку дослідника І.С.Власова, який зазначає, що органи внутрішніх справ та виконання покарань хоч самі й не здійснюють правосуддя, однак створюють необхідні умови для ефективної діяльності суду, чим активно сприяють правосуддю. Без цих органів стало б неможливим відправляти правосуддя. З іншого боку, діяльність органів, що сприяють

правосуддю, має сенс лише остільки, оскільки вона служить реалізації завдань правосуддя, що випливає з цієї діяльності⁹.

Родовим об'єктом порушення правил адміністративного нагляду визначають нормальну діяльність органів управління із забезпечення відповідних правил поведінки засуджених. Під безпосереднім об'єктом злочину розуміють встановлений порядок перебування під адміністративним наглядом як умову реалізації можливості продовження виправної дії щодо осіб, які відбули покарання, і попередження з їх сторони нових злочинів¹⁰. Відмітимо, що суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність органів внутрішніх справ, можуть бути об'єктом названого злочину лише через те, що відносяться до певної сфери правосуддя. Зокрема, В.І. Тютюгін підкреслює, що суспільна безпека порушення правил адміністративного нагляду полягає в тому, що це діяння перешкоджає здійсненню правосуддя та порушує нормальну діяльність органів, які забезпечують запобігання, своєчасне виявлення та розкриття злочинів¹¹.

Злочин, передбачений в ст. 395 КК України, належить до злочинів з формальним складом, оскільки його об'єктивна сторона вичерпується вчиненням певного діяння. За своїми об'єктивними властивостями порушення правил адміністративного нагляду можуть вчинятися як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. Даний злочин належить до так званих „змішаних злочинів”, під якими в теорії кримінального права розуміються суспільно небезпечні діяння, об'єктивна сторона яких може складатися з сукупності дій і бездіяльності, утворюючої єдине ціле, або які здійснюються як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності суб'єкта. При порушенні правил адміністративного нагляду нерідко мають місце поєднання форм вчинення протиправної поведінки шляхом дії або бездіяльності (причому одна дія нерідко поєднується з одним або декількома актами бездіяльності, і навпаки), які в своїй сукупності призводять до посягання на суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність органів внутрішніх справ зі здійснення адміністративного нагляду.

Різні форми суспільно небезпечної поведінки з боку окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, при вчиненні даного злочину обумовлені тим, що правила адміністративного нагляду встановлені щодо них з метою запобігання вчиненню нових злочинів, проведення профілактично-виховного впливу, а також забезпечення порядку здійснення такого нагляду. До обов'язкових ознак об'єктивної сторони даного злочину, окрім суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності), відносяться і такі ознаки, як час і місце вчинення порушення правил адміністративного нагляду¹².

В результаті проведеного дослідження приходимо до висновку, що формалізація складів злочинів, які посягають на суспільні відносини з реалізації принципу невідворотності юридичної відповідальності, в Україні є триваючим процесом. На сьогодні українське законодавство містить більш розширений перелік складів таких злочинів, у порівнянні із законодавством Азербайджанської республіки. Законодавче закріплення таких складів, як, зокрема, умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості, злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ порушення правил адміністративного нагляду, відповідає загальним принципам криміналізації, та спрямоване на досягнення мети кримінально-правової охорони правосуддя.

1. *Кримінальний кодекс України*: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // ВВР України. 2001. № 25-26. Ст.131. 2. *Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки* станом на 01 лют. 2017 р. // Зібрання законодавства Азербайджанської Республіки. 2000. № 4. Ст. 251. 3. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Атіка, 2004. С. 888–891. 4. *Яценко С.О.* Кримінальна відповідальність за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. С.13. 5. *Кримінальний кодекс України*: Науково-практичний коментар / за ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Одіссей, 2004. С. 1024. 6. *Орел Ю.В.* Кримінальна відповідальність за злісну непокору вимогам адмі-

ністрації виправної установи: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Харків, 2008. С. 34. **7. Лебедев А. К.** Об уголовной ответственности за злостное противодействие администрации исправительно-трудовых учреждений // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе: межвуз. сб. науч. трудов. Свердловск: Свердловский юридический институт, 1986. С. 91. **8. Добровольская Т. Н.** Понятие советского социалистического правосудия // Ученые записки ВИЮН. Москва, 1963. Вып. 4. С. 23. **9. Власов И. С.** Об объекте преступлений против правосудия // Ученые записки ВНИИСЗ. Москва, 1964. Вып. 1(18). С. 94-95. **10. Кафаров Т. М.** Проблема рецидива в советском уголовном праве. Баку: Изд-во АН АзССР, 1972. С. 129. **11. Кримінальний кодекс України:** наук.-практ. коментар / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ: Концерн Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. С. 1072. **12. Назаренко Д.О.** Кримінальна відповідальність за порушення правил адміністративного нагляду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2008. 220 с.

Ahmedov Vusal. Crimes that brake the principle of inevitability of legal liability, under the legislation of the Azerbaijani Republic and Ukraine

The article is devoted to the comparative analysis of unlawful encroachments on social relations on the implementation of the principle of inevitability of legal liability, criminalized by the legislation of Ukraine and the Republic of Azerbaijan. The author is convinced that the criminalization of such acts is an important part of criminal justice protection of justice.

The generic object of such crimes is often referred to as public relations in the field of the administration of justice, as well as the interests of justice in providing for serving a sentence in the form of imprisonment or restraint of will and the normal activities of the administration of penitentiary institutions. At the same time, due to the complex structure of the investigated crimes, often their generic object is sometimes determined by the foundations of public administration and public safety; the basis of public administration in the field of public order protection; protection of public order and public safety. For example, the legislator of the Azerbaijani Republic described the crime as "violating the normal activities of criminal-executive agencies or investigative isolators" as "Offenses against the order of government", and not "Crime against justice".

The author attributes the attribution of offenses that violate the procedure for the enforcement of sentences to another group of crimes, except crimes against justice, with the existence of a "narrow" understanding of the concept of justice. At the same time, the author is convinced that the process of justice goes beyond the actual proceedings of the case, it also covers pre-trial investigation and the process of further execution of punishment. The author of the article considers it reasonable to classify crimes aimed at breaking the punishment process as crimes against justice, since they violate the principles of inevitability of legal liability and binding judgments, and aim at not achieving the goals of justice.

The author concludes that the criminal legislation of Ukraine contains a more extensive, compared with the Criminal Law of the Azerbaijani Republic, a list of crimes that encroach on relations that ensure the proper execution of decisions, sentences, decisions, court decisions and punishments. The author has a public danger of committing such acts as intentional non-fulfillment of the agreement on reconciliation or the recognition of guilt, malicious disobedience to the requirements of the administration of the correctional institution, actions that disrupt the work of correctional institutions, violation of the rules of administrative supervision, etc.

Keywords: justice, crimes against justice, criminalization, obligatory of court decision.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
І ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство

УДК 347.4

П. Д. ГУЙВАН

**ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕНІСТЬ
ПРАВОВИХ НОРМ У СФЕРІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ**

Проведене дослідження принципів організації справедливого правозастосування, виходячи з засад, встановлених Конвенцією 1950 року. Проаналізовано ефективність прецедентної практики Європейського суду щодо розширеного тлумачення та використання її засадничих принципів. Встановлені основні параметри права на справедливий розгляд справи, включаючи і право на доступ до суду. Відмічені недоліки національної судової системи стосовно визначеності при винесенні конкретних рішень.

Ключові слова: справедливий суд, правова визначеність, прецедент.

Гуйван П.Д. Отдельные вопросы об определенности правовых норм в сфере их применения

Проведено исследование принципов организации справедливого правоприменения, исходя из основ, установленных Конвенцией 1950 года. Проанализирована эффективность прецедентной практики Европейского суда по расширительному толкованию и использованию ее основных принципов. Установлены основные параметры права на справедливое рассмотрение дела, включая и право на доступ к суду. Отмечены недостатки национальной су-

дебной системы в отношении определенности при вынесении конкретных решений.

Ключевые слова: справедливый суд, правовая определенность, прецедент.

Guyvan Petro. Some questions about the certainty of legal norms in the sphere of their application

This paper focuses on the principles of the organization of fair enforcement, based on the foundations established by the 1950 Convention. It analyzed the effectiveness of the case law of the European Court of broad interpretation and use of its basic principles. The basic parameters of the right to a fair trial, including the right to access to the court, are established. The shortcomings of the national judicial system with regard to certainty in making specific decisions are noted.

Keywords: fair trial, legal certainty, precedent.

Відповідно до ст. 6 Конвенції 1950 р. право на справедливий судовий розгляд є однією з визначальних правових ідей, які забезпечують захист прав особи. В літературі обстоюється теза, згідно з якою воно складається з інституціональних і процесуальних елементів. До інституціональних елементів належать вимоги до суду як установи, а це, насамперед, незалежність, неупередженість, створення на підставі закону. Процесуальні складові — це мінімальні вимоги щодо процедури судового розгляду, зокрема публічність, забезпечення наданих процесуальним законом прав учасникам судового розгляду, змагальність, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення тощо¹. Втім, зазначені вимоги до сутності права на справедливий суд прописані у самому тексті статті 6. Між тим, з огляду на те, що застосування та тлумачення при цьому сутності кожного припису Конвенції, у тому числі — права на справедливий суд, здійснюється Європейським судом з прав людини, тут існують свої особливості, які необхідно враховувати.

Дослідженню питань сутності юридичних гарантій, передбачених Конвенцією 1950 року та викладених і сформульованих у рі-

шеннях Європейського суду, присвячені численні праці науковців, зокрема, таких, як К.В. Андріанов, В.В. Костицький, У.З. Коруц, П.А. Лаптев, В.С. Стефанюк, С.Р. Тагієв та деякі інші. Разом з тим, проблематика, пов'язана з вивченням правової природи рішень ЄСПЛ та їхньої адаптації до національного правозастосовного майданчику з огляду на багатоманітність проявів та важливість результату, залишається вельми актуальним. Тож, метою статті є концептуальне вивчення та розкриття значення і ролі принципу справедливого судочинства в процесі розвитку національної правової системи. Також буде визначено ефективність та дієвість прецедентного права для вдосконалення правозастосування в Україні.

Правовою доктриною, на якій ґрунтується діяльність Європейського суду, є судовий прецедент, який прийшов із англосаксонської системи права. У такий спосіб відбулося певне злиття правових систем, позаяк методологія та юридична техніка створення та застосування прецеденту була визнана необхідною для використання у діяльності Європейського суду. Прецедент як юридичне явище має ту особливість, що до його змісту входить обов'язковість для органів судової влади їх попередніх рішень – **stare decisis** (стояти на вирішеному). У такому випадку судді посилаються не лише на тези із судових рішень, а послуговуються при винесенні рішення у справі, що розглядається, також доктринальними джерелами права та іноземними прецедентами². За своєю структурою судовий вердикт, який має прецедентний характер, містить дві частини: *ratio decidendi* і *obiter dictum*. Перша, *ratio decidendi* – це та частина рішення суду, в якій викладаються норми права, на основі яких було вирішено цю справу. В ній містяться принципи права, на за якими суд приймає рішення. Саме ця частина рішення буде обов'язкова для всіх наступних рішень судів, якщо їм доведеться розглядати аналогічні справи. *Ratio decidendi* формує правову основу, що має нормативний характер і повинна застосовуватися стосовно всіх інших осіб, а не тільки сторін у цієї справі. Таким чином, *ratio decidendi* є нормою прецедентного права³. Друга частина рішення - *obiter dictum*, це зауваження та висновки суду, зроблені ним з питань, які безпосередньо

не стосуються предмета судового рішення. На відміну від *ratio decidendi*, дані положення не дають змоги формулювати певний принцип права й не обґрунтовують рішення суду. Це виголошене у рішенні правоположення, яке не претендує на безпосереднє вирішення спірного питання між сторонами, але яке пояснює або ілюструє головний принцип вирішення спору⁴.

Разом з тим, відмежування *ratio decidendi* та *obiter dictum* на практиці не є простим⁵. Для цього, передовсім, слід проаналізувати призначення та спрямованість конкретної вказівки суду: направлена вона на вирішення конкретного спору, чи дає загальну оцінку ситуації. Так, у рішенні у справі «Салгуйейру да Сілва Мота проти Португалії» ЄСПЛ перевірів дві можливості: чи є фактор, взятий до уваги Лісабонським апеляційним судом (гомосексуальна орієнтація заявника), просто *obiter dictum* (принагідно сказаний) і не мав прямого впливу на винесення остаточного рішення, чи навпаки, був вирішальним чинником. Для цього Суд розглянув рішення Лісабонського апеляційного суду і підкреслив, що останній, дізнавшись про відсутність достатніх підстав для позбавлення матері її батьківських прав, які вона отримала за домовленістю з чоловіком, також визнав, що: «...навіть якби це було не так, ми вважаємо, що піклування про дитину необхідно залишити за матір'ю». При цьому апеляційний суд, взявши до уваги, що заявник був гомосексуалістом і жив з іншим чоловіком, постановив, що: «дитина має жити у звичайній португальській сім'ї» і що «немає необхідності визначати, є гомосексуальність хворобою чи сексуальною орієнтацією щодо інших людей однакової статі. У будь-якому з цих випадків, це ненормально, і дитина не повинна вирости під впливом ненормальних умов». На думку Суду, ці положення рішення Лісабонського апеляційного суду були не тільки прямолінійні, невдалі або просто *obiter dicta*. Вони наводили на думку, що гомосексуальність заявника була вирішальним чинником у винесенні остаточного рішення, а отже, породила різницю, зумовлену сексуальною орієнтацією заявника, проводити яку Конвенція забороняє. На користь цього висновку свідчить те, що при винесенні рішення щодо права заявника спіл-

куватися з дитиною апеляційний суд радив заявникові не розкривати дитині під час спілкування з нею, що він живе з іншим чоловіком «як подружжя»⁶.

Тож, окремі судові твердження та зауваження, які самі по собі не створюють прецеденту (в класичному розумінні), тим не менше, з огляду на авторитетність суду, що їх прийняв, істотно впливають на практику інших судів⁷. Власне, окремі гарантії, які забезпечуються застосуванням ЄСПЛ принципу правової визначеності, мають значення *obiter dictum* (в скороченому варіанті – *obiter* або *dicta*). Відтак, судовий прецедент, із точки зору правової природи, являє собою «рішення по конкретній справі, що є обов'язковим для судів тієї ж або нижчої інстанції при вирішенні аналогічних справ або служить зразком тлумачення закону, які не мають обов'язкової сили»⁸.

Сам ЄСПЛ у своїх постановках керується своєю попередньою практикою, однак при цьому він не зв'язаний суб'єктивним складом прецеденту. При викладі своїх рішень за скаргами проти України ЄСПЛ посилається на свою прецедентну практику у справах проти інших держав. І це відповідає принципу правової визначеності. Використовуючи прецедент, ЄСПЛ постійно доповнює зміст висновків, тлумачачи сутність принципів, та час від часу змінює свої правові позиції. На думку більшості науковців така концепція є виправданою, оскільки, хоча можливість зміни судової практики не сприяє правовій визначеності, однак слід мати на увазі, що існує діалектична суперечність між правовою визначеністю і розвитком права. Останнє, із зрозумілих причин, має тенденцію до динамічного розвитку, а отже, судова практика також повинна змінюватись⁹.

Варто зауважити, що в процесі правозастосування та супутнього йому тлумачення норм права, а також при безпосередньому прийнятті рішення у конкретній справі уповноваженим органом або посадовою особою принцип сутнісного застосування конкретних норм міжнародного права поширюється не лише на писані акти, а й на загальні правила оцінки законодавства в цілому. Бо в процесі неодмінно виникне питання: чи застосувати одноманітно правову

норму, логічно вилучаючи з неї зміст, чи відповідно до обставин справи, керуватися справедливістю (як, до речі, досить абстрактною оціночною категорією) та принципом верховенства права. Конфлікт між справедливістю і правовою стабільністю (яка й полягає у одноманітному дотриманні змісту правових норм, без огляду на те, чи відповідає цей зміст засадам справедливості), може бути вирішений наступним чином. Позитивне й наділене владною санкцією право має пріоритет навіть тоді, коли воно за змістом несправедливе та недоцільне. Виняток становлять лише ті ситуації, коли діючий закон стає кричущо несправедливим, несумісним зі справедливістю, коли закон як «несправедливе право» категорично відкидає та заперечує справедливість. Неможливо розмежувати випадки «законодавчого неправу» і закону, діючого всупереч своєму несправедливому змісту. Проте можна чітко визначити: коли до справедливості навіть не прагнуть, а коли рівність, яка становить основу справедливості, свідомо заперечується у правотворчому процесі, тоді закон є не лише «несправедливим правом», а навіть більше того – він є неправовим за своєю природою, адже право, включаючи позитивне, не можна визначити інакше, ніж порядок і сукупність законів, покликаних за сутністю своєю слугувати справедливості. В цьому полягає сутність відомої «формули Радбруха»¹⁰.

Вивчення юридичної природи рішень Європейського суду з прав людини дозволяє дійти висновку про їх обов'язкову силу для всіх суб'єктів права, а не лише осіб, що приймали участь у конкретному розгляді, а тлумачення, що міститься у цих висновках є, по суті, судовою правотворчістю. Особливо це стосується тих галузей права, які містять значні прогалини. Тож, враховуючи серйозний обсяг творчої діяльності ЄСПЛ щодо тлумачення основоположних ідей Конвенції на підставі прецедентної практики слід звернути увагу на ширшу класифікацію його елементів, ніж то буквально прописано у ст. 6. Отже, вимоги юридичної певності при здійсненні правозастосування, хоча вони прямо не задекларовані в Конвенції, мають обов'язково реалізовуватися відповідними суб'єктами. Іншими словами, право на справедливий суд можна розглядати у

двох аспектах: у вузькому, що відображають положення ст. 6 Конвенції 1950 р., і в широкому, як його трактують у рішеннях Європейського суду з прав людини, включаючи вимоги певності законодавства та судочинства. Скажімо, з дотриманням принципу правової визначеності пов'язано судове уточнення (конкретизація) правових термінів та окремих нечітких положень, що містяться у законі, тобто зменшення невизначеності нормативно-правових актів стосовно кожного конкретного випадку. Судовою правотворчістю такого роду гарантується закріплення довіри до права, що системно входить до елементів принципу правової держави (верховенства права). Це, в свою чергу, забезпечує громадянам можливість впевнено планувати свою поведінку, очікувати чітких, зрозумілих, непротиричливих та визначених правових норм, передбачати можливі наслідки застосування державного примусу за порушення норм права.

Досить часто у дослідники ототожнюють поняття «право на суд» із поняттям «права на справедливий судовий розгляд». В той же час, українське судочинство не завжди дотримується такої ж позиції, вважаючи, що буквальний зміст припису статті 6 Конвенції охоплює лише саму процедуру здійснення судочинства і має очевидні процесуальні ознаки, котрі проявляють своє вираження після початку розгляду справи і до його закінчення. З огляду на важливість даного питання, ЄСПЛ свого часу дав конкретне тлумачення змісту поняття права на справедливий судовий розгляд, і наразі у численних рішеннях саме його і притримується. Зокрема, у справі «Горнсбі проти Греції» Суд вказав, що, відповідно до усталеного прецедентного права, пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Таким чином, ця стаття проголошує "право на суд", одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право подати позов з приводу цивільно-правових питань до суду¹¹. Відтак, поняття права на справедливий суд охоплюється змістом права на справедливий судовий розгляд, яке є дещо ширшим поняттям зі складною структурою. Відповідно до викладеного вище,

воно в якості елемента містить право на суд, і, як піделемент, - право на доступ до суду. І, хоча буквальне розуміння формулювання відповідної статті Конвенції 1950 року не містить закріплення доступу до суду як складової частини права на справедливий розгляд, але то далєбі не означає, що дане право виключає чи не враховує настїльки важливої категорії, як доступ до суду.

Вимоги, які випливають з визначеності у процесі правозастосування, передбачають, що нормативно-правові акти повинні виконуватись, має існувати практика уточнення (конкретизації) змісту таких актів, повинна застосовуватися практика однакового застосування закону та рішення судів повинні бути остаточними й обов'язковими та підлягати виконанню¹². Між тим, існують численні приклади, які наочно ілюструють, що не досить чїткі та визначені приписи законодавця у одній і тїй же сферї регулювання шляхом рїзного їх тлумачення при застосуванні можуть призводити до прийняття абсолютно протилежних рїшень, і це є проявом невизначеності правової системи. Іноді суперечливі положення нормативного акту, що не дозволяє досягти визначеності у правовому регулюванні, містяться в одному й тому документі. Сказане, приміром, часто проявляється при винесенні заочних рїшень. Питання щодо винесення судом заочного рїшення та його перегляду детально висвітлені Верховним Судом України в узагальненні «Практика ухвалення та перегляду судами заочних рїшень у цивільних справах»¹³. В ньому сказано, що за змістом відповідної норми ЦПКУ проведення заочного розгляду справи (а відтак і перегляд заочного рїшення) можливе лише у разі наявності умов, визначених у цїй нормі. Законодавець встановив, що у разі неявки в судове засідання відповідача, який належним чином повідомлений і від якого не надійшло відзиву та повідомлення про причини неявки або якщо зазначені ним причини визнані неповажними, суд може ухвалити заочне рїшення на підставі наявних у справі доказів, якщо позивач не запечучує проти такого вирїшення справи.

Таким чином, суди повинні дотримуватись таких умов проведення заочного розгляду справ: неявка відповідача в судове засї-

дання; належне повідомлення відповідача про час і місце судового засідання; відсутність поважних причин неявки відповідача; відсутність відзиву та клопотання відповідача про розгляд справи за його відсутності; відсутність заперечень позивача проти заочного розгляду справи. Лише за наявності всіх цих умов суд може провести заочний розгляд справи. Отже суд до постановлення ухвали про заочний розгляд справи обов'язково повинен перевірити факт повідомлення відповідача належним чином про час і місце судового засідання. Повідомлення сторін про час і місце розгляду справи повинно проводитися відповідно до вимог статті 128 ЦПК. При цьому в матеріалах справи повинні бути належні докази такого повідомлення. Якщо відповідні докази відсутні, то відповідач не може вважатися повідомленим належним чином, і підстав для заочного розгляду справи не існує.

В той же час, Ожтябрьський районний у м. Полтаві суд прийняв до розгляду скаргу на «заочне» рішення, яке, насправді, таким не було, і розглянув його по суті¹⁴. Попри те, що суд, зрештою, відмовив відповідачеві у задоволенні заяви про перегляд рішення, він не маючи повноважень на здійснення, все ж здійснив дію, яка порушила права позивача. Адже, у такий спосіб місцевий суд фактично відновив строк на оскарження рішення до апеляційного суду. Бо у разі відмови у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення місцевим судом, така відмова може бути оскаржена в апеляційному порядку упродовж 10 днів після її проголошення. Тоді як, за правильного правозастосування суд мав закрити провадження щодо даного перегляду з огляду на відсутність у нього необхідної юрисдикції. Тоді б десятиденний строк на апеляційне оскарження рішення місцевого суду обчислювався від дати ознайомлення з ним позивачем.

Маємо ситуацію, коли місцевий суд вчинив дію, яка не передбачена процесуальним законом і не відноситься до компетенції суду першої інстанції. То є серйозним порушенням. Це зафіксовано в рішеннях Європейського суду з прав людини, які є джерелом національного права. Застосування національним судом способів

судочинства, які він не має права застосовувати, визнається ЄСПЛ порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції, який у відповідній частині передбачає таке: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи... **незалежним і безстороннім судом, встановленим законом**, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру...». Відповідно до висновків ЄСПЛ, викладених у справі «Верітас проти України»¹⁵, «перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у кодексі, суд не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції (див. також рішення у справі «Сокуренко та Стригун проти України»¹⁶).

Отже, роль судів у досягненні юридичної визначеності при застосуванні правових норм шляхом здійснення локальної творчої діяльності щодо їхньої оцінки вельми значима. Правозастосовна конкретизація фактично створює загальне правило застосування юридичних норм у відношенні до тих чи інших життєвих обставин. Абстрактна юридична норма переводиться в конкретне правило, що застосовується до певної обставини, факту, їх сукупності, індивідуалізується, виробляються «конкретні форми реалізації дозволеного нормою загального типу поведінки». У рамках правозастосовної конкретизації неможливе створення нової юридичної норми, але внаслідок неї в правове регулювання вноситься певний елемент новизни, який разом з нормою сам стає об'єктом застосування. Причому цей новий елемент не повинен виходити за межі змісту юридичної норми, що конкретизується¹⁷.

Між тим, поступу українського правосуддя у напрямі європейських цінностей поки що не спостерігається. Моніторинг судової практики місцевих та апеляційних судів на предмет застосування ними правових позицій ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що якість посилань на рішення Європейського суду з прав людини залишається низькою. Має місце не лише відсутність обґрунтованості в способах застосування посилань на правові позиції ЄСПЛ, що містяться в його рішеннях, а і їх повна відсутність поряд із некоректним використанням і самих правових позицій на підставі фактичної

подібності «фабул» справ, без урахування всього комплексу юридично значущих обставин. Що ж стосується вищих судів, то хоча вони й застосовують у своїх актах європейські стандарти прав людини, але не прагнуть активно розширювати застосування цих стандартів нижчими судами. Це перешкоджає процесу уніфікації стандартів у галузі прав і свобод людини, і не сприяє орієнтації нижчестоящих судів загальної юрисдикції на правильне і коректне використання правових позицій ЄСПЛ при відправленні правосуддя, що, в кінцевому підсумку, перешкоджає реалізації тих цілей, на досягнення яких були спрямовані ратифікація Конвенції і визнання юрисдикції ЄСПЛ¹⁸.

Отже, підсумовуючи викладене, мусимо констатувати, що національні суди поки що не досягли належного рівня правотворчості при застосуванні права. Відтак, аби забезпечити реалізацію та захист прав і свобод особи в контексті вимог та гарантій, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, особливе значення має приділятися використанню юридичних підходів, особливостей правового тлумачення демократичних та справедливих принципів Європейським судом. Чіткості та однозначності правосуддя можна досягти, якщо в основу рішень вітчизняних судів буде покладено засади справедливості, розумності, моральності тощо. А це залежить не тільки і не стільки від заміни персоналій у суддівських мантиях (хоча оновлення складу суддів теж грає неабияку роль), а, передовсім, від кардинальної зміни підходів та надання їх європейських ознак.

1. *Коруц У.З.* Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. ... канд. юрид. наук:12.00.11. Київ, 2015. С. 95. 2. *Сапожнікова О.* Український судовий прецедент: зустріч з інопланетянином. Збірник виступів. Українська Гельсінська спілка з прав людини «Precedent UA – 2015» Київ: КВІЦ, 2015.С. 398-399. 3. *Шевчук С.* Порівняльне прецедентне право з прав людини. Київ: Реферат, 2002. С. 196. 4. *Geldart W.* Elements of English Law // Prepared by D.C.M.Yardley. London: Oxford University Press,

1966. Р. 8. **5.** *Derham D.P.* Precedent and the Decision of Particular Questions // The Law Quarterly Review. 1963. Vol.79. P. 49. **6.** *Рішення ЄСПЛ від 21 грудня.1999 року у справі «Салгуйейру да Сілва Мота проти Португалії» (Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal), заява № 33290/96.* URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=130> **7.** *Попов Ю.* Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України // Підприємництво, господарство і право. 2010. №11. С. 50. **8.** *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1999. С. 301. **9.** *Москвич Л.М.* Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику національних судів: текст доповіді. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. Нац. акад. прав. Наук України, НЮАУ, НДІ вивч. пробл. злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2014. Вип. 27. С. 331. **10.** *Смуток М.В.* Застосування формули Радбруха у сучасній судовій практиці // Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 68. **11.** *Рішення ЄСПЛ від від 19 березня 1997 року у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece), заява № 21722/11.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_079. **12.** *Погребняк С.П.* Основоположні принципи права: дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. С. 312-315. **13.** *Практика ухвалення та перегляду судами заочних рішень у цивільних справах.* URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/E32F4458CA0D0386C2257B7C00437718](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/E32F4458CA0D0386C2257B7C00437718) **14.** *Рішення Октябрського районного в м. Полтаві суду від 9 серпня 2016 року у справі №554/11212/14-ц* Архів Октябрського районного в м. Полтаві суду за 2014 рік. **15.** *Рішення ЄСПЛ від 13 листопада 2008 року у справі «Верітас проти України», Заява № 39157/02.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_418 **16.** *Рішення ЄСПЛ від 20 липня 2006 року у справі «Сокурєнко та Стригун проти України». Заяви № 29458/04 та N 29465/04.* URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/so2376?ed=2006_07_20 **17.** *Гордієнко О.С.* Види конкретизації права // Митна справа. 2014. № 2(92). С. 19. **18.** *Москвич Л.М.* Цит. праця. С. 327-328.

Guyvan Petro. Some questions about the certainty of legal norms in the sphere of their application

This work explores the right to a fair trial, which is one of the defining legal ideas that ensure the protection of human rights. This right consists of institutional and procedural elements. Institutional elements include requirements for the court as an institution, and this, above all, independence, impartiality, its creation on the basis of the law. The procedural components are the minimum requirements for the procedure of the trial, including publicity, the provision of procedural rights granted to the participants in the trial, adversarial proceedings, a reasonable period for the consideration of the case, and the execution of the final judicial decision. In this case, the application and interpretation of the right to a fair trial is carried out by the European Court of Human Rights. The peculiarities of this approach must be taken into account in national law enforcement.

The article analyzes the essence of the legal doctrine, on which the activities of the European Court of Justice are based, namely the judicial precedent that came from the Anglo-Saxon system of law. The content and essence of the notions "ratio decidendi" - part of the court decision, which sets out the rules of law on the basis of which the case was decided, and "obiter dictum" - remarks and conclusions of the court, made by him on issues that do not directly concern the subject of the judgment. Practical differences of these two categories are given, and examples are given that prove the complexity of their differentiation.

The existence of conflicts between justice and legal stability (which consists in monotonous observance of the content of legal norms, without considering whether this content corresponds to the principles of justice) is investigated in the resolution of litigation. The author fully supports the so-called "Radbruch formula", according to which a positive and authoritative sanctioning right takes precedence even when it is unfair and inexpedient in content. But when the acting law becomes flagrantly unfair, incompatible with justice, it becomes unjust by its nature and is not subject to application. It is in this that the principle of the rule of law manifests itself both in law-making and in law enforcement.

The paper concludes that the precedent decisions of the European Court of Human Rights are binding for all subjects of law, and not only for those who participated in a specific examination, and the interpretation contained in these conclusions is, in fact, judicial lawmaking. Especially it concerns those branches of law that con-

tain significant gaps. Actually, the right to a fair trial can be considered in two aspects: in a narrow, reflecting the provisions of Art. 6 of the 1950 Convention, and widely, as it is interpreted in the judgments of the European Court of Human Rights, including the requirements of the certainty of legislation and proceedings. In this case, the requirements of legal certainty in the implementation of law enforcement, although they are not explicitly declared in the Convention, must necessarily be implemented by the relevant actors. Subject to the principle of legal certainty, judicial clarification (concretization) of legal terms and certain fuzzy provisions contained in the law is connected, that is, a reduction in the uncertainty of regulatory legal acts for each particular case. Judicial lawmaking of this kind guarantees the consolidation of confidence in the law, and is systematically included in the elements of the principle of the rule of law (rule of law). This, in turn, provides citizens with the opportunity to confidently plan their behavior, expect clear, understandable, non-discriminatory and certain legal norms, to foresee the possible consequences of using state coercion for violating the rules of law.

Some examples of misinterpretation of the requirements of the Convention by Ukrainian court are given, for example, by unjustifiable delineation of the concepts "the right to a court" and "the right to a fair trial". Meanwhile, according to the established position of the ECtHR, the concept of the right to a fair trial is covered by the content of the right to a fair trial, which is a somewhat broader concept with a complex structure. It is also noted that there are examples that clearly illustrate that insufficiently clear and specific prescriptions of the national legislator in the same sphere of regulation, through their different interpretations in application, can lead to absolutely opposite decisions, and this is a manifestation of the uncertainty of the legal system. The proposals for improving the situation in the field under investigation are presented.

Keywords: fair trial, legal certainty, precedent.

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ РІЧКОВОГО БАСЕЙНУ РЕЙНУ В СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ТРАНСКОРДОННИХ ПРІСНИХ ВОД

Досліджуються особливості міжнародних річкових комісій як інституційних механізмів, що регулюють співпрацю держав басейну Рейну. Проаналізований зміст багатосторонніх міжнародних договорів, згідно з якими функціонують відповідні комісії, розглянуті питання їхніх функцій, структури, основних напрямків роботи. Визначені досягнення міжнародних інституційних механізмів та сучасні проблеми їхньої діяльності, що ускладнюють міждержавне співробітництво стосовно несудноплавного використання й охорони басейну Рейну.

Ключові слова: міжнародний річковий басейн, міжнародний договір, судноплавство, несудноплавне використання транскордонних прісних вод, охорона транскордонних прісних вод.

Кулько А. В. Международные организации, обеспечивающие сотрудничество государств бассейна Рейна в сфере использования и охраны трансграничных пресных вод

Исследуются особенности международных речных комиссий как институциональных механизмов, регулирующих сотрудничество государств бассейна Рейна. Проанализировано содержание многосторонних договоров, согласно которым функционируют соответствующие комиссии, рассмотрены вопросы их функций, структуры, основных направлений работы. Определены достижения международных институциональных механизмов и современные проблемы в их деятельности, которые затрудняют межгосу-

дарственное сотрудничество по несудоходному использованию и охране бассейна Рейна.

Ключевые слова: *международный речной бассейн, международный договор, судоходство, несудоходное использование трансграничных пресных вод, охрана трансграничных пресных вод.*

Kulko Andriy. International organizations providing cooperation between the states of the Rhine basin on the use and protection of transboundary freshwater

The peculiarities of international river commissions as institutional mechanisms regulating the cooperation between the states of the Rhine basin are examined. The author analyses the content of multilateral treaties, according to which commissions operate, considers the issues of their functions, structure, main directions of work. He determines the achievements of international institutional mechanisms and contemporary problems that hamper the process of interstate cooperation on non-navigational use and protection of the Rhine river basin.

Keywords: *international river basin, international treaty, navigation, non-navigational use of transboundary freshwater, protection of transboundary freshwater.*

Міжнародний річковий басейн (МРБ) Рейну є одним з найбільших і найважливіших в Європі. Втім нині перед державами цього басейну стоять серйозні виклики у сенсі стану водних екосистем і узгодження інтересів стосовно різних видів використання транскордонних прісних вод. Відтак необхідно дослідити функціонування міжнародних інституційних механізмів, які регулюють співпрацю держав МРБ Рейну та покликані розв'язувати наявні проблеми; виявити переваги та недоліки системи правового регулювання їхньої діяльності; надати обґрунтовані пропозиції з удосконалення цієї системи.

Різні аспекти відповідної тематики досліджували Л. Буассон де Шазурн, А. Єфименко, Р. Кромер, К. Леб, Й. Леентваар, І. Ліска, Х. Льюфлер, Р. Маір, С., Маккаффі, Д. Маккінні, С. Прокопф, М. Тійніно, П.Фесянов, І. Фрійтерс, А. Шмід-Бретон. Однак наразі, у зв'язку із процесами розвитку інституційної системи регулювання

використання й охорони МРБ Рейну та необхідністю приведення екологічного стану басейну у відповідність до вимог *acquis communautaire* Європейського Союзу, постала потреба розвинути наукові здобутки вказаних та інших авторів, проаналізувавши договірні основи діяльності міжнародних річкових комісій та практику їхнього функціонування.

МРБ Рейну використовується для судноплавства, є джерелом води для промисловості та сільського господарства, виробництва електроенергії і споживання більш ніж 20 мільйонами жителів прибережних регіонів¹.

Сучасна система міжнародно-правового регулювання відносин щодо судноплавного використання Рейну почала формуватись у XIX ст. Заключний акт Віденського конгресу 1815 р. встановив принцип вільного судноплавства на міжнародних ріках Європи, у тому числі і Рейні. У 1831 р. укладено Майнцьку конвенцію, яка містила ряд норм про режим судноплавства на Рейні і забезпечила заснування для реалізації цього принципу Центральної комісії судноплавства на Рейні, ЦКСР (англ. Central Commission for the Navigation of the Rhine, CCNR).

У 1868 р. прибережні держави уклали Мангеймську конвенцію, удосконаливши правове регулювання міжнародного судноплавства на Рейні в низці аспектів². Вона діяла майже 100 років і у 1963 р. була замінена Страсбурзькою конвенцією. Основні принципи залишилися незмінними, однак правовий режим рейнського судноплавства пристосували до нових умов, пов'язаних із процесами європейської інтеграції та розвитку річкових перевезень у Західній та Центральній Європі. Новими здебільшого стали положення про впорядкування діяльності ЦКСР³. Пізніше було ухвалено низку додаткових протоколів до Страсбурзької конвенції⁴.

Нині ЦКСР функціонує у кількох вимірах і має достатньо широкі повноваження. По-перше, періодично проводяться дипломатичні конференції держав-членів, на яких обговорюють та ухвалюють рішення стосовно будь-яких питань, пов'язаних із судноплавством на Рейні, в тому числі питань перегляду Конвенції та

укладення нових угод. Крім того, на конференціях ЦКСР ухвалюють нормативно-правові акти у сфері річкових перевезень, зокрема про безпеку судноплавства, умови праці екіпажів суден на Рейні, відходи, що утворюються при судноплавстві на ріці тощо.

По-друге, Комісія уповноважена ухвалювати норми, необхідні для забезпечення належних умов для проходу суден та безпеки судноплавства на Рейні. Ці норми можуть регулювати відносини з будь-яких аспектів, що стосуються судноплавства на ріці і є обов'язковими для держав-членів.

По-третє, ЦКСР займається розглядом скарг на порушення Страсбурзької конвенції або власних нормативно-правових актів і виносить обов'язкові рішення⁵.

Головним органом ЦКСР є Пленум. На Пленумах ухвалюють головні рішення і акти, насамперед резолюції Комісії. Їх проводять двічі на рік, наприкінці травня та наприкінці листопада, за участі всіх держав-членів ЦКСР. Пленуми по черзі очолюють представники цих держав, повноваження яких складають два роки (ст. 43 – ст. 44 Мангеймської конвенції та ст. 5 – ст. 16 Правил процедури ЦКСР)⁶. Кожна держава має один голос, а рішення ухвалюють одностайно. У певних випадках Пленуми можуть делегувати повноваження щодо рішень стосовно менш важливих питань своїм комітетам.

Резолюції Пленумів готують комітети та робочі групи (ст. 17 – ст. 25 Правил процедури). Саме вони відіграють ключову роль у роботі ЦКСР з практичних питань. До складу Комісії належать 10 комітетів (адміністративний, підготовчий, бюджетний, економічний комітети, Комітет річкового права, Комітет з поліцейських правил, Комітет з інспектування, Комітет з небезпечних речовин, Комітет з питань інфраструктури й довкілля, Комітет з соціальних питань, зайнятості та професійної підготовки) та 15 робочих груп (з поліцейських правил, інспектування, річкових інформаційних служб, питань інфраструктури та навколишнього середовища, безпеки річкового транспорту тощо).

Підготовку діяльності комітетів та робочих груп здійснюють Секретаріат ЦКСР та члени Комісії, призначені державами. Секретаріат розробляє проект порядку денного, складає протоколи та вживає заходів, рішення про які ухвалюють комітети⁷.

Значною мірою завдяки діяльності ЦКСР Рейн став найнавантаженишою рікою у світі, а прибережним державам вдалось досягнути практично досконалого стану водних шляхів та річкової інфраструктури, створити оптимальні фізичні умови для судноплавства і забезпечити застосовування при річкових та мультимодальних перевезеннях найсучасніших технічних досягнень. З іншого боку, досі не розв'язані проблеми обмежень на плавання суден, які не є суднами прирейнських держав, особливо тих, що не належать до складу ЄС.

Створення в 1950 р. Міжнародної комісії із захисту Рейну, МКЗР (англ. Commission for the Protection of the Rhine, ICPR) було обумовлено різким погіршенням екологічної ситуації в басейні Рейну у 1930-х рр., спричиненим підвищенням щільності населення і активізацією промислової діяльності. Ситуація ускладнювалась аваріями на численних хімічних підприємствах, розташованих у прибережних зонах. Відтак, рішення Комісії, ухвалені впродовж перших років її діяльності, були спрямовані здебільшого на досягнення екологічної безпеки в басейні і припинення скидань промислових стоків у Рейн, їх як настанови взяли до уваги уряди держав-членів МКЗР⁸.

Впродовж кількох десятиліть Комісія функціонувала відповідно до норм Конвенції про захист Рейну від забруднення (Бернської конвенції) 1963 р. У 1976 р. укладена Додаткова угода до Конвенції 1963 р., яка також регулює діяльність МКЗР⁹.

Наразі ж Комісія працює згідно із нормами Конвенції про захист Рейну 1999 р., що набула чинності 2003 р. Цілями сторін Конвенції проголошені сталий розвиток екосистеми Рейну; виробництво питної води з вод басейну; поліпшення якості донних відкладень; запобігання та захист від повеней; сприяння відновленню екосистеми Північного моря¹⁰. Відповідно, сферами, на які поширюється ком-

петенція МКЗР, є охорона навколишнього середовища басейну Рейну, поліпшення якості води, розв'язання проблем забруднення води і повеней, реагування на зміни клімату¹¹. Нині основними напрямками своєї роботи Комісія проголосує сталий розвиток Рейну, збереження і відновлення алювіальних частин басейну та забезпечення доброго стану усіх водних ресурсів МРБ Рейну¹².

Для досягнення цих цілей Конвенція 1999 р. покладає на МКЗР наступні обов'язки: 1) підготовка міжнародних програм моніторингу та аналізу екосистеми Рейну і оцінка їхніх результатів, в тому числі у співпраці з науковими установами; 2) розробка пропозицій для різних заходів та програм заходів, зокрема із застосування економічних інструментів, при врахуванні очікуваних витрат; 3) координація реалізації планів держав-членів з оповіщення та сигналізації на Рейні; 4) оцінка ефективності заходів, зокрема на основі доповідей держав-членів, результатів моніторингу реалізації програм та досліджень екосистеми Рейну. Цей перелік не є вичерпним і договірні сторони можуть покласти на Комісію виконання будь-яких інших завдань, які підпадають під сферу діяльності МКЗР¹³.

В цілому ж Конвенція ретельно регулює порядок функціонування Міжнародної комісії із захисту Рейну; встановлює механізми зі сприяння виконанню державами-членами їхніх зобов'язань; містить процедуру, яка застосовується при нездатності держав виконати рішення МКЗР.

Торкаючись питання інституційної структури Комісії, вкажемо передусім, що вищою посадовою особою цієї міжнародної організації є Голова, якого обирають на трирічний строк. Основним органом МКЗР є Конференція міністрів держав-членів, що ухвалює рішення з питань, які мають політичне значення і створює нормативну основу для узгодженої програми заходів¹⁴. Ці рішення є обов'язковими для відповідних урядів.

Робочі та експертні групи Комісії працюють над всіма основними технічними питаннями, які виникають у зв'язку із реалізацією положень Конвенції про захист Рейну і активів *acquis communautaire* ЄС. Перші функціонують на постійній основі або впродовж визначе-

ного періоду часу, обговорюють проблеми, пов'язані з якістю води та скиданнями небезпечних речовин, підземними водами, екологією та повеннями. Експертні групи допомагають робочим групам¹⁵. Співробітники Секретаріату, розташованого в Кобленці (ФРН), сприяють усім іншим органам МКЗР у виконанні їхніх функцій.

Додамо, що у 2001 р. МКЗР спільно з Австрією, Бельгією та Італією, які не належать до складу її держав-членів, створила Координаційний комітет. Метою його функціонування є виконання Водної рамкової директиви Європейського Союзу (ВРД ЄС) 2000 р. в басейні Рейну¹⁶.

Відзначимо й норми Конвенції 1999 р. про виконання рішень МКЗР. Зокрема, заслуговують на увагу п. 4 і п. 5 ст. 11, згідно із якими сторона, що не в змозі виконати рішення Комісії або може зробити це лише частково, зобов'язана інформувати інші сторони про ситуацію, що склалась. Вона робить зазначене в індивідуальному порядку, встановленому МКЗР, і зобов'язана пояснити причини. У таких випадках кожна делегація може ініціювати консультації, які мають бути проведені протягом двох місяців. На основі доповідей сторін або консультацій Комісія ухвалює рішення і може вживати заходів, що сприятимуть їхній реалізації. При цьому МКЗР зберігає перелік своїх рішень щодо договірних сторін, останні додають до переліку інформацію про стан їхнього виконання щорічно, не пізніше ніж за два місяці до початку пленарної сесії Комісії¹⁷.

Оцінюючи практичну діяльність МКЗР, зазначимо, що у 1960-1970-х рр. вона сприяла запровадженню системи промислового водокористування замкнутого типу і пристроїв для очищення промислових стоків, завдяки чому рівень забруднення Рейну суттєво знизився. Пізніше для ведення безперервного екологічного моніторингу в басейні ріки створили мережу екологічного оповіщення, оснащену за останнім словом техніки. Вона дозволяє вже на ранніх стадіях визначати джерела забруднення води, швидко локалізувати й усувати їх. Моніторинг стану водних об'єктів і водозбору здійснюється в тісній взаємодії з водною поліцією держав МКЗР,

яка володіє виключними правами на контроль над діяльністю підприємств, що використовують воду з природних джерел¹⁸.

Під егідою Комісії укладена Конвенція про хімічне забруднення та контроль над повенями 1987 р., у 1987–2000 рр. успішно реалізована Програма дій щодо Рейну, ухвалена і наразі виконується Програма зі сталого розвитку Рейну («Рейн 2020»), яка передбачає вживання низки практичних заходів для захисту навколишнього середовища басейну річки від негативного впливу, подолання наслідків повеней, підвищення якості води та охорони підземних вод¹⁹. Продовжується реалізація Плану дій із захисту від повеней на Рейні, розрахованого на період до 2020 р.²⁰ Ця робота ведеться відповідно до ВРД ЄС²¹ і Директиви ЄС про повені 2007 р.²²

Ключовими для виконання вимог *acquis communautaire* ЄС є розробка, ухвалення і реалізація під керівництвом МКЗР Планів управління МРБ Рейну. Першим став План управління районом міжнародного річкового басейну Рейну на 2009–2015 рр. Попри його загальну успішність, проблему невідповідності стану МРБ вимогам ВРД ЄС 2000 р. повною мірою подолано не було; актуальними залишаються завдання відновлення флори та фауни Рейну, зниження забруднення з дифузних та точкових джерел, зумовленого господарською діяльністю, розв'язання проблеми перешкод для руху і розмноження мігруючих риб.

План управління районом міжнародного річкового басейну Рейну на 2016–2021 рр. передбачає вживання низки заходів у таких напрямках як відновлення біологічної цілісності Рейну; підвищення рівня розмаїття флори та фауни; зменшення дифузних витоків у поверхневій та підземній воді (поживні речовини, пестициди, метали тощо); подальше зменшення забруднення з промислових і комунальних точкових джерел; узгодження використання води для судноплавства, енергетики, захисту від повеней, регіонального землекористування та іншої діяльності з цілями охорони екосистеми²³.

Відзначаючи серйозні досягнення ЦКСР та МКЗР, автор вважає водночас, що сучасній системі міжнародно-правового регулювання та практиці їхньої діяльності притаманні такі недоліки й проблеми:

а) некомплексний характер управління МРБ Рейну, зосередженість ЦКСР і МКЗР переважно на питаннях судноплавства і охорони водних ресурсів відповідно;

б) встановлені міжнародними договорами та актами ЦКСР перешкоди для плавання суден держав-нечленів ЄС; йдеться про технічні вимоги до суден, кваліфікаційні вимоги до членів екіпажів, проблеми взаємного визнання судових посвідчень та посвідчень судноводія (патентів капітана судна), приписи щодо чисельності складу екіпажу, часу його роботи і відпочинку;

в) обмеженість компетенції МКЗР кількома аспектами охорони прісних вод; відсутність норм про діяльність з охорони Рейну, пов'язану із конкретними видами використання водних ресурсів, і реалізацію принципів міжнародного права транскордонних прісних вод при їхньому застосуванні до МРБ Рейну;

г) зосередженість Планів управління районом міжнародного річкового басейну Рейну на 2009–2015 рр. та 2016–2021 рр. на питаннях відновлення флори і фауни, запобігання забрудненню та іншим видам негативного впливу на водні ресурси внаслідок господарської діяльності;

г) членство у МКЗР лише частини держав МРБ Рейну, неучасть Ліхтенштейну, Австрії, Італії та Бельгії в роботі Комісії;

д) невідповідність стану Рейну вимогам ВРД ЄС і збереження низки екологічних проблем.

1. *Frijters I. D., Leentvaar J.* The Rhine Case Study // UNESCO's International Hydrological Programme. 2003. P. 3. 2. *Revised* Convention on the Navigation of the Rhine // Ecolex. URL: <http://www.ecolex.org/ecolex/ledge/view/RecordDetails?id=TRE-000561&index=treaties> 3. *Revised* Convention for Rhine Navigation: of 17 October 1868 as set out in the text of 20 November 1963 (Unofficial consolidated text) // Central Commission for the Navigation of the Rhine. 2014. Pp. 1-20. 4. *Кулько А. В.* Перспективи вдосконалення сучасних договірних механізмів регламентації співробітництва держав із судноплавного використання основних міжнародних рік Європи: значення для України // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 5. С. 149. 5. *Legal nature*

and competences // Central Commission for the Navigation of the Rhine. URL: <http://www.ccr-zkr.org/11030100-en.htm> **6.** *Geschäftsordnung*. Ausgabe 2018, angenommen durch Beschluss 2004-I-4 (geändert durch die Beschlüsse 2006-II-4, 2007-I-26, 2008-I-3, 2012-I-5, 2012-I-21, 2012-I-23, 2012-I-24, 2013-II-28, 2014-II-26, 2015-I-26, 2016-II-24, 2017-II-31) // Zentralkommission für die Rheinschiffahrt. 2017. Pp. 8-12. **7.** *Committees and working parties* // Central Commission for the Navigation of the Rhine. URL: <http://www.ccr-zkr.org/11030200-en.html#03> **8.** *Фесянов П. О.* Державне регулювання екологічної безпеки на рівні регіону: досвід європейських країн // Державне управління: теорія та практика. 2011. №1. **9.** *Additional Agreement to the Agreement, signed in Berne on 29 April 1963, concerning the International Commission for the Protection of the Rhine against Pollution* // Official Journal. 1977. L 240. Pp. 48-65. **10.** *Convention on the Protection of the Rhine (Bern, April 12th, 1999)* // International Commission for the Protection of the Rhine. 2015. Pp. 3-4. **11.** *Topics* // International Commission for the Protection of the Rhine official site. URL: <http://www.iksr.org/index.php?id=11&L=3&ignoreMobile=1> **12.** *About Us* // International Commission for the Protection of the Rhine official site. URL: <https://www.iksr.org/en/international-cooperation/about-us/> **13.** *Convention on the Protection of the Rhine (Bern, April 12th, 1999)*. International Commission for the Protection of the Rhine. 2015. P. 6. **14.** *About Us* // International Commission for the Protection of the Rhine official site. URL: <https://www.iksr.org/en/international-cooperation/about-us/> **15.** *Organisation* // International Commission for the Protection of the Rhine official site. URL: <https://www.iksr.org/en/international-cooperation/about-us/organisation/> **16.** *About us* // International Commission for the Protection of the Rhine. URL: <https://www.iksr.org/en/international-cooperation/about-us/> **17.** *Convention on the Protection of the Rhine (Bern, April 12th, 1999)* // International Commission for the Protection of the Rhine. 2015. Pp. 6, 8. **18.** *Кроммер Р.* Рейн используют бережно // Екологія та життя. 2001. № 2. С. 47-49. **19.** *Rhine 2020 – Program on the sustainable development of the Rhine* // International Commission for the Protection of the Rhine official site. URL: <http://www.iksr.org/index.php?id=30&L=3> **20.** *Schmid-Breton A.* The new flood risk management plan of the international Rhine river basin district // UN-ECE 2d WS “Transboundary Flood Risk Management” (19-20.3.2015, Geneva). 2015. P. 5. **21.** *Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Com-*

munity action in the field of water policy // Official Journal. 2000. L 327. Pp. 1–73. 22. *Directive 2007/60/EC on the assessment and management of flood risks* // Official Journal. 2007. L 288/27. 23. *Internationally Coordinated Management Plan 2015 for the International River Basin District of the Rhine (Part A = Overriding Part)* // International Commission for the Protection of the Rhine. 2015. Pp. 7-12, 110-111.

Kulko Andriy . International organizations providing cooperation between the states of the Rhine basin on the use and protection of transboundary freshwater

The international institutional mechanisms regulating the cooperation between the states of the Rhine basin are examined, they are the Central Commission for the Navigation of the Rhine (CCNR) and the International Commission for the Protection of Rhine (ICPR). The author analyses the content of multilateral treaties, according to which the river commissions operate, considers the issues of their functions, structure, main directions of work, determines the achievements of the institutional mechanisms in the sphere of non-navigational use and protection of the Rhine basin. It may be deemed that the Central Commission for the Navigation of the Rhine and the International Commission for the Protection of the Rhine are successful in the achievement of their goals.

At the same time nowadays these organisations are facing serious problems. The author outlined such shortcomings of their legal framework, structure and main directions of work. First of all, there is a lack of integrated management of the Rhine basin and the concentration of the CCNR and the ICPR mainly on navigation and water resources utilization respectively. Second problem are the obstacles to the river navigation non-EU Member States' vessels caused by technical requirements to vessels, qualification requirements to crew members established by international agreements and CCNR acts; problems of mutual recognition of vessel certificates and boatmaster certificates (patents); the requirements regarding the number of crew members, the time of their work and rest.

Thirdly, the competence of the ICPR is limited to several aspects of freshwater protection; the absence of norms on the protection of the Rhine related to the specific types of use of water resources and the implementation of the principles of international law of transboundary freshwater when applied to the Rhine basin. Fourth problem is the focusing of the Rhine international river basin district management plans

for 2009-2015 and 2016-2021 only on issues related to the restoration of flora and fauna, prevention of pollution and other negative impacts on water resources resulting from economic activities. Besides, Liechtenstein, Austria, Italy and Belgium are not the members of the ICPR. Lastly, the chemical status of the Rhine waters doesn't meet the requirements of the EU Water Framework Directive, despite the efforts of the International Commission for the Protection of the Rhine.

Keywords: international river basin, Rhine, international treaty, navigation, non-navigational use of transboundary freshwater, protection of transboundary freshwater.

УДК 341.01

В. М. ОТРОШ

**ПЕРЕБУВАННЯ ОРДЕНУ ІОАННІТІВ
(ГОСПІТАЛЬЄРІВ) НА КІПРІ (1291-1310 рр.),
РОДОСІ (1310-1522 рр.) І МАЛЬТІ
(1530-1798 рр.) ТА ПОСТУПОВЕ
НАБУТТЯ НИМ ЕЛЕМЕНТІВ МІЖНАРОДНОЇ
ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ**

Розглядається перебування Ордену іоаннітів (госпітальєрів) на Кіпрі (1291–1310 рр.), Родосі (1310–1522 рр.) і Мальті (1530–1798 рр.) та поступове набуття ним елементів міжнародної правосуб'єктності. Орден іоаннітів, який став пізніше називатися – Мальтійський Орден, являє собою єдине послідовне продовження заснованого у 1099 р. і офіційно визнаного у 1113 р. Ордену Госпіталю святого Іоанна Єрусалимського.

Ключові слова: Орден іоаннітів (госпітальєрів), Мальтійський Орден, міжнародна правосуб'єктність.

Отрош В.М. Пребывание Ордена иоаннитов (госпитальеров) на Кипре (1291–1310 гг.), Родосе (1310–1522 гг.) и Мальте (1530–1798 гг.) и постепенное приобретение им элементов международной правосубъектности

Рассматривается пребывание Ордена иоаннитов (госпитальеров) на Кипре (1291–1310 гг.), Родосе (1310–1522 гг.) и Мальте (1530–1798 гг.) и постепенное приобретение им элементов международной правосубъектности. Орден иоаннитов, который стал позже называться по географическому признаку – Мальтийский Орден, представляет собой единственное последовательное продолжение образованного в 1099 г. и официально признанного в 1113 г. Ордена Госпиталя святого Иоанна Иерусалимского.

Ключевые слова: Орден иоаннитов (госпитальеров), Мальтийский Орден, международная правосубъектность.

Otrosh Volodymyr. The residence of the Order of the Ioanites (Hospitallers) in Cyprus (1291–1310), Rodos (1310–1522) and Malta (1530–1798) and its peculiarities of the international legal personality

The article deals with the residence of the Order of the Ioanites (Hospitallers) in Cyprus (1291–1310), Rodos (1310–1522) and Malta (1530–1798) and its peculiarities of the international legal personality. The Order of the Ioanites, which later became known by its geographical origin as the Maltese Order, is the only consistent sequel had been founded in 1099 and since 1113 officially recognized St. John of Jerusalem Order.

Keywords: Order of Ioanites (Hospitallers), Maltese Order, the international legal personality.

У 1291 р. іоанніти після майже двохсотлітнього перебування у Святій Землі вимушені були переміститися звідти на Кіпр, захоплений ще у 1191 р. загонами англійського короля Річарда Левове Серце і проданий тампліерам, які потім уступили острів королю Єрусалимського королівства Гвідо Лузіньяну. Ця династія утримувала за собою острів до 1489 р.¹, коли він був захоплений турками. Орден іоаннітів став васалом короля Кіпру і отримав від нього як лен феодальне володіння Лімасол (Ліміссо). У 1291 р. наступний король Кіпру Анрі II Лузіньян подарував рицарям-госпітальерам місто

Лімасол, де потім протягом вісімнадцяти років була резиденція Ордену іоаннітів, які стали називатися «рицарі Кіпру»². Факт передачі іоаннітам цього міста був пізніше затверджений Римським Папою Климентом V (1305–1314 рр.)³, який не маючи змоги організувати Хрестовий похід, надав допомогу Ордену іоаннітів у створенні флотилії для боротьби з піратами та контрабандистами у Середземному морі. Перебуваючи на Кіпрі, у 1294 р. Генеральний Капітул Ордену переглянув конституцію Ордену, яка тепер стала відповідати його наднаціональному характеру, що проявилось в організації внутрішнього управління за принципом «Язиків» («Націй»), згаданих у Маргатських Статутах вже у 1206 р.⁴

Згідно з середньовічним ленним правом Орден госпітальєрів хоча і зберігав певну свободу у вирішенні своїх власних справ, але вимушений був знаходитися у відповідній залежності у свого сеньйора, що виражалось, зокрема, у сплаті дані та несенні військової повинності, через що у Великого Магістра Ордену Гійома де Вілларе, який правив з 1296 по 1305 рр., постійно виникали непорозуміння з сеньйором – королем Лузіньяном, тому рицарі стали підшукувати собі інше місце. Перебування на Кіпрі дозволило Ордену відновити сили. Набувши колишньої могутності, Орден зважився на завоювання острова Родос⁵, плануючи з часом повернутися до Єрусалиму.

Майже чотири роки іоанніти воювали за Родос, доки не закрипилися на ньому. На останньому етапі, у 1309 р., в результаті кровопролитних боїв рицарі вигнали турок і сарацин та оселилися на Родосі та семи сусідніх островах. У 1310 р. іоанніти перенесли на Родос резиденцію Ордену, який став називатися «сувереном Родосу», що було затверджено Папою Климентом V⁶. В цей же час на острові був відкритий великий будинок для прочан-госпіталь, були побудовані нові укріплення, палац, склади і школи та розширено флот. Іоаннітів стали називати родоськими рицарями. На Родосі остаточно склалася чітко розроблена ієрархічна структура Ордену рицарів госпітально святого Іоанна Єрусалимського, що становив собою військово-духовну організацію. Орден був повністю

незалежним від будь-якої влади і тому став називатися суверенним (державним) і володів світськими правами щодо обміну послами та укладення договорів з іншими державами. Усі правила, посади та обряди описані у спеціальному «Уложенні про розподіл і постанови Ордену святого Іоанна Єрусалимського»⁷. На Родосі остаточно сформувався і статут Ордену, одним з головних завдань якого був «особливий і узгоджений з правилами пристойності обов'язок Христових воїнів – боротися за славу Божу і католицьку віру, – саме тому воїни госпітально і носять на собі знак хреста, щоб, після багаторазового роздавання милостині, переслідувати і знищувати війською магометанський народ і всіх, хто грішить у світі»⁸. Орден став чисельним і могутнім і поділявся спочатку на 7 «Язиків» («Націй»): 1) Прованс; 2) Франція-Оверні; 3) Наварра; 4) Кастилія-Арагон; 5) Португалія; 6) Германія і 7) Англія. На Родосі існувало вже 8 «Націй» («Язиків») для вихідців з таких країн і місцевостей: 1) Прованса; 2) Оверні; 3) Франції; 4) Італії; 5) Арагону з Каталонією і Наваррою; 6) Кастилії з Португалією; 7) Германії та 8) Англії («Язык» Англія у правління Генріха VIII (1509–1547 рр.) був закритий і замінений новим – Баварським (з Шотландією та Ірландією)⁹.

Рицарем міг стати лише член однієї з вищеназваних «Націй». «Рицарі по справедливості» (*cavalieri di giustizia*), які обіймали всі керівні посади в Ордені, повинні були мати вісім поколінь благородної крові. «Рицарями по милості» (*cavalieri di grazzia*) були особи, прийняті в рицарі у порядку винятку за військові подвиги без доказів свого дворянського походження, або ті, які походили від батьків-дворян і матерів небагородного походження. Пізніше в Ордені з'явилися так звані рицарі благочестя (*chevaliers de devotion*), які не приймали чернечих обітниць. Брати-священники (капелани) завідували духовними і релігійними справами Ордену. Орденські службовці поділялися на зброєносців (*serventi d'arme*) і службовців по господарству (*serventi di staggio*)¹⁰.

Кожна «Нація» складалася з великих пріорств і пріорств, бальєжів (судових округів) і командорств, на чолі яких стояли, відповідно, великі пріори, пріори, бальї і командори. Очолювали «Нації»

пільєри (французькою – *pilier* – стовп), резиденція яких знаходилася в Лімасолі, одночасно вони обіймали ключові посади в Ордені. Багато королів і можновладних сеньйорів християнських держав жертвували іоаннітам гроші та землі, з яких були сформовані великі земельні утворення, що отримали назву командорств і перераховували до орденської казни частину своїх прибутків. Рицарі, які управляли командорствами, називалися командорами і підпорядковувалися пріорам, які контролювали усі командорства. Першими земельними володіннями іоаннітів за межами Палестини стали пріорство Сен-Жиль у Провансі і командорства в Шампані та Аквітанії. На початку XIV ст. іоанніти мали близько 30 пріорств у Франції, Іспанії, Португалії, Італії, Англії, Ірландії, Німеччині, Чехії, Угорщині та Польщі. Пріорства склалися з командорств і об'єднувалися у судові округи – бальяжі. Судді – балії – поділялися на капітульських, монастирських і бальї по милості, або почесних. Вісім головних савонників Ордену – пільєри (*pilieri* або *ballivi conventuales*) вибиралися з монастирських бальї у «стовпи» «Націй» (чи «Язиків»)¹¹.

Великий Магістр як правлячий государ Ордену обирався довічно протягом трьох днів після смерті свого попередника рицарями-виборцями, які провоювали не менше трьох років і не менше тринадцяти років служили Ордену. Великий Магістр мав вирішальний голос у всіх орденських справах, здійснював усі призначення на посади і присвоював почесні звання. Верховну владу Ордену здійснював Генеральний Капітул, який скликався Великим Магістром спочатку раз у три роки. Капітулу підпорядковувалася Постійна Рада (*consiglio ordinario*), до складу якої входили Великий Магістр, вісім стовпів-пільєрів, провінціальні пріори та капітульські бальї, які спільно здійснювали управління Орденом. Великий Магістр спільно з восьми стовпами – керівниками Націй (Прованса, Оверні, Франції, Арагону, Кастилії, Італії, Англії та Німеччини) керував Постійною Радою Ордену. Великий Командор (він же скарбник) – стовп Прованса – вважався першим заступником Великого Магістра. Великий Госпітальєр – стовп Франції – відповідав за госпіталі, медичний персонал і придбання медикаментів. Великий

Консерватор (або драпієр) – стовп Арагону – був інтендантом, а також здійснював контроль за щорічною виплатою рицарям на їх особисті потреби. Великий Канцлер – стовп Кастилії – був міністром закордонних справ, готував усі декрети і рішення уряду Ордену і разом з Великим Магістром їх підписував, а також керував орденським архівом. Великий Адмірал – стовп Італії – командував усіма морськими судами Ордену, офіцерами і рядовим складом екіпажів, а також найманцями, які служили на кораблях. Постачання збройних сил знаходилося у спільній компетенції Великого Адмірала та Великого Командора, який завідував орденською скарбницею. Великий Маршал – стовп Оверні – командував піхотинцями і був головою третейського суду, що вирішував спори між рицарями. Туркополієр – стовп Англії – командував кавалерією, караульними військами і допоміжними силами Ордену. Великий Балї – стовп Німеччини – відповідав за схоронність оборонних споруд, забезпечення боєприпасами та продовольством¹². Пізніше, у XV ст., в Ордені була запроваджена посада Головного санітара – Інфермерарія, яка вважалася однією з найголовніших.

Отже, вищу виконавчу владу в Ордені здійснював Великий Магістр за допомогою Постійної Ради, до якої входили рицарі Великого хреста (пільєри, великі пріори і монастирські балї), і Великої Ради, яка складалася з членів Постійної Ради і старших за віком рицарів, по два від кожної «Нації». Велика Рада приймала рішення з найважливіших для життя Ордену питань, у тому числі обирала нового Великого Магістра. Законодавча і судова влада, а також функція контролю належали Генеральному Капітулу.

Процвітаюча, незалежна від світських князів, визнана вже у 1310 р. Папою Климентом V, Орденська держава підтвердила свої права у 1448 р., коли Папа Микола V (1447–1455 рр.) визнав повну юрисдикцію Ордену над його територією, незалежність Ордену від Папи стосовно управління, фінансових питань, права обміну посольствами з іншими державами, міжнародно-правової свободи договорів і дій, права чеканити монету і стягувати податки. Папа також визнав Великого Магістра незалежним, вільним князем, надавши

йому відповідні привілеї та почесні. Ці права Ордену були також підтверджені Папою Пієм II (1458–1464 рр.)¹³ і Папою Інокентієм VIII (1484–1492 рр.)¹⁴. Володарювання над Родосом продемонструвало подвійну природу Ордену як релігійного ордену і одночасно як світського суб'єкта міжнародного права, що і визначає те особливе становище, яке Орден зберіг до сьогодні. Підпорядкований у духовних питаннях Святому Престолу, Орден був, однак, повністю незалежним як від нього, так і від західноєвропейських християнських правителів у вирішенні політичних і світських питань.

Перебуваючи на Родосі, рицарі-іоанніти створили потужний військово-морський флот, який протягом XIV–XV ст. постійно перемагав у морських боях турків, а також багаторазово брав участь у нападах на міста Леванту, Малої Азії та Єгипту. У 1444 р. багатотисячна армія мамелюків єгипетського султана сорок днів тримала в облозі столицю Родосу, а їхній флот блокував гавані іоаннітів, однак рицарі відбили усі атаки єгиптян. У 1448 р. мамелюки підписали мирний договір з сувереном Родосу. Однак після того, як у квітні 1517 р. війська турецького султана взяли столицю Єгипту Каїр і зайняли всю країну, у червні 1522 р. вони взяли в облогу й Родос. Після піврічної облоги і багаторазових штурмів, 23 грудня 1522 р. Родос, що належав більше 200 років Ордену іоаннітів, дістався туркам¹⁵.

1 січня 1523 р. 180 родоських рицарів і майже 5000 родосців на кораблях залишили Родос і у березні прибули на острів Кандію, що належав Венеції, де два місяці приводили до ладу рештки свого флоту. У травні рицарі-іоанніти прибули в Мессіну, що на Сицилії, але залишитися там не вдалося, оскільки у місті лютувала чума. Протягом шести місяців іоанніти переїжджали з Мессіни в Неаполь і Ніццу. У 1530 р. Папа Римський Климент VII звернувся до імператора Священної Римської імперії Карла V з проханням подарувати Ордену постійну резиденцію на острові Мальта. Імператор прихильно поставився до цього клопотання і 24 березня 1530 р. Карл V в Кастельфранко підписав грамоту, згідно з якою острова Мальта, Коміно і Гоцо, а також місто і фортеця Тріполі у Лівії (важливий стратегічний пункт, захоплений іспанським флотом ще у 1510 р. –

В. О.), передавалися іоаннітам на вічні часи у вигляді дворянського вільного лену, який умовно підпорядковувався віце-королю Сицилії. Імператор бажав, щоб рицарі захищали його судна в Середземно-мор'ї від атак турок і нападів алжирських піратів. Орден же повинен був за цей дар, у знак вдячності за щедрість, як символічну плату щорічно доставляти Карлу V одного мисливського сокола. Отже, згідно з «Жалованною грамотою імператора Карла V Ордену святого Іоанна Єрусалимського на володіння островом Мальтою» від 24 березня 1530 р., іоанніти отримали Мальту на правах лена-феода, що було також затверджено буллою Папи Римського Климента VII від 25 квітня 1530 р.¹⁶ Орден став іменувати себе «сувереном Мальти». У 1607 р. імператор Священної Римської імперії Рудольф II пожалував Великому Магістру титул князя, який був підтверджений у 1620 р. наступним імператором Фердинандом II. З того часу достоїнство Великого Магістра було об'єднано з титулом князя Священної Римської імперії, а у 1630 р. – зі статусом, що відповідає рангу кардинала Святої Римської Церкви – з титулом «*eminenza*» («високопреосвященство»)¹⁷. 26 жовтня 1530 р. Великий Магістр Філіп Вільє де Лілль-Адан з Радою Ордену і найважливішими командорами прибули до столиці Мальти – в місто Біргу¹⁸.

28 березня 1566 р. на південному заході від форту Сен-Ельмо на горі Сцеберрас Великим Магістром Жаном де Ла Валеттом було закладено нове місто, яке після його смерті 21 серпня 1568 р. було названо в його честь. У 1571 р. Валлетта стала столицею Орденської держави. У 1573 р. тут уже діяв найбільший будинок для прочан-госпіталь, де щорічно лікувалося близько 4000 осіб, а до 1577 р. були побудовані кафедральний собор святого Іоанна і палац Великих Магістрів. У 1616 р. на Мальті були проведені дренажні роботи, що забезпечило населення, яке становило тоді близько 50 000 мешканців, питною водою і покращило санітарно-гігієнічні умови, оскільки раніше на острові часто виникали епідемії. У 1670 р. була розширена система фортифікаційних споруд, були побудовані нові форти та бастіони. Валлетта, Бірга і Сенглеа становили собою єди-

ний укріплений мегаполіс навколо Великої гавані. Мальтійські форти вважалися неприступними¹⁹.

На кінець XVII ст. Орден перетворився в незалежну першокласну морську державу. Орден воював на боці Священної Римської імперії проти турок у 1775, 1782 і 1783 рр. Більше двох століть кораблі Мальтійського Ордену патрулювали Середземномор'я як морські конвої для захисту від турецьких корсарів²⁰. Морська академія на Мальті була найкращою у світі; сини багатьох правителів проходили там курс навчання, а європейські монархи брали собі на службу мальтійських капітанів і адміралів. Мальтійський Орден відкривав публічні школи і побудував знаменитий Мальтійський колегіум, що отримав згодом статус університету, та публічну бібліотеку, що була однією з найбільших у Європі того часу.

З кінця XVII ст. започатковуються відносини Мальтійського Ордену з Росією, яка виявляла ініціативу до співпраці з рицарями-іоаннітами. Претензії на Середземне море і ворожість проти ісламу, як вважав історіограф Мальтійського Ордену фра К. Туманов²¹, були протягом багатьох років основою започаткованих Петром I і продовжених Катериною II стосунків Росії з Орденем. Коли розпочалася російсько-турецька війна у бухту Мальти у 1769 р. заходили для ремонту кораблі російської ескадри²². Під час чергового російсько-турецького протистояння у липні 1787 р. на російську службу були прийняті три капітани Мальтійського флоту, а на Мальті готувалися припаси для російської ескадри адмірала Грейга²³.

Росія теж робила зустрічні кроки у відносинах з Мальтійським Орденем. Через два роки після першого поділу Польщі, за згодою російського, німецького та австрійського імператорських дворів 14 грудня 1774 р. було утворено нове Велике Пріорство Польське і 6 командорств, керівниками яких були поляки. Засноване Велике Пріорство Польське було затверджено Польським Сеймом 18 жовтня 1776 р., Папою Римським Пієм VI – 26 вересня 1777 р. і Великим Магістром фра Емануелем де Роганом – 17 листопада 1777 р.²⁴ Велике Пріорство Польське стало на той час фактично єдиним джерелом доходів Мальтійського Ордену, оскільки у 1792 р.,

після секуляризації декретом французької революційної влади церковного і монастирського майна «на користь народу», у Франції були конфісковані й величезні володіння Ордену (256 командорств від загальної кількості 600 командорств, що знаходилися у різних країнах). Ще раніше, у XVI ст., у період Реформації Мальтійський Орден втратив свої володіння у Великій Британії, скандинавських країнах і частково у Німеччині. Після того, як внаслідок другого поділу Польщі у 1794 р. вся територія Великого Пріорства Польського відійшла до Росії, при імператриці Катерині II у 1795 р. був акредитований як повноважний міністр представник Мальтійського Ордену барон граф Джуліо Літта²⁵.

4 січня 1797 р. з ініціативи російського імператора Павла I була підписана «Конвенція, укладена з Державним Орденем Мальтійським і Його Превелебністю Гросмейстером – про заснування цього Ордену в Росії», а 17 листопада 1797 р. були підписані «Додаткові статті до Конвенції 1797 року»²⁶. Сторонами Конвенції виступали російський імператор Павло I і Мальтійський Орден на чолі з Великим Магістром. Одразу ж після підписання Конвенція бала ратифікована Павлом I за себе і своїх спадкоємців, а з боку Мальтійського Ордену акт ратифікації підписав 7 серпня 1797 р. вже новообраний Великий Магістр барон Фердинанд фон Гомпеш. Згідно з вищезазначеними Конвенцією, що складалася з 37 статей, і додатковими до неї 8-ми статтями, у Росії засновувалося Велике Пріорство Мальтійського Ордену, до складу якого могли увійти дворяни-католики з числа російських підданих. Окрім того, Орден отримував гарантії збереження своїх володінь у Польщі та Росії, а також щорічні внески російського казначейства в доход Ордену. Відповідно до положень Конвенції до складу Великого Пріорства Російського було включено вже існуюче Польське Велике Пріорство і засновано (згідно з ст. XXIII) десять родових командорств, спеціально для тієї частини російської знаті, яка сповідувала католицизм у Російській імперії.

Для Мальтійського Ордену ця Конвенція мала велике політичне та економічне значення. Так, Велике Пріорство Російське повинно було замінити всередині Мальтійського Ордену Велике Пріорство

Польщі. Прийняття в Мальтійський Орден рицарів і підтвердження їх аристократичного походження повинні були відбуватися відповідно до прийнятої у Великому Пріорстві Польському практики. Було дано дозвіл для створення нових командорств, а достоїнство Великого Пріора і Командора повинно було за будь-яких обставин розглядатися як суб'єкт Імперії при можливому підпорядкуванні Мальтійському Ордену (ст. X). Згідно з бажанням імператора Павла I та умовами Конвенції щорічний внесок до казни Мальтійського Ордену збільшувався до 41 000 флоринтів. Павло I погодився також виплачувати Ордену суму в розмірі 96 000 флоринтів як погашення заборгованості Великого Пріорства Польщі.

В знак вдячності керівництво Мальтійського Ордену увінчало російського імператора титулом Протектора (Покровителя) Ордену. Джуліо Літта був призначений надзвичайним і повноважним послом Ордену у Петербурзі, а послом Росії при Ордені став Ентоні О'Хара, який служив у Росії ще з часів імператриці Єлизавети Петрівни. 27 листопада 1797 р. орденський посол Літта на аудієнції у Павла I запропонував йому прийняти титул Протектора Ордену. Російський імператор Павло I прийняв цей титул і через російські дипломатичні представництва за кордоном поінформував про це усі європейські двори²⁷.

У червні 1798 р. Мальта майже без спротиву була захоплена французькими військами під командуванням генерала Бонапарта. Приводом до захоплення острова послужило те, що під час Великої французької революції Мальта стала осідком для багатьох представників французької аристократії. Крім того, Мальтійський Орден, рицарями якого були представники багатьох стародавніх дворянських родів Європи, постійно підтримував французьку монархію та її дворянство, викликаючи ненависть до Ордену керівництва майбутньої Французької республіки, яке, прийшовши до влади, конфіскувало усі орденські володіння у Франції. Внаслідок підписаної французами з представниками Мальтійського Ордену конвенції Мальта з 13 червня 1798 року переходила під суверенітет Французької Республіки, а Орден позбавлявся островів Мальта, Гоцо і Коміно та усь-

ого нерухомого і рухомого майна, що йому належало²⁸. Так закінчилося 268-річне перебування Ордену іоаннітів на Мальті, коли французи без бою отримали Мальту і навколишні острови Гоцо і Каміно. У 1800 р. французький гарнізон також здав без бою Мальту і навколишні острови англійцям. Згідно з угодою в Ам'єні 1802 р., підписаною Францією, Англією, Іспанією, Голандією, Туреччиною і Австрією, Мальтійський Орден повинен був знову отримати у володіння Мальту, Гоцо і Каміно, однак Англія їх так і не повернула.

Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити, що правове становище Ордену госпітальєрів святого Іоанна Єрусалимського як члена міжнародно-правової спільноти під час його перебування на островах Родос (1310–1522 рр.) і Мальта (1530–1798 рр.), на яких він володів територіальним суверенітетом, було визнано усіма без винятку провідними державами Західної Європи, з якими Орден укладав міжнародні договори та підтримував дипломатичні відносини. У наступній статті ми проаналізуємо міжнародно-правове становище Мальтійського Ордену після втрати ним територіального суверенітету в 1798 р.

1. *Близнюк С. В.* Цена королевских войн на Кипре в XIV–XVI вв. // *Византийский временник*. 2000. № 59/84. С. 86–95.
2. *Антошевский И. К.* Государственный Орден Святого Иоанна Иерусалимского, именуемый Мальтийским в России. Санкт-Петербург, 1914. С. 6–24.
3. *Langlois Ch.* Documents relatifs à Bertrand de Got (Clément V) // *Revue historique*. 1889. No 40. P. 48–54.
4. *Андреев А. Р., Захаров В. А., Настенко И. А.* История Мальтийского Ордена. XI–XX века. Москва: Русская панорама, 1999. С. 14.
5. *Лабзин А. Ф., Фахрушев А.* История Ордена святого Иоанна Иерусалимского: в 5 кн. Санкт-Петербург, 1799–1799. Кн. 2. 1799. С. 170–204.
6. *Langlois Ch.* Op. labor. С. 51–54.
7. *Черенков И.* История державного ордена святого Иоанна Иерусалимского. Воронеж, 1803. С. 24.
8. *Берг Э.* Краткая история Мальтийского ордена // *Карнович Е. П.* Мальтийские рыцари в России. Санкт-Петербург, 1880. С. 14.
9. *Андреев А. Р., Захаров В. А., Настенко И. А.* Цит. работа. С. 15–16.
10. *Антошевский И. К.* Государственный Орден Святого Иоанна Иерусалимского, именуемый Мальтийским в России. Санкт-Петербург, 1914. С. 38.

11. *Настенко И. А., Яшнев Ю.В.* История Мальтийского Ордена: в 2 кн. Москва: Русская панорама, 2005–2005. Кн. I. 2005. С. 148–149. 12. Там же. С. 72–74. 13. *Ceserani R.* Pio II / R. Ceserani. Milano, 1966. С. 21–53. 14. *Nyberg T.* Papst Innozenz VIII // Archivum historiae pontificiae. 1984. No 22. S. 89–152. 15. *Черенков И.* История державного ордена святого Иоанна Иерусалимского. Воронеж, 1803. С. 33. 16. *Лабзин А. Ф., Фахрушев А.* История Ордена святого Иоанна Иерусалимского: в 5 кн. Санкт-Петербург, 1799–1799. Кн. 3. 1799. С. 332–358. 17. *Annuaire Orde Souverain Militaire Hospitalier de Saint-Jean de Jerusalem de Rhodes et de Malte* 1998/1999. Roma, 1999. С. 7. 18. *Андреев А. Р., Захаров В. А., Настенко И. А.* Цит. работа. С. 26–27. 19. *Антошевский И. К.* Цит. работа. С. 31. 20. *Лабзин А. Ф., Фахрушев А.* История Ордена святого Иоанна Иерусалимского : в 5 кн. Санкт-Петербург, 1799–1799. Кн. 4. 1799. С. 167–168. 21. *Sherbowitz-Wetzor O. De, Toumanoff C.* The Order of Malta and the Russian Empire. Rome, 1969. С. 51. 22. *Алябьев А.* Сношения России с Мальтийским Орденом. Ч. 1. (до 1789 г.) // Сборник Московского главного архива МИД. Москва, 1893. Вып. V. С. 24. 23. Там же. С. 33. 24. Там же. С. 42. 25. *Головкин Ф.* Двор и царствование Павла I. Санкт-Петербург: Книжное изд-во «Сфинкс», 1912. С. 174–176. 26. *Законодательство императора Павла I / состав., автор предисл. и биографического очерка В. А. Томсинов.* Москва: Зерцало, 2008. С. 13–23. 27. *Андреев А. Р., Захаров В. А., Настенко И. А.* Цит. работа. С. 49. 28. *Лабзин А. Ф., Фахрушев А.* История Ордена святого Иоанна Иерусалимского : в 5 кн. Санкт-Петербург, 1799–1799. Кн. 5. 1799.– С. 6–60.

Otrosh Volodymyr. The residence of the Order of the Ioanites (Hospitaliers) in Cyprus (1291–1310), Rodos (1310–1522) and Malta (1530–1798) and its peculiarities of the international legal personality

The article deals with the stay of the Order of the Ioannites (Hospitaliers), which was a military-spiritual organization, in Cyprus (1291-1310), Rhodes (1310-1522) and Malta (1530-1798), and its gradual acquisition of international legal entity elements. The highest executive power in the Order was carried out by the Great Master through the Permanent Council, which included the knights of the Great Cross (pèlerins, grands prieurs and ballets monastiques), and the Great Council and also knights of the older age, two from each «Nation». The Grand Council made decisions on the most important issues of the Order, including selection a new Grand

Master. The legislative and judicial powers, as well as the control function, belonged to the General Chaplain.

In Rhodes and Malta, the Order of the Ioannites (Hospitallers) was completely independent from any authority and therefore became known as a sovereign (governmental). The Order held secular rights for the exchange of ambassadors and entering into agreement with other states. The government of Rhodes and Malta demonstrated the double nature of the Order as a religious order and at the same time as a secular subject of international law, which determines the special status that the Order has kept until the present. Subordinated to the Holy See in spiritual matters, the Order was, however, completely independent from Western Christian rulers in resolving political and secular issues.

The legal status of the Order of the Ioannites (Hospitallers) as a member of the international legal community during its stay in the islands of Rhodes (1310-1522) and Malta (1530-1798) in which they owned the territorial sovereignty, was recognized by all leading leaders of Western European States, with which the Order entered into international treaties and maintained diplomatic relations.

Keywords: Order of Ioanites (Hospitallers), Maltese Order, the international legal personality.

О. В. БАСАЙ

**АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБНИХ
ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ***

Монографія О.І. Сафончик присвячена дуже актуальній та недостатньо дослідженій у вітчизняній науці сімейного права темі – шлюбним правовідносинам в Україні та дослідженню проблемних питань у цій сфері.

В останні роки у науці чимало досліджень присвячується різним аспектам сімейного права. Проте внаслідок динамічності відносин, які виникають у сфері шлюбних правовідносин, постає чимало питань, які потребують нагального вирішення. Враховуючи відсутність у сучасній вітчизняній науці комплексного вирішення проблем виникнення та припинення шлюбних правовідносин в Україні, монографічне дослідження О.І. Сафончик набуває особливої актуальності.

Важливість опрацювання теми монографії зумовлена також необхідністю врахування і поєднання світового досвіду регулювання відносин, пов'язаних із виникненням та припиненням шлюбних правовідносин за національним законодавством.

© БАСАЙ Олег Вікторович – доктор юридичних наук, голова Київського окружного адміністративного суду

* Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 378 с.

Характеризуючи монографію, насамперед слід відзначити послідовність викладення матеріалу. Автор монографічного дослідження по-новому підійшла до проблеми виникнення та припинення шлюбних правовідносин за законодавством України, присвятивши роботу не тільки дослідженню саме норм права, що регулюють означені правовідносини, а й звернувши увагу на історичні передумови їх появи, їх історичний розвиток. Після чого розглянула такі питання, як поняття та види шлюбних правовідносин, правове регулювання виникнення шлюбних правовідносин (зокрема, шлюбу, фактичним шлюбним відносинам, релігійному шлюбу, цивільному партнерству), підстави та порядок припинення шлюбних правовідносин в Україні. Такий підхід дозволив достатньо повно розкрити основні проблеми, як виникають в сфері шлюбних правовідносин, сформулювати пропозиції щодо їх вирішення.

На підставі комплексного аналізу різних наукових концепцій щодо сімейних правовідносин автором монографії запропоновано авторське визначення шлюбних правовідносин, а також визначені різні критерії для їх класифікації.

При дослідженні підстав виникнення шлюбних правовідносин автором монографії встановлено, що шлюбні правовідносини можуть виникати між: 1) подружжям, які перебувають у шлюбі, зареєстрованому у державному органі реєстрації актів цивільного стану у встановленому законом порядку; 2) чоловіком та жінкою, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах відповідно до ст. 74 СК України; 3) чоловіком та жінкою, які перебувають у релігійному шлюбі; 4) двома фізичними особами (однієї чи різної статі), які перебувають у цивільному партнерстві.

Особливий інтерес викликає дослідження автором співвідношення таких правових категорій, як «фактичні шлюбні відносини» та «релігійний шлюб», внаслідок чого окремо визначаються як спільні риси, так і відмінності.

Науковою новизною відрізняється підхід до розширеного визначення шлюбу, у зв'язку з чим доводиться, що шлюб може бути легітимізованим (законним) та не легітимізованим (фактичним).

Легітимізований (законний) шлюб – це шлюб, який укладається між чоловіком і жінкою (подружжям), які зареєстрували шлюб у державному органі реєстрації актів цивільного стану у встановленому законом порядку. Нелегітимізований (фактичний) шлюб – це шлюб, який укладається між: 1) чоловіком та жінкою, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах відповідно до ст. 74 СК України; 2) чоловіком та жінкою, які перебувають у релігійному шлюбі; 3) двома фізичними особами (однієї чи різної статі), які перебувають у цивільному партнерстві.

Слід позитивно оцінити приділення належної уваги дослідженню у четвертому розділі монографії підстав та порядку припинення шлюбних правовідносин. Цікавим, із практичної точки зору, є визначення підстав припинення шлюбних правовідносин: 1) смерть; 2) оголошення фізичної особи померлою у встановленому законом порядку; 3) розірвання шлюбу; 4) проведення релігійного обряду щодо припинення шлюбних правовідносин; 5) припинення фактичних шлюбних відносин; 6) припинення правовідносин у сфері цивільного партнерства.

Практичне значення має пропозиція автора щодо удосконалення порядку припинення шлюбних правовідносин, у зв'язку з чим пропонується виділяти такий порядок: адміністративний; примусовий (судовий); добровільний (за взаємною згодою); релігійний.

На підтримку також заслуговує визначення підстав для припинення релігійного шлюбу, у зв'язку з чим автор встановлює, що даний вид шлюбних правовідносин припиняється: релігійною організацією; бажанням осіб, які перебували у цьому шлюбі; внаслідок розірвання шлюбу (у разі, якщо до або після релігійного обряду відбулася реєстрація шлюбу в державному органі РАЦС).

Науковий інтерес викликають запропоновані автором зміни до чинного законодавства України, однак із деякими рецензент не погоджується, зокрема це стосується внесення зміни та доповнення до ч. 5 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» в частині включення туди визначення релігійного шлюбу. Крім того,

дослідження проблем правових наслідків припинення шлюбних правовідносин лише позитивно вплинуло б на зазначене монографічне дослідження.

Наявність спірних питань не впливає на загальну позитивну оцінку реалізованої автором наукової роботи, її науковості та практичної значущості отриманих результатів. Окремі з цих тверджень можуть стати предметом дискусії не тільки науковців, але й практичних працівників або послужити підґрунтям для подальших наукових розвідок.

Основні результати дослідження, висновки та пропозиції автора достатньо повно сформульовано у висновках монографії.

Наукову достовірність цієї праці забезпечує, зокрема, її джерельна база. Автору вдалося висвітлити основні наукові концепції за темою дослідження, проаналізувати положення законодавства України та окремих зарубіжних країн, а також практику його застосування.

Монографія О.І. Сафончик є самостійною, завершеною працею, яка буде корисною як для науковців, так і для практичних працівників та усіх, кого цікавлять проблеми шлюбних правовідносин в Україні.

Безперечно, монографія О.І. Сафончик є досить вагомим внеском у розвиток цивільного та сімейного права, матиме наукове і практичне значення.

Зміст

Розділ 1. Теорія держави і права

<i>Оніщенко Н.М.</i> Честь і гідність особи: декларації та реалії	3
<i>Муза О.В.</i> Законодавчий консалтинг у законотворчому процесі України	12
<i>Тимошенко В.І.</i> Сучасні соціальні трансформації в Україні і злочинність	23
<i>Косович В.М.</i> Техніко-технологічні засоби створення правових законів: загальнотеоретичні аспекти	34
<i>Січевлюк В.А.</i> До питання про розуміння категорії «правова суб'єктність» в юридичній науці	46
<i>Гоцуляк Ю.В.</i> Міфологія правового буття в античності: «помста права»	59
<i>Тучіна О.М.</i> Подолання номенклатурного правового нігілізму силою тиску громадянського суспільства: практичні аспекти	72
<i>Голуб О.А.</i> Гендерна рівність як складова розвитку соціальної держави	89

Розділ 2. Історія держави і права

<i>Кіндюк Б.В.</i> Моніторинг кількісних показників КК УРСР 1960 р.	97
--	----

Розділ 3. Конституційне право

<i>Головкін О.В., Сказко І.Р.</i> Суб'єкти забезпечення національної безпеки в Україні та Польщі: порівняльно-правовий аспект	111
---	-----

<i>Рудик П.А.</i> Удосконалення Верховною Радою України загального порядку внесення змін до Конституції України.....	124
<i>Корнієнко-Зєнкова Н.М.</i> Забезпечення права кожного знати свої права та обов'язки в кримінальному процесі України.....	134

Розділ 4. Адміністративне право

<i>Немазенко С.Є., Культенко О.В., Бабак Я.Т.</i> Мобільний зв'язок і здоров'я людини: потреба в застосуванні принципу обережності.....	148
---	-----

Розділ 5. Цивільне, підприємницьке та господарське право

<i>Лошицький М.В., Короєд С.О.</i> Представництво прокурорами та адвокатами інтересів громадянина в суді: зміст представницької функції в цивільному судочинстві за новим Цивільним процесуальним кодексом України.....	160
<i>Борщевич П.С.</i> Правові засади статусу свідка в господарському процесі.....	172
<i>Соколов О.М.</i> Статус внутрішньо переміщених осіб: цивільно-правовий аспект.....	182

Розділ 6. Фінансове право

<i>Зінченко О.В.</i> Функціонування криптовалют: проблеми теорії і практики.....	194
--	-----

Розділ 7. Земельне, аграрне та екологічне право

<i>Коваленко Т.О.</i> Правові аспекти маркування органічної сільськогосподарської продукції за законодавством України та ЄС.....	204
<i>Зубачова І.С.</i> Державна підтримка розвитку органічного виробництва в Україні: проблеми та шляхи вирішення.....	216

Розділ 8. Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика

<i>Ахмедов В.А.</i> Злочини, які порушують принцип невідворотності юридичної відповідальності за законодавством Азербайджанської Республіки та України	226
--	-----

Розділ 9. Міжнародне право і порівняльне правознавство

<i>Гуйван П.Д.</i> Окремі питання про визначеність правових норм у сфері їх застосування	237
<i>Кулько А.В.</i> Міжнародні організації, які забезпечують співробітництво держав річкового басейну Рейну в сфері використання й охорони транскордонних прісних вод	251
<i>Отрош В.М.</i> Перебування Ордену іоаннітів (госпітальєрів) на Кіпрі (1291-1310 рр.), Родосі (1310-1522 рр.) і Мальті (1530-1798 рр.) та поступове набуття ним елементів міжнародної правосуб'єктності	262

Розділ 10. Рецензії

<i>Басай О.В.</i> Актуальне дослідження шлюбних правовідносин в Україні	276
---	-----

До уваги авторів

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у звітнику. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування.

Редакція проводить відбір статей, виходячи виключно з їх наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування членам редакційної колегії.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ЗБІРНИКА «ДЕРЖАВА І ПРАВО»

1. УДК.
2. Прізвище, ім'я та по батькові повністю, науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи – трьома мовами: укр., рос., англ.
3. Заголовок – трьома мовами: укр., рос., англ.
4. Три анотації: українська + ключові слова, російська + ключові слова, англійська + ключові слова.
5. Обсяг статті – 20 000 знаків /10 сторінок з переліком літератури/.
6. Після тексту статті треба зробити розширену англійську анотацію на 2 сторінки, або 4000 знаків. Вона не входить до кількості сторінок статті.
7. 14 шрифт, полуторний інтервал.
8. Рецензія наукового керівника.
9. Роздрукований текст; електронний варіант.
10. Формат RTF; Windows 98-2003.
11. Бібліографічні посилання оформляти і нумерувати в порядку надходження (1, 2, 3...). Список посилань слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.
12. Текст статті має бути особисто підписаний автором до друку з датою підписання.

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія Юридичні науки

Випуск 79

Науковий редактор *І.О. Кресіна*
Художнє оформлення *В.С. Жиборовського*

Підп. до друку 27.03.2018. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 16,5. Наклад 200 прим.

ТОВ «Видавництво ”Юридична думка”
01103, м. Київ, вул. Кіквідзе, 18-а
Свідоцтво ДК №1742 від 06.04.2004
Тел./факс (044) 278-02-23
E-mail: yurdumka@ukr.net
www.yurdumka.com

Віддруковано у ТзОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел. (044) 424-40-69